

TEREZIŇSKÉ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZIŇ

Z NOVÝCH AKVIZIC
SBÍRKOVÉHO ODDĚLENÍ
PAMÁTNÍKU TEREZIŇ
ZA ROK 2017

Významným přírůstkem do sbírkového fondu Památníku Terezín je soubor 39 kreseb a maleb na papírové podložce vzniklých v ghettu Terezín, který v roce 2017 darovala naši instituci paní Věra Pešínová. Jedná se o výtvarné práce pocházející z pozůstalosti jejích rodičů Viléma Cantora (1907–1981) a Grety Cantorové (1912–2001), kteří byli v Terezíně vězněni od zimy 1941/1942 až do osvobození. Vilém Cantor pracoval v ghettu jako vedoucí transportního oddělení, které bylo součástí ústředního sekretariátu.

Soubor obsahuje tematicky různorodé výtvarné práce – portréty, pohledy na Terezín a jednotlivé objekty pevnosti-ghetta (brány, valy, příkopy, kasárny), kresby interiérů (kuchyně, kotelna, modlitebny), kresby zachycující shromáždění vězňů ghetta vedená představiteli židovské samosprávy apod. Vyzdvihnout je třeba působivou malbu Otty Ungara zobrazující mu-

46

2018

Leo Haas: Greta Cantorová,
1943, PT 14521
© David Haas, Daniel Haas,
Ronny Haas, Michal Haas
Foell

Leo Haas: Vilém Cantor
u kartotéky, 1943, PT 14522
© David Haas, Daniel Haas,
Ronny Haas, Michal Haas
Foell

Otto Ungar: Ve vlaku, 1942, PT 14526

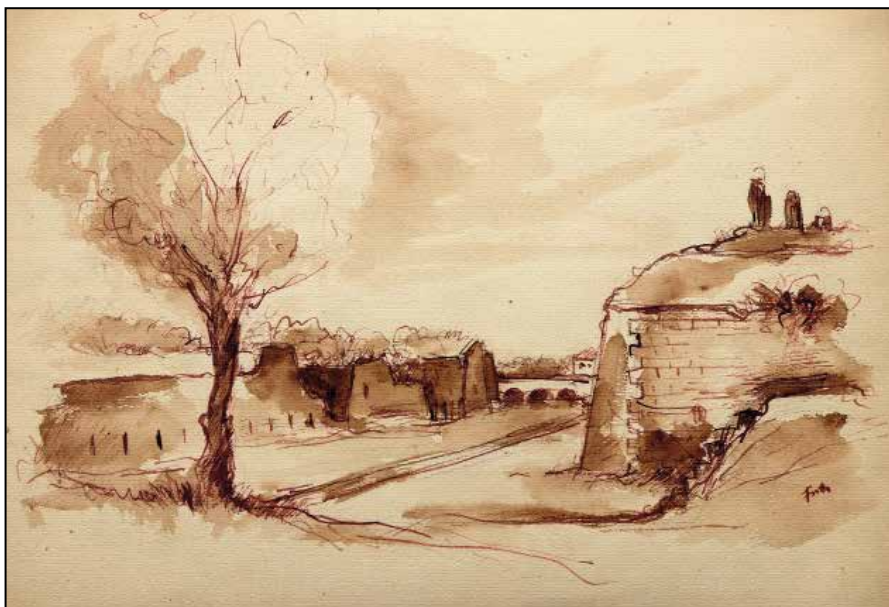
© Pavel Weisz, Tomáš Weisz, Eva Odstrčilová

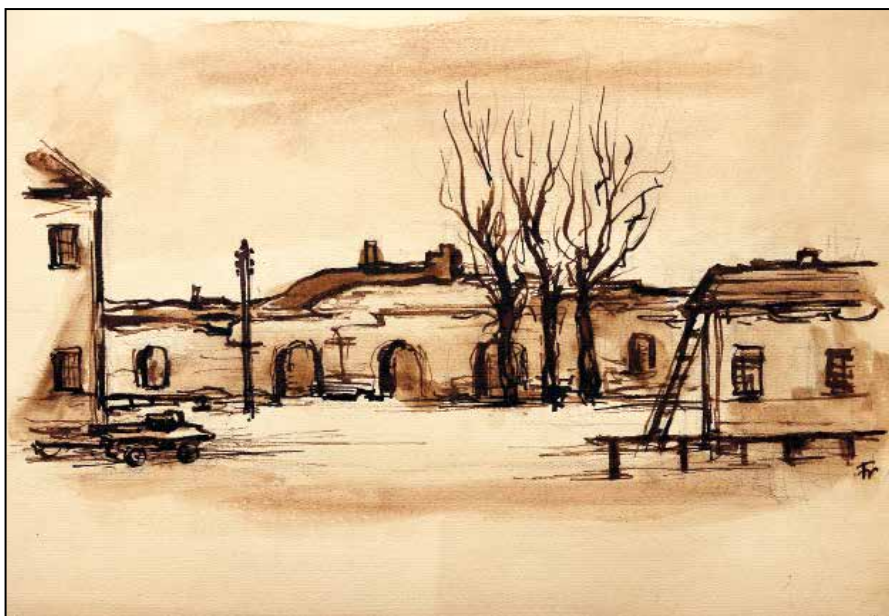
Leo Haas: Jakob Edelstein hovoří v B IV/86, 1943, PT 14541
© David Haas, Daniel Haas, Ronny Haas, Michal Haas Foell

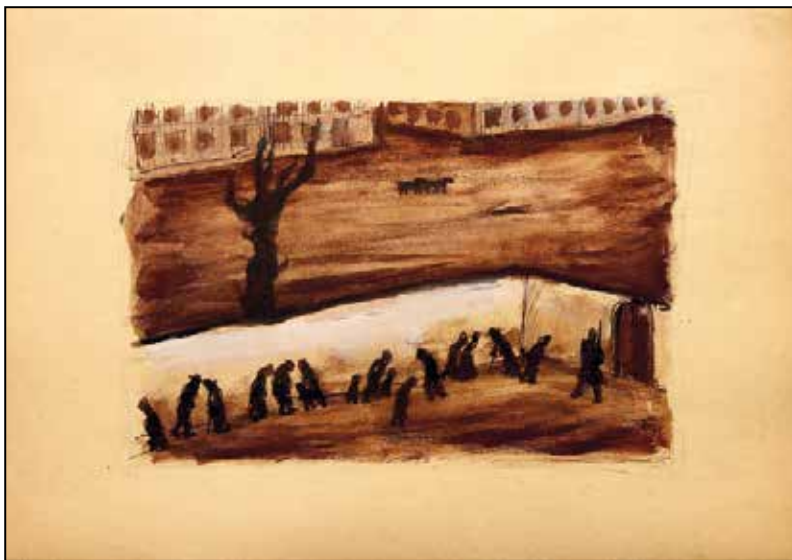
Malvína Schalková (Malva Schalek): Na kasárenském dvoře, 1942, PT 14542

Bedřich Fritta: Před valem, 1941–1944, PT 14549
© David Haas, Daniel Haas, Ronny Haas, Michal Haas Foell

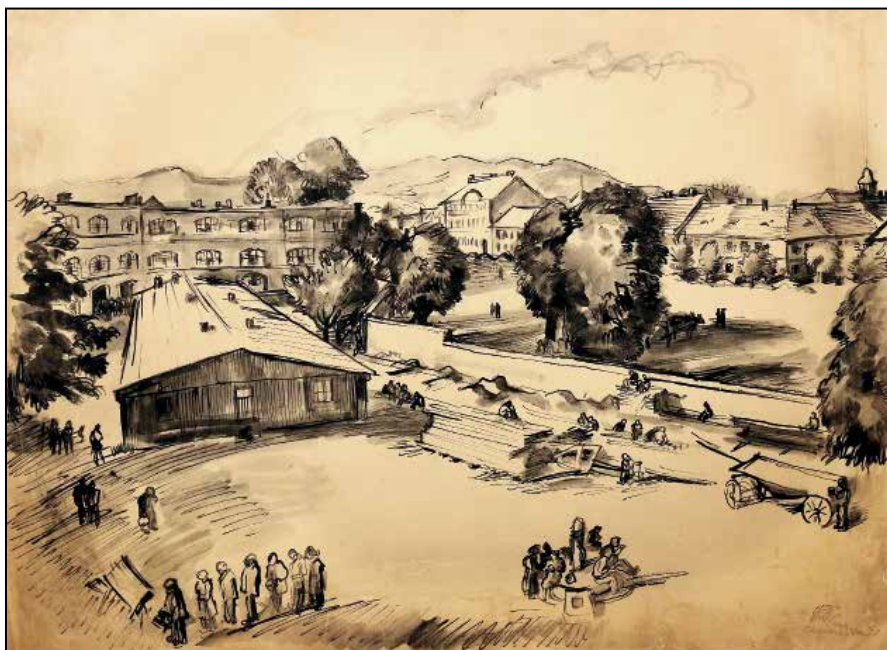

Bedřich Fritta: Šance u Bohušovické brány, 1941–1944, PT 14554
© David Haas, Daniel Haas, Ronny Haas, Michal Haas Foell

Bedřich Fritta: U zdi, 1942, PT 14555

© David Haas, Daniel Haas, Ronny Haas, Michal Haas Foell

Leo Haas: Dvůr Sudetských kasáren, 1943, PT 14557

© David Haas, Daniel Haas, Ronny Haas, Michal Haas Foell

Karel Fleischmann: Shromáždění na půdě (E I), 1943, PT 14559

TEREZIŇSKĚ LISTY 46

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Terežín, 2018

ISBN 978-80-88052-14-2

OBSAH

Články a studie

Životní podmínky vězňů v policejní věznici Terezín v letech 1940–1945

Miroslava Langhamerová

(11)

Propagandistická role Terezína a terezínský rodinný tábor v Auschwitz-Birkenau

Tomáš Fedorovič

(32)

Jaroslav Kratochvíl – důstojník československých legií a spisovatel vězněný
v policejní věznici v Malé pevnosti v Terezíně

Ivo Pejčoch

(41)

Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen na Trutnovsku
– přehled a geneze pietních míst

Lubor Lacina

(53)

Zprávy

Ghetto Terezín 1941–1945. Materiální doklady a stopy
v dnešní topografii Terezína

Uta Fischer

(69)

Pedagogické využití rytin vězňů ghetta v poterně III

Jana Sumičová

(84)

Recenze, události, bibliografie

Recenze – Wolf GRUNER, Die Judenverfolgung im Protektorat Böhmen und
Mähren. Lokale Initiativen, zentrale Entscheidungen

Vojtěch Blodig

(90)

Recenze – Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.):
Tobě zahynouti nedám...

Pavel Straka

(99)

Chronologický přehled o činnosti Památníku Terežín v roce 2017

Dagmar Holzhammerová

(106)

Výběrová terezínská bibliografie 2017

Marie Poljaková

(114)

ŽIVOTNÍ PODMÍNKY VĚZŇŮ V POLICEJNÍ VĚZNICI TEREZÍN V LETECH 1940–1945

Několik poznámek k modernizaci kanalizačního a vodovodního systému

Miroslava Langhamerová, Památník Terezín

V roce 1940 získal šéf řídicí úřadovny gestapa v Praze dr. Hans-Ulrich Geschke terezínskou Malou pevnost k vězeňským účelům. Představitelé úřadovny oceňovali, že se Malá pevnost nachází při hlavní silnici a je snadno dosažitelná z Prahy i podřízených venkovních služeben. Výhodné rovněž bylo, že fortifikaci obklopují vysoké valy a vodní příkopy, což usnadňovalo ostrahu vězeňského zařízení. Navíc část Malé pevnosti (především pozdější I. dvůr) sloužila v době první republiky jako vojenská trestnice (do roku 1928) a později i jako vojenská věznice, takže pražské gestapo přebíralo zdánlivě vyhovující vězeňský areál.¹⁾ Vznik nové policejní věznice je spojován s 10. červnem 1940.

■ ■ ■

Terezínský pevnostní komplex byl vybudován koncem 18. století. Při jeho výstavbě byly striktně stanoveny zásady pro odvod splašků a zásobování vodou, především z důvodu ochrany před epidemiemi.

Vojenskými odborníky byla vyprojektována a realizována kanalizační síť zvláště pro Hlavní pevnost a zvláště pro Malou pevnost. Obě kanalizační sítě jsou zděné, zaklenuté převážně valenou klenbou a jsou řešeny jako spádové. Kromě průplachu dešťovou vodou docházelo k čištění kanalizace i vodou z řeky Ohře.²⁾

Zástavba vnitřního prostoru Malé pevnosti proběhla v letech 1780–1790 a podle projektu tvoří její kanalizaci jedna stoka v půdorysu „U“. Začíná v náпустných stavidlech (bastion č. I) a končí ve výpustných stavidlech (bastion č. IV). Údržba a proplachování kanalizace Malé pevnosti zajišťovala vždy vojenská posádka.³⁾

Od skončení druhé světové války nebyl kanalizační systém v Malé pevnosti pravidelně udržován, k průplachům podzemních stok a kanálů docházelo jen sporadicky anebo vůbec. Z průzkumu firmy VOD-KA Litoměřice v roce 1992 vyplývá, že zděné klenby jsou v hlavním kanále značně narušeny a septiky místy zaneseny biologickými sedimenty až do výšky 1,2 metru.⁴⁾

Zde je třeba zdůraznit, že kanalizace terezínského pevnostního komplexu byla ve své době zbudována kvalitně, ale postupem času byla zanedbána nejen její údržba, ale byly na ní navíc prováděny různé destrukce v podobě neodborně instalovaných trubkových přípojek apod.⁵⁾

Od vzniku Československa bylo nutné k vypouštění odpadní vody a biologických sedimentů v septicích do řečiště Staré Ohře získat povolení státních úřadů (tento problém řešil i o třicet let později Památník národního utrpení, následně Památník Terezín).⁶⁾

Pohled z vnitřní části kanalizace do pevnostního příkopu. Na snímku zbytek dřevěných stavidel upevněných na ocelovém táhlu (1992). Zdroj Památník Terezín

Profil kanalizace o výšce čtyři metry (1992). Zdroj Památník Terezín

Jan Šámal⁷⁾ činnost čistícího systému kanalizace popisuje: „*Na mostě před branou do pevnosti, v místech, kde jsou nyní železné příklopy, stály rumpály. Na mostě byly vždy složeny klády. Pomocí rumpálů se spouštěly klády dolů pod most, [aby] zastavily vodu, která se pustila do koryta před pevností z řeky Ohře. Voda pak vnikla do kanálů (pod ženským dvorem) a po průtoku pevnostní kanalizací vytékala opět pod mostem zpět do koryta před pevností.*“⁸⁾

U obytných budov jsou kanalizační přípojky realizovány povětšinou pod záchodovými šachtami, kde je umístěn i kanál odvádějící povrchovou vodu z okolního prostranství. V Malé pevnosti jsou to například tzv. Panský dům či protilehlé kasárny strážní roty SS.

V době Protektorátu Čechy a Morava provádělo čištění a sanaci kanálů tzv. Kanalkommando tvořené šesti, občas i více vězni. Ti se pohybovali po celém Terezíně, po Hlavní pevnosti i Malé pevnosti, a prováděli čištění podzemních stok, vodních propustí, kanálů a odpadních žump (např. i v Parkhotelu).⁹⁾ Do poloviny roku 1942 je měl na starosti městský zaměstnanec Reinhold Gaube, zvaný „kanalpucér“, a doprovázel je i jeden strážný SS.¹⁰⁾ Dr. Josef Veverka vzpomíná, jak „*v roce 1940 chořoval do Malé pevnosti kanalizační mistr z města Terezína, znal podzemí, čistil stoky. Jemu dával Jöckel z vězňů pro tuto práci kanalizační koman-*

Kanalkommando při čištění terezínské kanalizace v létě 1940. Na snímku pplk. Preininger, npr. Pavlík, mjr. Vyhnis, gen. Kravák, vězni Tuček a Sulek. Zdroj Památník Terezín

do.¹¹⁾ Zmíněný Reinhold Gaube umožňoval vězňům styk s jejich blízkými, obstarával poštu, sháněl pro ně potraviny apod.¹²⁾ Záhy po skončení války se opět stal „kanalizačním zaměstnancem města Terezína“.¹³⁾

V této souvislosti je třeba také zmínit tzv. Grabenkommando, vězni nazývané „Planýrka“, které bylo součástí tzv. Storchkommanda.¹⁴⁾ Od roku 1940 provádělo různé terénní úpravy kolem Malé pevnosti, zaváželo staré koryto řeky Ohře, čistilo pevnostní příkopy, aby voda měla průtok.¹⁵⁾ V létě 1940 ho tvořilo dvacet mužů.¹⁶⁾ Zprvu v něm pracovali pouze Židé, později byli do něho zařazováni i ostatní vězni.¹⁷⁾

Postupem času se Grabenkommando skládalo z několika pracovních skupin.¹⁸⁾ Václav Kacovský uvádí, že „zpočátku mého pobytu na Malé pevnosti jsme pracovali všichni na čištění valů. Ve studené vodě jsme řezali a vynášeli keře a stromy. Byla to nepříjemná práce a dozor při ní vykonávali Neubauer a Feuerlein – to byl dobytek a surovec.“¹⁹⁾ Situaci v Grabenkommandu v roce 1943 popisuje také Josef Jandera: „S kolečky jezdili většinou Židé. Bylo jich asi 70 a jejich kápo [...] jakýsi [František] Kukla z Berouna (říkali jsme mu ‚židobijec‘) ubíjel a topil Židy jako zvířata. Zde jsem poprvé viděl ubíjet člověka.“²⁰⁾

S přibývajícím počtem vězňů byly kanály v příkopech plné výkalů,²¹⁾ a proto se komando neustále rozrůstalo, v létě 1942 provádělo čištění příkopů také asi padesát sovětských vězňů.²²⁾ Jarmila Krejzová je viděla z cely ženského dvora a konstatuje: „[...] jsme byly svědkyněmi toho, když ruští zajatci musili v naší blízkosti pracovat ve stokách, které čistili, přičemž stáli po pás v bahně.“²³⁾

Studna s pumpou před kasárnami strážní roty SS. Zdroj Památník Terezín

Studna v objektu vězeňských dílen. Zdroj Památník Terezín

Velení policejní věznice problém s hromaděním výkalů v příkopech řešilo jednoduše, a to jejich pouhým zavážením stavební sutí a hlínou. Jaroslav Piroutek popisuje situaci v dubnu 1943: „Pracovala tam skupina Židů na přemístování smrduté stoky, která tekla podél hradební zdi, a pro ni byl kopán nový příkop uprostřed valů, aby zdivo netrpělo vlhkostí. Vybraným materiálem z nového příkopu se stará stoka zavázela.“⁽²⁴⁾ Josef Procházka pracoval v létě 1943 „na zavážení stoky výkalů. [Tam kápo František] Kukla nutil Židy, aby se vzájemně topili v těchto výkalech. Byly to staré odpadové jámy v pevnostním valu, který se odkopával pro zřízení IV. dvora.“⁽²⁵⁾

Vodní reservoár na bastionu č. III. Zdroj Památník Terezín

K zajištění dostatku vody pro vojenskou posádku a obyvatelstvo byly v celém terezínském pevnostním komplexu zřizovány studny. Každá vojenská i civilní budova měla povětšinou vlastní studnu.²⁶⁾ V areálu Malé pevnosti je jich dodnes patrně sedm. Zároveň byla voda čerpána do reservoáru zahloubeného na bastionu č. III ze studny v Českých Kopistech a sváděna do celého areálu Malé pevnosti. Hlavní vodovodní řad vedl podél koníren, kde se pravoúhle lomil a procházel celým hlavním nádvořím až k dnešní hlavní vstupní bráně. Následně se větvil do dílenského dvora, ženského dvora a přes správní (administrativní) dvůr do I. dvora.²⁷⁾ V roce 1943 byla jedna rozvodná vodovodní větev nasměrována také do nově budovaného IV. dvora. Protože vodovod nebyl do některých objektů zaveden,²⁸⁾ probíhaly po celou válku rozsáhlé práce na rozšiřování vodovodní sítě.

Za první republiky měl Miloslav Franěk v Terezíně instalační závod a staral se o vodovodní síť a vodárnu v Malé pevnosti. Pokračoval v této práci i po okupaci českých zemí nacisty, protože za něho neměli náhradu. Avšak již v roce 1940 musel tuto zakázku předat firmě Waldek & Wagner,²⁹⁾ která se pak o vodovodní síť starala po celé válečné období a následně i v prvních letech po osvobození.

Památník Terezín, sídlící od roku 1947 do počátku 90. let minulého století pouze v objektech Malé pevnosti, odebíral pitnou vodu z vodohospodářského zařízení před Panským domem.³⁰⁾

Proto již na podzim 1947 bylo firmou Waldek & Wagner instalováno nové čerpací zařízení.³¹⁾ Také vodní reservoár na bastionu č. III prošel renovací, byla nad ním navržena zemina a zbudovány schody vedoucí ke vstupní šachtě (nesprávně nazývané „Jöckelova vyhlídka“).³²⁾

Vodovodní rezervoár byl používán až do roku 1948, kdy bylo v Malé pevnos-

Dozorce Thomas Soukup v uniformě Sicherheitsdienstu, v roce 1945 spáchal ve vyšetřovací vazbě sebevraždu. Zdroj Památník Terezín

ti zřízeno Internační středisko pro německé obyvatelstvo. Jeho současná podoba pochází z let 1966–1967.

Definitivně byly problémy s rozvodnými sítěmi vyřešeny až v roce 2004, kdy byla Malá pevnost (tedy Památník Terezín sídlící v jejích objektech) připojena na kanalizační síť a vodovodní řád města Terezín.

Zřizování „Polizeigefängnis Theresienstadt“

V roce 1940 veškerá činnost policejní věznic v Malé pevnosti směřovala k zařizování a budování nového represivního zařízení. S tím souvisela rovněž obnova a rozšíření vodovodního a kanalizačního systému, protože teprve na připravenou rozvodnou síť (přípojky do dvorů, cel a dalších míst) těchto systémů mohly navazovat další stavební práce jako např. budování sprch, dezinfekčního a odšívovacího zařízení, rozšiřování a modernizování vězeňské kuchyně a prádelny, pozdější výstavba IV. dvora, protipožární nádrže či instalování umyvadel a záchodů v kasárnách strážní roty SS apod.

Jak říká Ilja Bart: „Zkrátka Malá pevnost představovala v létě roku 1940 jakousi pitoreskní kombinaci mezi kriminálem a staveništěm.“⁽³³⁾

Vězni plně vnímali záměry nacistů, jak například líčí František Machát: „*Na podzim 1940 byly zahájeny různé práce, nejdříve zemní v prostoru mezi vlastní pevností a jejími venkovními hradbami, práce, které ukazovaly na to, že gestapo zamýšlí postupně celou Malou pevnost upravit a rozšířit její kapacitu na umístování vězňů. Proto také postupně stále větší skupiny vězňů vyzbrojených rýči, lopatami a kolečky byly nasazovány na tyto práce.*“³⁴⁾

Materiály k některým stavebním záměrům uskutečněným v Malé pevnosti v letech 1940–1945 jsou uloženy v Národním archivu v Praze ve fondu Úřad říšského protektora.³⁵⁾ V době Protektorátu Čechy a Morava podléhaly jakékoliv stavební záměry schvalovacímu řízení. Pro terezínskou policejní věznicí zajišťovala předkládání veškeré stavební dokumentace Úřadu říšského protektora firma Waldek & Wagner z Prahy, Hyberská 8. Podrobně tyto dochované dokumenty a projekty popsala Monika Sedláková v Terezínských listech č. 35.³⁶⁾ Firma dozorovala některé záměry rekonstrukčního (modernizačního) charakteru, jejich součástí byla i demontáž a náhrada původního zařízení. Jiné práce souvisely s rozšířením rozvodné vodovodní sítě, hygienických zařízení a také kanalizačního systému.

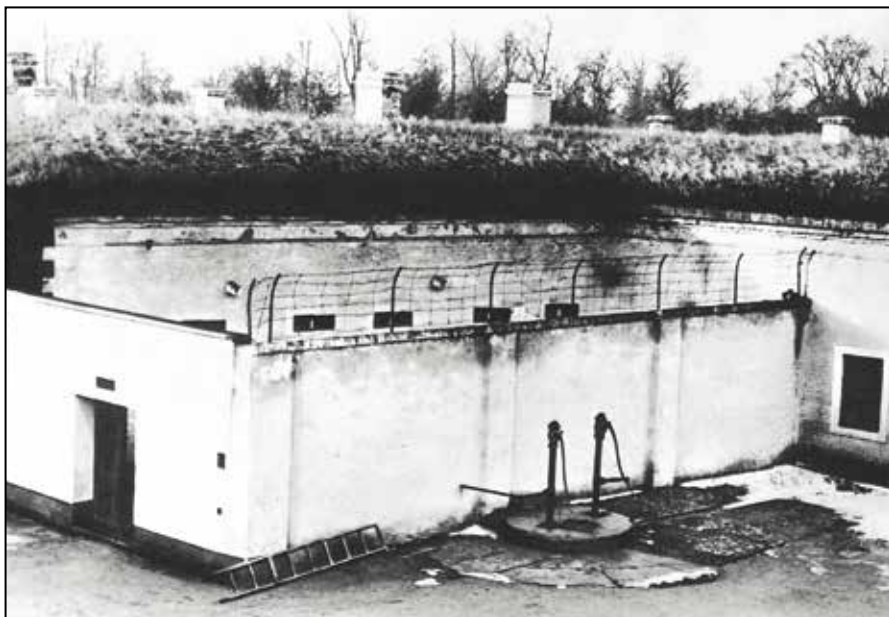
Zmínovaná firma prováděla v Terezíně také stavební dozor, kterým pověřovala své zaměstnance, kteří pak s přidělenými vězni realizovali práce na zakázkách pražského gestapa.³⁷⁾ Např. v letech 1944 až 1945 zastupovali firmu Waldek & Wagner tito montéři: vedoucím byl jistý Mates, dále Jan Bouček, Jan Bergr a Josef Černý.³⁸⁾ Je třeba zmínit, že vězňům pomáhali a všemožně je podporovali. Pronášeli pro ně různé vzkazy, dopisy, balíčky, peníze, oblečení a léky. Jan Bouček vynášel z věznice také kresby akademického sochaře Aloise Bučánka,³⁹⁾ který v Terezíně 6. května 1945 zemřel.

Záměry pražského gestapa vedly již v roce 1940 k vytvoření tzv. Baukommanda, aby náklady na veškeré stavební projekty byly při pracovním využití vězňů co nejnižší. Baukommando se časem stalo nejpočetnějším vnitřním komandem, v němž vězni zpočátku pracovali pod vedením několika dozorců, např. Bennewitze, Buriana či Storcha, v letech 1941–1944 ho vedl dozorce Thomas Soukup a po něm dozorce Herbert Mende.⁴⁰⁾ Již v roce 1943 ho tvořilo na tři sta vězňů a tehdy byl po určitou dobu jeho kápem architekt Josef Minařík.⁴¹⁾

Výstavbou a renovací kanalizačního a vodovodního systému se zabývaly dvě skupiny vězňů: již zmíněné Baukommando a komando Wasserleitung.

Baukommando tvořily specializované skupiny vězňů – zedníci, malíři, svářeči, kováři, tesaři a truhláři, stavbu mnohdy projektovali a vedli vězňů stavební odborníci (architekti a stavitelé). Součástí Baukommanda byla i početná skupina židovských vězňů, která vykonávala ty nejpodradnější práce. Židé od dozorců zažívali kruté šikanování a týraní, které mnohdy končilo smrtí. Dokládá to např. svědectví MUDr. Jana Kovaříčka: „*Najednou dal Jöckel povel, aby si Židé lehli a aby Baukommando jezdilo s naloženými kolečky přes ležící Židy. Naložená kolečka vážila jistě 30–40 kg.*“⁴²⁾

Po celé válečné období probíhalo v Malé pevnosti budování nové kanaliza-

I. dvůr – původní studna se dvěma pumpami při dvorku u samotek (pravděpodobně rok 1940).
Zdroj Památník Terezín

ce. Např. v roce 1942 pokládalo Baukommando kanalizační potrubí podél koníren.⁴³⁾ Josef Lapáček píše, že v roce 1943 „s několika spoluvězni [...] jsme prováděli výkopy v šancích, zaváděli jsme kanalizaci – probíjeli jsme zdi z bloku do bloku. Práce to byla velice namáhavá, protože zdi byly široké 1,20 – 2 metry.“⁴⁴⁾

Komando Wasserleitung mělo zase za úkol rozšiřování vodovodní sítě, jeho součástí byla i skupina instalatérů. Ostatní členové komanda prováděli výkopy a pokládali vodovodní trubky: „Tenkrát jsme tam pracovali tři vězni – Utišil, druhého si nepamatuji a já. Práce to byla těžká, pod dozorem příslušníka SS. Výkopy byly hluboké přes 2 metry a bez ochranných dřevěných vzpěr. Došlo též k závalu druhého vězně, který byl na zákrok našich lékařů Jana Konopíka a [Františka] Vrátila jen stěží zachráněn.“⁴⁵⁾

I přes toto úporné budování byl život v Malé pevnosti dosti neúnosný, stále se ucpávaly záchody, mnohdy téměř netekla voda. V roce 1942 „v rohu celý byl záchod na turecký způsob, tj. bez sedadla, pouze s takzvanými sloníma nohama. Přítok vody v záchodě většinou nefungoval, takže jsme musili záchod splachovat vodou z vodovodu. [...] Pro celou celu byl jediný vodovod; také u toho stály vždy fronty.“⁴⁶⁾

Aby byla účinně pokryta spotřeba vody, probíhala v roce 1942 současně s budováním bazénu (tedy protipožární nádrže) výstavba automatické čerpací stanice s akumulací tlakovou nádrží o obsahu dva tisíce litrů vody,⁴⁷⁾ na jejíž stavbu dohlížel vězněný stavitel Ladislav Havlíček.⁴⁸⁾ Vzpětí v roce 1943 byla stanice napojena na vodovodní potrubí.⁴⁹⁾ Bohužel i toto opatření nezajistilo požadovaný dostatek vody.

I. dvůr

V roce 1940 a v prvním pololetí roku 1941 byl vězni obsazen pouze I. dvůr. Již tehdy byl v něm stav kanalizačních a vodovodních sítí nevyhovující, nestačila ani existující hygienická zařízení. Proto první větší zásah do tereziánské kanalizace a původního zdroje vody byl učiněn právě na tomto dvoře.

Jak jsme již zmínili, stavební záměry si vynutily vytvoření Baukommanda, které bylo prvotně nasazeno na rozšiřování kanalizace v Malé pevnosti.⁵⁰ Dokladem uskutečnění těchto prvních prací je odpadní kanál zbudovaný před věžeňskou koupelnou v roce 1940. Po jeho obvodu jsou vyryta jména dozorcůho personálu SS – *Hauptsturmführer Jöckel, Pol. Hptw. Marx, Pol. Hptw. Bennewitz a Pol. Hptw. Preusse*.⁵¹ Příkaz k tomuto „zvěčnění“ jmen dozorců dal samotný velitel věznice Heinrich Jöckel.⁵² Poštovní doručovatel František Kalina, který donášel do policejní věznice poštovní zásilky, k tomu sarkasticky dodal: „*Nevadilo jim, že je to na kanálu.*“⁵³

Ve stejnou dobu bylo v traktu samotek provedeno rozšíření hygienického zařízení na dvě sprchová místa s teplou a studenou vodou; poblíž v podlaze se dodnes nachází další do betonu vytlačené datum „5. X. 1940“. Současně s těmito pracemi byla na dvorku u samotek zlikvidována studna.⁵⁴

Aby byl vody dostatek, využíval se od počátku také vodojem na bastionu č. III, z něhož se voda rozváděla po areálu Malé pevnosti.⁵⁵

Ve věžeňské kuchyni se původně vařilo na sporáku,⁵⁶ teprve za okupace byla vybavena zařízením z bývalé Švehlovy koleje v Praze.⁵⁷ Vězni tehdy probourávali zdi pro odpadové roury a umísťovali těžké kuchyňské kotle.⁵⁸ Později byla zbudována i kotelná⁵⁹ a věžeňská kuchyně znovu modernizována, kotle byly přestavěny na páru. Celkem jich bylo osm a instalovala je firma Štětka, Praha-Vinohrady nejspíš v roce 1941.⁶⁰

I v roce 1942 problém s kanalizací stále přetrvával. Kardinál Štěpán Trochta vzpomínal: „*Ráno jsme se po kotníky [v cele 12] brodili odpadem ze záchodu, který stál v rohu a přetékal. Vzduch byl hrozný.*“⁶¹ Stále se projevoval také nedostatek vody, to však dozorcům nebránilo používat ji k týrání vězňů.⁶² „*Když jsem přišel na první dvůr, viděl jsem, jak gestapáci Rojko a Neubauer stříkali hadicí proud studené vody (bylo to začátkem dubna 1942) na prsa mladého Žida, který stál opřen o zeď, celý mokrý, potácel se, voda z něho stékala. [...] Druhý den jsme se od ostatních Židů dověděli, že mladý Žid zemřel na ajnclíku (samovazbě), kam ho Rojko zavřel.*“⁶³

Budování dezinfekčního a odšívovacího zařízení pro vězně na I. dvoře (vedle věžeňské koupelny) začalo na podzim roku 1942. Oficiálním důvodem nutné výstavby, uvedeným velením policejní věznice, byli polští a ruští vězni, kteří přišli údajně zcela zavšivení, a také zvyšující se obsazenost věznice dosahující tehdy jednoho tisíce osob.⁶⁴

Koupelna se znovu přestavovala v roce 1944, do té doby měla dvanáct sprch a malý kotel na ohřívání vody⁶⁵ a nebyla vykachlíkována.⁶⁶ Po přestavbě bylo sprch dvacet, byl i větší kotel, přistavěna byla rovněž místnost na svlékání a míst-

Původní studna před Panským domem. Zdroj Památník Terezín

Zbytky studny uprostřed ženského dvora. Zdroj Památník Terezín

nost pro odvěšívání. Paradoxem je, že pro nedostatek uhlí a vody nebylo odvěšívací zařízení téměř v provozu.⁶⁷⁾

Ve stejnou dobu byla zřízena také tzv. vzorová holírna z původní vězeňské kaple.⁶⁸⁾ Dle tvrzení zaměstnance firmy Waldek & Wagner Jana Boučka v ní byly zpočátku betonové žlaby, nikoliv jednotlivá porcelánová umyvadla,⁶⁹⁾ která jsou tam dnes.

Vstup do automatické čerpací stanice ve svahu. Zdroj Památník Terezín

Studna s pumpou v blízkosti brány Arbeit macht frei. Zdroj Památník Terezín

Některé cely na I. dvoře nebyly do konce války vybaveny vodovodem, vězni si museli vodu donášet ve vědrech (jako do cely č. 2).⁷⁰⁾ Také v ordinaci vězeňského lékaře Benno Krönerta vodovod chyběl. Minimálně do roku 1943 byly cely na I. dvoře vybaveny tzv. tureckým záchodem, který měl dřevěnou zástěnu s okénkem,⁷¹⁾ sloužil pro čtyřicet a více lidí. Později byly tyto záchody modernizovány na splachovací.⁷²⁾

Panský dům

Záhy po zřízení policejní věznice začaly skupiny vězňů upravovat také Panský dům, kde se nacházely byty dozorců.⁷³⁾ Např. Otto Reynelt se podílel na těchto stavebních pracích a řekl k tomu: „*Asi měsíc [jsme] dělali kanalizaci v Panském domě. Tam se také teprve zřizovala. Zřizovali [jsme] tam splachovací záchody [nahrazovaly se za dřevěné – M. L.], pokládali [jsme] vodovodní potrubí v jednotlivých patrech. Tam [jsem] pracoval určitě 28. 10. 1940. Toho dne [jsme] totiž toto datum vyryli ve sklepě do mokrého betonu.*“⁷⁴⁾

Až do poloviny roku 1941 probíhalo soustavné budování: např. v bytě velitele věznice Jöckela byla zřízena koupelna, pokládala se kamenná dlažba na chodbách, v přízemí po pravé straně se zařizovalo kasino SS a v pravé zadní části koupelna.⁷⁵⁾

Později ve sklepení Panského domu vězni vybudovali protiletectký kryt se dvěma nouzovými východy a splachovacím záchodem.⁷⁶⁾

Studna a vodárna před Panským domem

„*V roce 1943 jsme vrtali studnu u panského domu. Pokud vím, nebyla ještě v roce 1945 dodělána, ještě při osvobození tam stála věž.*“⁷⁷⁾ „*Část stavebního komanda šla pomáhat při hloubení studny před Herrenhausem. Práci prováděli 2 muži od nějaké firmy, my nasazovali roury, nakládali hlínu na koňský povoz, pak odváželi.*“⁷⁸⁾

Už od léta 1944 se jednalo o nutnosti dokončit artéskou studnu v Malé pevnosti. Vrtací práce prováděla firma Artesia z Prahy. K jejímu dokončení nakonec došlo až po válce, tedy v době zřizování internačního střediska pro německé obyvatelstvo. Přidružené stavební práce včetně rekonstrukce vodárny prováděla i po válce firma Waldek & Wagner. Dokládají to fotografie uložené ve fotoarchivu Památníku Terezín.⁷⁹⁾

Ženský dvůr

Přestože byl dvůr zpočátku neobsazen, probíhaly v něm zejména v roce 1941 různé práce. Jaroslav Fürbach potvrzuje, že „*pracovali jsme na neobydleném dvoře věznice. Zaváděli jsme tam vodu a kanalizaci.*“⁸⁰⁾

Později byli do několika cel umístění muži, ale již v červnu 1942 byl dvůr vyčleněn pro ženské oddělení. Některé cely byly již napojeny na vodovod a kanalizaci, ale jen s jedním umyvadlem a jedním splachovacím záchodem.⁸¹⁾ Zda ženy mohly chodit „*pro vodu ke kohoutku, který byl zamontován ve zdi oddělující ženský dvůr od mužského,*“⁸²⁾ není zřejmé. Každopádně na nádvoří ženského dvora se nacházela studna s pumpou a vězeňkyně, které neměly v cele vodovod, si z ní braly vodu do věder.⁸³⁾

Protože společná umývárna na ženském dvoře zpočátku neexistovala, tak se ženy chodily jednou za čtrnáct dnů sprchovat na I. dvůr.⁸⁴⁾ Osobní prádlo si mohly občas vyprat v mužské prádelně na dílenském dvoře. Ta byla po rekonstrukci v roce 1944, jak uvádí Monika Sedláková, vybavena pračkou s parním topením značky Super Mamut a parním kotlem.⁸⁵⁾

Zaměstnanci firmy Waldek & Wagner při výstavbě artéské studny před Panským domem (1945).
Zdroj Památník Terežín

Kresba Ema Blažková: Věžeňkyně u studny na ženském dvoře. © Martina Bezoušková, Marek Gasparovič

Od roku 1943 probíhala na ženském dvoře výstavba odvěšivovací stanice, která sousedila s prádelnou, budovala se také umývárna se sprchami, které se nacházely v první místnosti, dodnes je zde patrné bílé obložení, a v další místnosti byla kotelna.⁸⁶⁾

V roce 1944 došlo také k výstavbě jedenadvaceti samotek, které mohly být vytápěny párou z prádelny.⁸⁷⁾

I přes tato opatření zůstaly hygienické a ubytovací poměry na ženském dvoře značně neuspokojivé, projevílo se to zejména v roce 1945, kdy byla terezínská věznice zcela přeplněna. Např. před ženskou marodkou byl záchod, „u kterého stál stůl, i na tom spaly ženy, [další] ležely ve výkalech pod stolem, bylo to strašné.“⁸⁸⁾

Kasárny strážní roty SS

V kasárnách strážní roty SS byly v letech 1940–1941 instalovány sprchy, splachovací záchody a umyvadla. Umývárna byla zbudována v prvním patře. V roce 1944 pak došlo k modernizaci tamní kuchyně, protože s rostoucím počtem vězňů musel být navýšen i počet příslušníků strážní roty SS.⁸⁹⁾

Krankenrevier

Objekt za I. dvorem, tzv. Krankenrevier (vězeňská nemocnice) sloužil v letech 1940–1941 jako sklad oděvů. Poté prošel stavebními úpravami, jako byla přístavba komínů a zřízení splachovacích záchodů vestavěných do dveřních výklenků, protože objekt měl původně tři vchody. Postupně zde byly zřízeny cely č. 8 a 9, zpočátku pro muže, od března 1944 pro vězněné ženy, kterých zde bylo natlačeno i pět set.⁹⁰⁾ Obě cely byly vybaveny pouze jedním splachovacím záchodem a jedním umyvadlem.⁹¹⁾ V listopadu 1944 se z objektu stala vězeňská nemocnice a jako první do ní byli přemístěni vězni z marodky (cela č. 10).⁹²⁾

Zahrada SS

Na podzim 1942 byla zahájena výstavba skleníku na bastionu č. IV, kde se nacházela zahrada SS. Skleník měl tvar písmene L s delší stranou 36 metrů a kratší 11 metrů.⁹³⁾ Přes márnici za můstkem k němu vedly rozvody vody a páry z I. dvora.⁹⁴⁾ Zahrada se skleníkem sloužila k pěstování zeleniny a ovoce pro rodiny dozorců a příslušníků strážní roty SS.

IV. dvůr

K výstavbě IV. dvora MUDr. Vojtěch Sailer dodává: „V té době byly dokončeny projekty na stavbu čtvrtého dvora, který měl celkovou kapacitu pevnosti dále zvýšit. Měl jsem možnost vidět stavební plány a zhrozil jsem se, jak byly špatně navrženy, hlavně vzhledem k hygieně. Dva záchody na stovky lidí, špatně větratelné samotky, kanalizace pod úrovní ostatních dvorů (poněvadž čtvrtý dvůr byl položen níž než ony), takže nebude vůbec fungovat, a mnohé jiné závady. Myslím, že to nebylo opravdu provedeno odborně.“⁹⁵⁾

Podle Karla Hrubého byly práce zahájeny 28. září 1943.⁹⁶⁾ Plány výstavby měl vypracovat stavitel Josef Hátle z Kolína, rýsoval je prý na dílenském dvoře.⁹⁷⁾ Podle jiného tvrzení projekt IV. dvora zhotovila skupina českých architektů vězňů v Terezíně, kteří se snažili navrhnout hygienicky, tepelně a izolačně přijatelné cely. Podle Jana Čížka velitel Heinrich Jöckel vedoucího architekta zmlátil, a pak v projektu seškrtnal vše, co považoval za nadbytečný přepych.⁹⁸⁾ „V cele, kterou jsem já obýval, bylo nás 400 a pouze dva záchody, takže byly často ucpány a obsah vytékal na podlahu, a v takové nečistotě jsme museli spát,⁹⁹⁾ vzpomíná MUDr. Přemysl Poňka.

Např. v létě 1944 vedl stavbu hromadných cel stavitel Václav Bečvárovský z Mladé Boleslavi,¹⁰⁰⁾ který později zahynul v Dachau. Byla to ale obtížná role, protože velitel Baukommanda dozorce Thomas Soukup práce podle projektu nedodržoval a řídil se navíc příkazy velitele Heinricha Jöckela. Výsledkem bylo, že v celách navržených pro dvě stě lidí se jich nakonec tísnilo 500 až 600.¹⁰¹⁾ Špatné to bylo i s vodou, nikdo nepředpokládal, že ve věznici bude v roce 1945 natěsnáno až šest tisíc mužů a žen. Vodojemy nestačily pokrýt potřebu vody, a proto byl uzavírán její přítok na IV. dvůr, kde se tísnily až tři tisíce vězňů. Cely pak byly špinavé a zapáchající.

Koncem léta 1944 informovala řídicí úřadovna gestapa v Praze Ústřední stavební úřad u německého státního ministra o několika potřebných stavebních úpravách a změnách v Malé pevnosti¹⁰²⁾ z důvodu trojnásobného nárůstu vězňů. Z výčtu některých prací předložených ke schválení vyplývá, že před dokončením byly např. samoty a hromadné cely č. 41 až 45 na novém IV. dvoře. Současně se budovaly kanalizace a rozvody vody, překlenovala se také kyneta vedoucí původním příkopem, takže voda dnes protéká pod nádvořím IV. dvora.¹⁰³⁾

Naproti hromadným celám bylo postaveno 125 samotek umístěných ve třinácti vězeňských traktech, v č. 58 jich bylo dokonce devatenáct. Samoty byly vybaveny splachovacími záchody, každý trakt měl také umývárnu v podobě betonového žlabu se třemi vodovodními kohoutky.

První vězni přišli do nového dvora již koncem léta 1944 a obsadili celu č. 41, v září byla obsazena cela č. 42 a během října a listopadu bylo již vězni zaplněno všech pět hromadných cel. Samoty na protilehlé straně se používaly až od ledna 1945.¹⁰⁴⁾

V roce 1945 již nestačil vodní reservoár ve zcela přeplněné věznici zásobovat IV. dvůr,¹⁰⁵⁾ záchody byly z toho důvodu stále ucpané, lidé měli průjmy, úplavici a později i břišní či skvrnitý tyfus. Byly to katastrofální podmínky. Navíc v době šíření infekčních nemocí (zejména v dubnu 1945) „bylo také nařízeno denní zastavování přítoku vody skoro po celý den, což způsobilo přímo katastrofu v používání záchodů a umýváren.“¹⁰⁶⁾

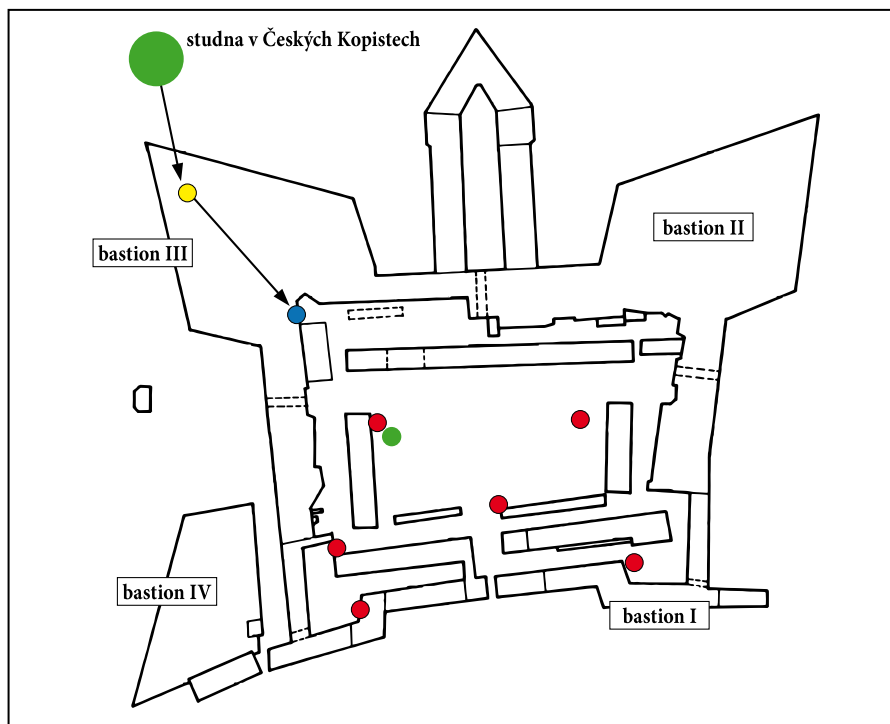
Hygienické poměry v terezínské věznici byly od počátku zcela nevyhovující, v některých celách do konce války chyběly splachovací záchody a nebyla zavedena voda. Tento stav zdědilo i Internační středisko pro německé obyvatelstvo po

osvobození zřízené v areálu Malé pevnosti. Jeho velitel mjr. Otakar Kálal řešil tytéž problémy, které před ním nedokázalo odstranit pražské gestapo coby zřizovatel terezínské policejní věznice. Dokladem je objednávka velení internačního střediska z 9. 8. 1945, která naše zjištění potvrzuje. Říká se v ní, že: „výkalových věder jest zapotřebí do vězeňských cel, kde není splachovacích klozetů.“¹⁰⁷⁾

Problémy s kanalizací a rozvodem vody přetrvávaly i v poválečných letech. Týkaly se nejen Malé pevnosti, ale i města Terezín, kde ještě v roce 1950 kanalizace neodpovídala hygienickým předpisům a v havarijním stavu bylo i vodovodní potrubí.¹⁰⁸⁾ O tyto již zcela nevyhovující rozvodné sítě se po válce staralo Posádkové velitelství Terezín.¹⁰⁹⁾

■ ■ ■

I přes toto stavební úsilí trvaly problémy se zásobováním vězeňských ubikací vodou, projevovaly se nesnáze s kanalizací a dokonce nebylo ve všech objektech zavedeno světlo. Všechny tyto nedostatky postupem času způsobily, že životní a hygienické podmínky vězňů se staly zcela nevyhovujícími a určujícími míru jejich přežití; měly za následek vysokou nemocnost a úmrtnost. Po této stránce Malá pevnost, respektive v ní využívané vězeňské objekty, vůbec neodpovídaly tehdejšímu ubytovacím standardům a metodám zacházení s vězni.

Mapka

Legenda: červená – studny s pumpou, zelená – artéská studna, modrá – automatická rozvodná stanice, žlutá – zahloubená ocelová nádrž (reservoár vody z Českých Kopist), šipky – hlavní vodovodní potrubí.

- 1) Oldřich SLÁDEK, Od „ochrany“ ke „konečnému řešení“, Praha 1983, s. 38–39, Václav NOVÁK a kol., Malá pevnost Terezín, Praha 1988, s. 25–27.
- 2) Převzato viz Kolektiv autorů, Pevnost Terezín, Národní památkový ústav, Praha 2010, s. 30.
- 3) Tamtéž, s. 32.
- 4) Památník Terezín (dále PT), Projektová dokumentace, Památník Terezín – Technické posouzení kanalizace, Litoměřice 1992, VOD-KA, č. 158.
- 5) Kolektiv autorů, Pevnost Terezín, Národní památkový ústav, Praha 2010, s. 32.
- 6) PT, Projektová dokumentace, Památník Terezín – Technické posouzení kanalizace, Litoměřice 1992, VOD-KA, č. 158.
- 7) Jan Šámal (6. 4. 1890) byl před druhou světovou válkou vrchním dozorcem ve vojenské trestnici a věznici v Malé pevnosti, kde od roku 1923 do listopadu 1939 přímo bydlel.
- 8) PT, Sb. vzpomínek č. 49 (Jan Šámal).
- 9) PT, Sb. vzpomínek č. 408 (František Machát), s. 13, č. 1617 (František Pavlík). V roce 1940 se složení Kanalkommando obměňovalo, později ho většinou tvořili českoslovenští důstojníci jako pplk. Kalenda, pplk. Preininger, npr. František Pavlík, mjr. Oldřich Vyhniš, gen. František Kravák, Gustav Treitner, Miroslav Sulek, František Tuček, plk. Karel Bárta a další. Do zrušení obce Terezín v červnu 1942 je terezínští občané podporovali jídlem.
- 10) PT, Sb. vzpomínek č. 184 (Alois Křížek), č. 1617 (František Pavlík), č. 144 (František Tuček).
- 11) PT, Sb. vzpomínek č. 140 (Dr. Josef Veverka).
- 12) PT, Sb. vzpomínek č. 408 (František Machát), s. 11.
- 13) SOKa Litoměřice, MNV Terezín, Pověřenec Národního výboru pro Terezín, Správě bývalého ghetta v Terezíně, 31. 5. 1945.
- 14) Storchkommando bylo nazváno podle dozorce Albina Storchy, který byl pověřen dohledem nad některými polními pracemi, zahradou a hospodářstvím ve věznici. V jeho gesci bylo i čištění příkopů a valů.
- 15) Václav NOVÁK a kol., Malá pevnost Terezín, Praha 1988, s. 155; PT, Sb. vzpomínek č. 113 (Antonín Brychnáč) a č. 105 (Václav Kacovský).
- 16) PT, Sb. vzpomínek č. 635 (Bedřich Malý), s. 4.
- 17) PT, Sb. vzpomínek č. 105 (Václav Kacovský).
- 18) PT, Sb. vzpomínek č. 105 (Václav Kacovský), č. 112 (MUDr. Emanuel Burian), č. 145 (Antonín Šnydr).
- 19) PT, Sb. vzpomínek č. 105 (Václav Kacovský).
- 20) Ze vzpomínek Josefa Jandery. In: Zemřeli, abychom žili, vyd. ZO ČSPB v České Třebové, 1980, s. 7–8.
- 21) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výslech svědka – Josef Procházka.
- 22) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, svědectví Jana Čábery.
- 23) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výslech svědka – Jarmila Krejzová.
- 24) PT, Sb. vzpomínek č. 59, rukopis Jaroslav PIROUTEK, Zázitky z Malé pevnosti u Terezína v dubnu 1943, Poděbrady 1966, s. 6.
- 25) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výpověď Josefa Procházky.
- 26) Převzato viz Kolektiv autorů, Pevnost Terezín, Národní památkový ústav, Praha 2010, s. 32.
- 27) PT, Projektová dokumentace, Památník Terezín, Vodovod, 1967, č. 2.
- 28) PT, Sb. vzpomínek č. 49 (Jan Šámal).
- 29) SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výslech svědka – Miloslav Franěk.
- 30) PT, Projektová dokumentace, Vododokumentace, 1985, č. 133.
- 31) SOKa Litoměřice, Internační středisko Terezín 1945–1948 (1953), KT 19, Instalace čerpacího zařízení v Internačním táboře v Malé pevnosti-Terezín, 22. 11. 1947.
- 32) PT, Projektová dokumentace, Památník Terezín-vodovod, 1967, č. 2.
- 33) PT, Sb. vzpomínek č. 566 (Ilja Bart), s. 2.
- 34) PT, Sb. vzpomínek č. 408 (František Machát), s. 14.

- ³⁵⁾ Národní archiv (dále jen NA), Úřad říšského protektora 1939–1945, inventární soupis, zprac. Věra Helešicová, Praha 1962.
- ³⁶⁾ Monika SEDLÁKOVÁ, Nad plány stavebních úprav Malé pevnosti Terezín, Terezínské listy 35/2007, s. 101–111.
- ³⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 353 (Jan Bouček).
- ³⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 353 (Jan Bouček).
- ³⁹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 2416. Jan ČÍŽEK, Pindovo peklo: Malá pevnost Terezín, Čížkův samizdat 1958, s. 31.
- ⁴⁰⁾ Václav NOVÁK a kol., c. d., s. 153; PT Sb. vzpomínek č. 25 (Jaroslav Zeman).
- ⁴¹⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výpověď Josefa Minaříka, s. 946.
- ⁴²⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výpověď MUDr. Karla Kovaříčka, s. 129.
- ⁴³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1386 (Josef Marcel).
- ⁴⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 245 (Bedřich Lapáček).
- ⁴⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 161 (Jaroslav Pleva).
- ⁴⁶⁾ Antonín MACHT, Pankrác–Terezín, Malá pevnost, Praha 1946, s. 52.
- ⁴⁷⁾ Monika SEDLÁKOVÁ, c. d., s. 103. Práce na stavbě bazénu byly zahájeny již v roce 1940. Viz PT, Sb. vzpomínek č. 1617 (František Pavlík).
- ⁴⁸⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výslech Emila Somola.
- ⁴⁹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 117 (Emanuel Kříž).
- ⁵⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 674 (Zdeněk Aim).
- ⁵¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 298 (Josef Svoboda).
- ⁵²⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 143 (Antonín Šnydr).
- ⁵³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 94 (František Kalina).
- ⁵⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1622 (Otto Reynelt).
- ⁵⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1173 (Bedřich Henemann).
- ⁵⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 49 (Jan Šámal).
- ⁵⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 408 (František Machát), s. 11.
- ⁵⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 49 (Jan Šámal).
- ⁵⁹⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, svědectví Egona Kaufmanna z 12. 4. 1946.
- ⁶⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 353 (Jan Bouček), č. 1617 (František Pavlík).
- ⁶¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1253 (Štěpán Trochta).
- ⁶²⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 245 (Bedřich Lapáček), č. 141 (Ludvík Plecháč).
- ⁶³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 141 (Ludvík Plecháč). Podobný incident zažil i Karel Tuzar. Viz PT, Sb. vzpomínek č. 43 (Karel Tuzar).
- ⁶⁴⁾ Monika SEDLÁKOVÁ, c. d., s. 102.
- ⁶⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 755 (Karel Hrubý); Antonín MACHT, Pankrác–Terezín, Malá pevnost, Praha 1946, s. 77.
- ⁶⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 144 (František Tuček).
- ⁶⁷⁾ Václav NOVÁK a kol., c. d., s. 143.
- ⁶⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 49 (Jan Šámal).
- ⁶⁹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 353 (Jan Bouček), č. 1617 (František Pavlík). V roce 1940 se vězeňská holírna nacházela v levé části vstupní brány poblíž vězeňské kuchyně, záhy však sloužila pouze dozorcům a strážným SS. Viz Václav NOVÁK a kol., c. d., s. 299. Ještě v roce 1943 se vězeňská holírna nacházela naproti cele č. 16. Viz PT, Sb. vzpomínek č. 144 (František Tuček), č. 89 (Bohuslav Šotola).
- ⁷⁰⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výpověď Ing. Ervína Mandelíka.
- ⁷¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 2411 (MUDr. Zdeněk Čermák).
- ⁷²⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1617 (František Pavlík).
- ⁷³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1175 (Jaroslav Vlasák).
- ⁷⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1622 (Otto Reynelt).
- ⁷⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 94 (František Kalina).
- ⁷⁶⁾ Marie BÁČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, Stavební úpravy a funkční určení jednotlivých objektů Malé pev-

- nosti Terezín v době okupace. In: Litoměřicko. Vlastivědný sborník, Litoměřice: Okresní muzeum, 1973, s. 82.
- ⁷⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1420 (Stanislav Sahula).
- ⁷⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1503 (Josef Plhák).
- ⁷⁹⁾ PT, Dokumentační oddělení – fotoarchiv, inv. č. 5153–5156.
- ⁸⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 425 (Jaroslav Fürbach).
- ⁸¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 343 (Marie Hájková); SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, Hlavní líčení, svědectví Marie Polákové.
- ⁸²⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 25 (Jaroslav Zeman).
- ⁸³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 377 (Antonie Čechová).
- ⁸⁴⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 370 (Libuše Kelnerová).
- ⁸⁵⁾ Monika SEDLÁKOVÁ, c. d., s. 102.
- ⁸⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 353 (Jan Bouček).
- ⁸⁷⁾ Marie BÁČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, c. d., s. 78; PT, Sb. vzpomínek č. 5 (Marie Drnková).
- ⁸⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 156 (Mirka Pokorná).
- ⁸⁹⁾ Monika SEDLÁKOVÁ, c. d., s. 102.
- ⁹⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 5 (Marie Drnková).
- ⁹¹⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, svědectví Marie Polákové.
- ⁹²⁾ Marie BÁČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, c. d., s. 76.
- ⁹³⁾ Monika SEDLÁKOVÁ, c. d., 102.
- ⁹⁴⁾ PT, Dokumentační oddělení – fotoarchiv, inv. č. 613.
- ⁹⁵⁾ Vojtěch SAILER, Byli jsme tři lékaři, Ústí nad Labem 1972, s. 54–55.
- ⁹⁶⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 755 (Karel Hrubý).
- ⁹⁷⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 842 (Rudolf Zíba).
- ⁹⁸⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 2416. Jan ČÍŽEK, Pindovo peklo: Malá pevnost Terezín, Čížkův samizdat 1958, s. 32; Václav NOVÁK a kol., c. d., s. 143.
- ⁹⁹⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, výslech svědka – MUDr. Přemysl Poňka.
- ¹⁰⁰⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 1181 (Josef Jícha).
- ¹⁰¹⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 755 (Karel Hrubý); PT, Sb. pozůstalostí, K20/MP, A5/2009, Rudolf Svačina; PT, Sb. vzpomínek č. 3, s. 36 (Josef Bernard).
- ¹⁰²⁾ Monika SEDLÁKOVÁ, c. d., s. 106–107.
- ¹⁰³⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 117 (Emanuel Kříž).
- ¹⁰⁴⁾ Václav NOVÁK a kol., c. d., s. 308–309.
- ¹⁰⁵⁾ PT, Sb. vzpomínek č. 2416. Jan ČÍŽEK, Pindovo peklo: Malá pevnost Terezín, Čížkův samizdat 1958, s. 2.
- ¹⁰⁶⁾ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46, proces s Heinrichem Jöckelem, Lsv 1235/46 (Josef Kyliés).
- ¹⁰⁷⁾ SOKA Litoměřice, Internační středisko Terezín 1945–1948 (1953), KT 19, Objednávka svítlen a výkalových věder, 9. 8. 1945.
- ¹⁰⁸⁾ SOKA Litoměřice, Internační středisko Terezín 1945–1948 (1953), Pověřenec stavební obnovy Terezín, Vodovody a kanalizace 1948–1951, KT 2, složka 27, Převzetí vodovodu a kanalizace od Posádkového velitelství Terezín.
- ¹⁰⁹⁾ SOKA Litoměřice, MNV Terezín, Pověřenec stavební obnovy Terezín 1949–1952, KT 2, Posádkové velitelství v Terezíně na MNV v Terezíně, 19. října 1950.

THE LIVING CONDITIONS OF THE INMATES OF THE TEREZÍN POLICE PRISON IN THE YEARS 1940–1945

Several Notes on the Modernization of the Sewerage and Water Networks

Summary

Miroslava Langhamerová, Terezín Memorial

From the establishment of the Police Prison in the Small Fortress all the work was focused on setting up and building a new repressive facility. This was connected with the renovation and expansion of the local sewerage and water systems since the premises for the prisoners could be modernized only after these networks had been linked up to a well-prepared distribution system (branch links leading to yards, cells and other sites). This specifically involved various building works, such as, for example, construction of showers, disinfection and delousing facilities, extension and modernization of the prison kitchen and wash house, later on construction of the Fourth Courtyard, fire-protection water reservoir or the installation of washbasins and toilets in the barracks of the SS guard platoon etc.

The Prague Gestapo's intentions led to the formation of what was called the Baukommando, to keep the costs of all the construction projects as low as possible by using prisoners' labor.

In spite of these building efforts there persisted problems in supplying the prisoners' barracks with water, there were difficulties with the sewerage network and some objects had no electric lighting installed. Gradually all these problems caused the living and hygienic conditions of the inmates to become absolutely inadequate and proved to be essential for their rate of survival; they resulted in a high sickness and death rates in the camp. Seen in this light, the Small Fortress, or rather the prison objects used in the Fortress, failed to live up to the then prison accommodation standards and methods of treatment of inmates.

DIE LEBENSBEDINGUNGEN DER HÄFTLINGE IM POLIZEIGEFÄNGNIS THERESIENSTADT IN DEN JAHREN 1940–1945

Einige Anmerkungen zur Modernisierung des Kanalisations- und Wasserleitungssystems

Resümee

Miroslava Langhamerová, Gedenkstätte Theresienstadt

Von der Entstehung des Polizeigefängnisses in den Räumen der Kleinen Festung an konzentrierte sich die gesamte Tätigkeit auf die Ausstattung und den Ausbau dieser neuen repressiven Einrichtung. Damit hing auch die Erneuerung und Erweiterung des Kanalisations- und Wasserleitungssystems zusammen, denn die Modernisierung der Gefängnisräume konnte erst nach Vorbereitung des Verteilernetzes dieser Systeme (der Anschlüsse für die Höfe, Zellen und weitere Örtlichkeiten) vorgenommen werden. Konkret handelte es sich um verschiedene Bauarbeiten, wie zum Beispiel um die Errichtung von Duschen und der Desinfektions- und Entlausungsanlage, die Erweiterung und Modernisierung der Küche und der Wäscherei, den späteren Bau des IV. Hofes und des Löschwasserreservoirs oder um die Installation von Waschbecken und Klosetts in den Kasernen der SS-Wachkompanie u.ä.

Die Pläne der Prager Gestapo hatten die Ausbildung eines sog. Baukommandos zur Folge, damit die Kosten sämtlicher Bauprojekte durch Ausnutzung von Häftlingsarbeit so niedrig wie möglich gehalten werden konnten.

Aber trotz der baulichen Bemühungen dauerten die Probleme bei der Wasserversorgung der Häftlingsunterkünfte an, traten Komplikationen mit der Kanalisation auf und war schließlich nicht in alle Objekte elektrisches Licht eingeführt. Alle diese Mängel führten mit der Zeit dazu, dass die Lebensbedingungen der Häftlinge und die hygienischen Zustände gänzlich unzulänglich und zum entscheidenden Faktor für ihre Überlebenschancen wurden, was schließlich eine Erhöhung der Krankenstände und der Sterblichkeit zur Folge hatte. In dieser Hinsicht entsprach die Kleine Festung, beziehungsweise die in ihr benutzten Häftlingsobjekte, in keiner Weise den damaligen Standards der Unterbringung und der Methoden im Umgang mit Gefangenen.

PROPAGANDISTICKÁ ROLE TEREZÍNA A TEREZÍNSKÝ RODINNÝ TÁBOR V AUSCHWITZ-BIRKENAU

Tomáš Fedorovič, *Památník Terezín*

Christopher R. Browning přesvědčivě na příkladech ghatt ve Varšavě a v Lodži dokládá, že jejich zřízení mělo být pouze přechodným řešením. To se mělo týkat i ghetta v Terezíně, které od listopadu 1941 plnilo svou shromažďovací a tranzitní funkci pro židovské obyvatelstvo Protektorátu Čechy a Morava.¹⁾ I když měla některá z těchto ghatt existovat déle, než se původně předpokládalo, měla po určitém čase nastat doba, kdy budou zlikvidována. Autor dále konstatuje, že ani pracovní potenciál, na který židovská administrativa v ghettech spoléhala, nemohl zachránit ghetto v Lodži či ve Varšavě před jejich zánikem, a totéž mělo potkat i ghetto v Terezíně.²⁾ Vždyť samotné elity SS počítaly s tím, že po skončení deportací Židů se Terezín přemění ve vzorné německé sídliště.³⁾

Skutečnost, že ghetto Terezín přetrvalo po celou dobu války, byla možná především na základě jeho funkce propagandistické. Toto „přežití“ terezínského ghetta souviselo s jeho určením jako tzv. *Reichs-Altersghetto*⁴⁾ a především jako *Propaganda-Lager*.⁵⁾ Od listopadu 1942 si státní tajemník K. H. Frank nechával od velitele bezpečnostní policie a bezpečnostní služby (BdS) dr. Erwina Weinmanna podávat hlášení o úmrtí prominentních osobností „v ghettu pro přestárlé v Terezíně“.⁶⁾ I když příjezd přestárlých německých a rakouských Židů od léta 1942 nezaručoval, že ghetto vydrží až do konce války, jak dokazuje i deportace 10 000 těchto starých osob na podzim 1942 do vyhlazovacího tábora v Treblince,⁷⁾ přesto to byla tendence,⁸⁾ která byla posílena dne 5. října 1943 příjezdem prvního transportu s dánskými Židy. Ten potom následovaly v letech 1943–1944 další tři hromadné a jeden transport individuální.⁹⁾ Je zřejmé, že především přítomnost dánských Židů a významných prominentů tlumila záměry na rychlejší likvidaci obyvatel ghetta. Tyto tendence zesílily opět po odjezdu dánských Židů.¹⁰⁾

Právě přítomnost Židů z Dánska v terezínském ghettu byla katalyzátorem událostí z léta 1944, kdy byla povolena členům Mezinárodního výboru Červeného kříže (dále jen MVČK) a představitelům vládních orgánů z Dánska jeho návštěva. Zároveň s Terezínem povolil Himmler i návštěvu „jednoho židovského pracovního tábora“ představiteli MVČK a Německého Červeného kříže (NČK). Snahy o identifikaci tohoto tábora se odrazily v polemice českých historiků. Vůdčí osobností výzkumu okolností návštěvy MVČK v létě 1944 a jejich dopadu na vězně v Terezíně a v Auschwitz-Birkenau byl historik Miroslav Kárný. Jeho teze o účelu a historii *Familienlager Theresienstadt*, kdy byl tento terezínský rodinný tábor identifikován jako onen „jeden židovský pracovní tábor“ vhodný k prohlídce, byly mnohokrát publikovány.¹¹⁾

Kárný dochází k závěru, že po zdařilé návštěvě ghetta Terezín nebylo nutno dále udržovat v chodu terezínský rodinný tábor a bylo rozhodnuto o jeho likvi-

daci. To podpirá i odkazem na Rosselovu zmínku o Terezíně jako o konečném táboře (Endlager).¹²⁾ *Arbeitslager Birkenau bei Neu-Berun*¹³⁾ připravený k přijetí zahraniční delegace v podobě rodinného tábora terezínských vězňů nebyl tedy již potřebný a v první polovině července 1944, když organizátoři „konečného řešení“ nabyli v této věci jistoty, byl zlikvidován obvyklým způsobem.¹⁴⁾ K vyjádření odlišného stanoviska na základě nových poznatků ke Kárného interpretaci o ztotožnění *Familienlager Theresienstadt* s Himmlerovým „dalším židovským pracovním táborem“ docházelo až na sklonku života tohoto významného historika. Někteří historici se pokoušeli na základě nových dokumentů posunout stav historického poznání dále. Miroslav Kryl se ve své práci o osudech terezínských vězňů domníval, že se v případě onoho židovského pracovního tábora, který měl být delegací MVČK navštíven, nejednalo o terezínský rodinný tábor v Birkenau, ale o koncentrační tábor Plaszów. „Avšak tvrdit, že oním židovským pracovním táborem, jehož prohlídku pro delegáta MVČK Himmler povolil, byla Březinka-Birkenau, součást Osvětími a místo, kam bylo soustředěno vyhlazování židů v té době, podle mého názoru nelze. Neexistuje přímý důkaz pro správnost této teze.“¹⁵⁾

Dalším z historiků-pamětníků, který si nedokázal představit prohlídku v táborovém úseku B IIB byl i Toman Brod, sám vězeň terezínského rodinného tábora. Ve svém příspěvku k *Birkenau Boys*, jejichž byl členem, se vyjádřil v podobném duchu: „Zamyslím-li se nad samotným vznikem a účelem rodinného tábora terezínských židů, pak musím přiznat, že mě neuspokojují žádné z předložených příčin, argumentů a vysvětlení, neboť stále zůstává až příliš mnoho nezodpovězených otázek, zpochybňujících daná tvrzení.“¹⁶⁾

Dne 17. května 1944 Himmler povolil NČK a MVČK prohlídku Terezína a jednoho židovského pracovního tábora. Musíme si však uvědomit, že již od 13. června, tedy deset dní před návštěvou MVČK v Terezíně, byl dosavadní pracovní tábor *Birkenau bei Neu-Berun* ztotožněn s vyhlazovacím táborem v Birkenau. Gilbert k tomu píše: „At last the reality of Auschwitz-Birkenau was clear to the outside world. The ‘unknown destination in the east’ finally had a name. The camp which had hitherto been believed to be one of the many labour camps in Upper Silesia was revealed to be the largest single killing centre in Europe.“¹⁷⁾ Věděl nebo tušil Himmler něco o informačním vakuu mezi humanitárními a židovskými organizacemi týkajícím se Birkenau, jak o tom vypovídá i dopis Richarda Lichtheima, jednoho z reprezentantů Židovské agentury (Jewish Agency) z 19. 6. 1944?¹⁸⁾

Snad ještě větší nedostatek informací než u židovských záchranných organizací nacházíme u MVČK. Fritz Ullmann, zástupce židovské agentury v Ženevě, si svému kolegovi trpce posteskl, že MVČK nemělo v únoru 1945 dosud žádné informace o „likvidaci Terezína“, tj. deportaci 18 400 vězňů na podzim 1944. „Endlich hat auch das Rote Kreuz am 1. Februar bei mir angefragt, welche Berichte ich über Th[eresienstadt] habe, denn sie hätten bis zu diesem Tage noch nichts von einer Liquidierung von Th[eresienstadt] erfahren [...] Sie sehen also, [lieber] Dr. Maerz, wie diese Instanz wieder einmal um Monate hinter der Tatsachen nachhinkt.“¹⁹⁾

Je patrné, že zahraniční badatelé se ke Kárného závěrům vyjadřují zdrženlivě nebo se tomuto tématu zcela vyhýbají.²⁰⁾ U Franzisky Jahn je to ještě o mnoho podivnější, neboť jí byla svěřena stať o terezínském rodinném táboře v Birkenau v pátém svazku *Der Ort des Terrors. Geschichte des nationalsozialistischen Konzentrationslager* věnovaném Hinzertu, Neuengamme a především Auschwitzu.²¹⁾ Problematice vzniku a účelu rodinného tábora se vyhnul i Wolfgang Benz, který tomuto tématu věnoval pět stran.²²⁾ Dosud platí tvrzení Miroslava Kárného, že „zatím není znám žádný autentický dokument, který by expressis verbis vypovídal o jeho zřízení, důvodech jeho existence a příčinách jeho likvidace.“²³⁾

Pokud se díváme na tuto problematiku z odstupu dvou desetiletí, můžeme vznést nové otázky, a to především s úmyslem pokusit se vyjádřit k nově zjištěným faktům. Nejprve se co nejstručněji pokusím nastínit situaci, která vedla ke snahám o využití ghetta v Terezíně jako protizbraně proti stále většímu množství informací o skutečném osudu na Východ deportovaných Židů. Bernward Dörner ve své práci *Die Deutschen und Holocaust* uvedl, že existence informací o fyzické likvidaci Židů se v německé židovské [sic] společnosti postupně rozšiřuje již od ledna roku 1942. Tehdy si například Hermann Samter z berlínské Židovské náboženské obce zaznamenal do svého deníku, že se v Berlíně šušovalo o skutečnosti, že Židé deportovaní do Kaunasu a Rigy byli zavražděni.²⁴⁾

O tom, že protektorátní a především německé „neárijské“ obyvatelstvo bylo zásobováno informacemi od vojáků nasazených na okupovaných místech Evropy, svědčí i jeden z dopisů Wilma Hosenfelda z července 1942 jeho ženě: „Nejsem vůbec rád, že tu jsem [...] co se nyní opět děje, jak se židé zabíjejí, v ostatních městech jich byly již tisíce zavražděny, nyní má být také zdejší ghetto s půl milionem židů vyprázdněno.“²⁵⁾

Naopak snahou Zahraničního úřadu (dále AA – tj. *Auswärtiges Amt*), který se od roku 1943 až do konce války podílel na aktivní protizidovské politice vůči „spojencům“ (Maďarsko, Rumunsko, Itálie) a zároveň se staral o celkové zastření německých protizidovských opatření proti námitkám a intervencím ze zahraničí s tím, že zničení Židů bylo vydáváno za „nepřátelskou propagandu“ s cílem tyto informace potlačovat či znevěrohodnit.

Tuto praxi osvětlil židovský referent AA Eberhard von Thadden ve svém místopřísežném prohlášení: „Krematorium (terezínské – pozn. T.F.) mě zajímalo z toho důvodu, že v zahraničí kolovala fáma, že v Terezíně je spalováno až 6 000 židů denně. Každopádně to bylo tak, že se mi spalování i jen malého zlomku mrtvol z těch 6 000 zdálo zcela nemožné. Celá návštěva v dubnu 1945 byla iniciována Zahraničním úřadem, aby se tato fáma mohla jasně vyvrátit. Rád bych hned dodal, že ze skutečnosti, že hlášení v zahraničí týkající se Terezína byla zřejmě nesprávná, vztáhnul jsem je sám za sebe i na odpovídající zprávy o ostatních táborech“²⁶⁾

Prezentace terezínského ghetta měla znejistit kritiky a zanést pochyby vůči dosavadním svědectvím a poznatkům o nacistických zvěrstvech.

Zkrášené ghetto Terezín se stalo jediným trumfem v argumentaci nacistů

proti „nepřátelské propagandě o údajných závadách při zacházení se Židy usazenými v Evropě“, jak se již v červenci 1944 vyjádřil Helmut Sündermann.²⁷⁾

S propagandistickým využitím Terezína se setkáváme i tam, kde bychom to vůbec nečekali. Ghetto Terezín bylo totiž spjata také s tragickou historií slovenského židovstva, především jako cílová stanice pro čtyři transporty vypravené na přelomu let 1944–1945 v rámci druhé vlny deportací Židů ze Slovenska. Osud těch, kteří neskončili v Auschwitz-Birkenau a dalších koncentračních táborech, se stal předmětem výzkumu slovenských a českých historiků.²⁸⁾

Terezínské ghetto bylo i předmětem korespondence mezi slovenskou vládou a německými místy v roce 1944. A právě okolnosti, za kterých byl Terezín zmíněn, a možné širší souvislosti s jeho propagandistickým zneužitím budou předmětem následujících řádek.

Když se na Slovensku začaly šířit zprávy uprchlíků z koncentračního tábora Auschwitz-Birkenau a ghetta na Lublinsku, byla kvůli vyvracení těchto zpráv naplánována cesta Fritze Fialy, redaktora bratislavského deníku *Grenzbote*, do Polska.²⁹⁾ Tato cesta určená k „následnému rozsáhlému propagandistickému využití“ však nepřinesla kýžený výsledek. Od června 1943 probíhala korespondence mezi Eichmannem a AA zastoupeným von Thaddenem, ve které jednali o žádosti ministerského předsedy Tuky ohledně povolení návštěvy smíšené komise v jednom z německých táborů pro Židy na okupovaných polských územích. Nakonec ji Eichmann zamítnul s tím, že výprava do těchto táborů v Polsku není nutná, neboť slovenská vláda již má k dispozici Fialovu reportáž a dále asi jeden tisíc dopisnic zaslaných na Slovensko jen v únoru a březnu 1942, do kterých bylo Tukovi povoleno nahlédnout.³⁰⁾ Ovšem tlak slovenské strany nepolevil a 22. listopadu 1943 zaslal německý vyslanec na Slovensku Ludin AA depeši, že Tuka by chtěl rozptýlit pověsti kolující v ministerské radě, že „mit der dann erfolgende Überführung in Judenlager ausserhalb der Slowakei sei eine physische Liquidation verbunden.“³¹⁾ Až 7. února 1944 Eichmann informuje von Thaddena z AA, že „poradce pro židovskou otázku [tj. Wisliceny] byl před několika dny informován, že prohlídka židovských táborů nacházejících se v Generálním gouvernementu je v současnosti vzhledem k všeobecné situaci jen těžce proveditelná, ale pro povolení návštěvy třeba starobního ghetta Terezín slovenskou komisí nestojí žádné zásadní námítky. Termín pro ni by byl ještě upřesněn.“³²⁾

V týž den informoval K. H. Frank říšského vůdce SS Himmlera, že odjíždí do Hitlerova hlavního stanu, neboť ho Vůdce povolal, aby ho informoval o „švédské návštěvě“, a tedy můžeme předpokládat, že o terezínské propagandistické kartě se rozhodovalo opravdu v nejvyšším patře nacistického aparátu.³³⁾ Eichmannovo sdělení von Thaddenovi je důležité z několika ohledů: Za prvé ukazuje, že říšský bezpečnostní úřad (RSHA) neměl jinou alternativu pro návštěvy na jaře a v létě 1944 než Terezín a nabízel slovenské straně k prohlídce tábor, do kterého žádné deportační vlaky ze Slovenska dosud nedorazily, i když se v ghettu samozřejmě nacházeli Židé tam narození.³⁴⁾ Za druhé naznačuje, že Eichmannem řízený protizidovský referát odkazem na „všeobecnou situaci“ stanovil meze, kam až se

mohli zahraniční pozorovatelé dostat v případě návštěvy židovských táborů. Přístup do koncentračních táborů či ghetta vyžadoval zvláštní Himmlerovo povolení. Tak například Walter Frentz, Hitlerův fotograf a kameraman, žádal v říjnu 1942 o povolení k návštěvě ghetta v Terezíně.³⁵⁾ Totéž platilo i pro vyššího vůdce SS a policie v protektorátu K. H. Franka, když si chtěl prohlédnout koncentrační tábor Mauthausen.³⁶⁾

Příjemci zprávy na Slovensku vycházeli ze skutečnosti, že až do začátku sovětské operace *Bagratiion* na konci června 1944 byla situace v Generálním gouvernementu a na východní frontě stabilizována. Zaráží však absence Eichmannovy zmínky o možnosti navštívit hornoslezskou Osvětim, která byla slovenským vrcholným činitelům známa z návštěvy zmiňovaného Fritze Fialy v roce 1942.

Musíme se zamyslet nad dvěma důležitými aspekty, které jsou doposud vnímány jako samozřejmé. To znamená, zda měl být onen „jeden pracovní židovský tábor“ obsazen právě terezínskými vězni. V Himmlerově dopise však nic takového není explicitně vyjádřeno, i když existence rodinného tábora se zdála k tomuto účelu být jako stvořená.

Další otázkou je, zda Himmlerova nabídka návštěvy jednoho z židovských pracovních táborů byla vůbec míněna vážně a nejednalo se pouze o planý slib. Kromě toho již známe také taktiku Eichmannova referátu oddalovat případné návštěvy, jak to dokazuje i slovenská korespondence ve věci návštěvy v Polsku od listopadu 1943 až do února 1944.

Jakou funkci tedy můžeme přisoudit terezínskému rodinnému táboru v Birkenau? Kromě eliminace povstaleckého potenciálu terezínského ghetta bych jeho další hlavní funkci spatřoval v jeho roli zastírací. Tuto funkci správně pojmenoval již Franciszek Piper, když konstatoval, že měla „zakrýt skutečné poslání ghetta pro staré a privilegované Židy, totiž jejich koncentraci a deportaci do vyhlazovacích center.“ K tomuto účelu použili nacisté neškodné slovo „rodinný“ zastírající pravou funkci vyhlazovacího tábora, ponechání deportovaných potřebnou dobu naživu a přinucení napsat antedatované dopisy o pobytu v táboře. Tyto skutečnosti měly vyvolávat po sedmi měsících přerušení transportů dojem, že transporty jsou pracovní a nikoliv likvidační.³⁷⁾ Zde bych znovu vyzdvihnul odpověď Eichmanna ve věci povolení návštěvy smíšené komise slovenské vlády v jednom z německých táborů pro Židy, ve které se uvádí:

*„Dále lze k obraně proti kolujícím pohádkám o osudu evakuovaných židů ze Slovenska poukázat na poštovní styk těchto židů.“*³⁸⁾

Oproti situaci na Slovensku však dopisnice, které docházely z Birkenau do ghetta Terezín, nebyly v žádném případě určeny pro zahraniční veřejnost, ale jen pro vnitřní potřebu, tedy k oklamání vězňů. Vždyť až do dubna 1945 zůstávalo v platnosti tvrzení pro venkovní svět, odhlédneme-li od informací, které měly některé židovské instituce a československá exilová vláda v Londýně, že Terezín je „konečným táborem“. Teprve při dubnové návštěvě dr. Lehnerta z MVČK v ghettu byla ze strany Hanse Günthera, šéfa Ústředního úřadu pro uspořádání

židovské otázky v Čechách a na Moravě, přiznává deportace 18 000 vězňů z ghetta na Východ.³⁹⁾

Klíčovou úlohu dopisnic z Birkenau potvrdil Eichmann i při jednom z výsledků před izraelskými vyšetřovateli: *“Was it not the practice that the expelled Jews who were brought to extermination camps were forced to write postcards in which they said that they were well, and then the Jews were killed and the postcards arrived?” The Accused answered: “I, too, have heard about that, but it was not done in every case.” Question: “But such things were done?” Answer by the Accused: “Yes, yes.”*⁴⁰⁾

Musíme si uvědomit, že již v červenci 1942 kolovaly například ve zlínském oberlandrátu zvěsti o likvidaci židovského obyvatelstva někde na Východě. Tyto zprávy se vyskytovaly nejspíše ve větším rozsahu, neboť byly zaznamenány bezpečnostní službou (SD): *„[D]ie ausgesiedelten Juden ihren Bestimmungsort, irgendwo in Polen zumeist nicht erreichen, sondern bereits auf dem Wege nach dort verenden würden. Es werden Greuelmärchen über Erschießungen in selbstausgegrabenen Gräbern usw. erzählt.“*⁴¹⁾ Ačkoliv víme, že v terezínském ghettu bylo několik radiopřijímačů, nebyla po válce nikdy vznesena otázka, zda se vězni dozvěděli z rozhlasového vysílání něco o likvidaci židovského obyvatelstva. Jisté je, že se jednalo jen o několik málo informovaných jedinců, jak dokazuje i poznámka v kapesním kalendáři terezínského vězně Jiřího Borského (nar. 1906) z února 1944: *„malý nábytkový vůz = pojízdná plyn[ová] komora“*⁴²⁾

Dle mého soudu pouze druhou pravděpodobnou možností bylo, že terezínský rodinný tábor v Birkenau měl pro Němce představovat rezervoár lidského materiálu pro případnou návštěvu MVČK. Je možné, že by mohl být v případě potřeby přemístěn kamkoliv jinam? V souvislosti s touto myšlenkou je však kontradikcí zjištění, že vězni z těchto transportů měli na transportní listině poznámku *Sonderbehandlung (SB)*.⁴³⁾ Co mohlo jejich zasvěcení smrti změnit? To jsou otázky, na které dosud nemáme jasné odpovědi.

V této souvislosti je potřeba také poopravit počet osob odvedených do plynových komor z karanténního tábora. U Danuty Czech byl kvantifikován celkový počet obětí noci z 8. na 9. března 1944 na 3 791 osob. V poznámce cituje i poznámku dr. Otto Wolkena o 3 792 osobách.⁴⁴⁾ V osvětimském archivu jsem znovu procházel Wolkenův dokument *Männertransporte über Quarantänlager B IIA*, na kterém je ovšem v kolonce *vernichtet* [tj. zničeno] o 40 osob méně, tj. 3 752 osob.⁴⁵⁾ Tato chyba v prepisu byla později bez sebemenšího podezření českými a zahraničními historiky přijímána.⁴⁶⁾

Závěrem lze říci, že situace na Slovensku na přelomu let 1943–1944 by pro nás mohla být novým vodítkem při hodnocení možností nacistické zahraniční propagandy, případně zneužití terezínského ghetta pro ni v roce 1944, a napovědět, zda bylo vůbec možné zpřístupnit zahraniční delegaci onen „jeden pracovní židovský tábor“ právě ve vyhlazovacím komplexu Auschwitz-Birkenau. Předložené dokumenty a archivní materiál spíše naznačují, že tomu tak být nemohlo.

- ¹⁾ Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ, *Protektorátní politika Reinharda Heydricha*, Praha 1991, s. 128–132. Jedná se o dokument „Notizen aus der Besprechung am 10. 10. 1941 über die Lösung der Judenfrage.“
- ²⁾ Christopher R. BROWNING, *Der Weg zur „Endlösung“*, Entscheidungen und Täter. Reinbeck bei Hamburg 2002, s. 39–70.
- ³⁾ Miroslav KÁRNÝ – Jaroslava MILOTOVÁ, c. d., s. 128–132. „*Nach Evakuierung ... zu einer vorbildlichen deutschen Siedlung ausgebaut werden.*“
- ⁴⁾ Např. Joseph Goebbels ve svém deníku z 18. 11. 1941. „*Heydrich berichtete mir über seine Absichten bezüglich der Abschiebung der Juden aus dem Reichsgebiet ... Auch eine Reihe von alten Juden können nicht mehr nach dem Osten abgeschoben werden. Für sie soll ein Judenghetto in einer kleinen Stadt im Protektorat eingerichtet werden.*“ viz: Miroslav KÁRNÝ, „Konečné řešení“. Genocida českých židů v německé protektorátní politice. Praha 1991, s. 85.
- ⁵⁾ NIOD, Institute for War, Holocaust and Genocide Studies. 077 – Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West), inv. č. 1290, Freistellungsgesuche [Žádosti o osvobození z transportu do Auschwitz-Birkenau], 5. 10. 1942. „*Wir können nämlich zu beliebiger Zeit einmal von Westerbork einen Zug nach dem Propagandalager Theresienstadt fahren lassen.*“
- ⁶⁾ Národní archiv Praha (dále jen NA), 109-11/146, Hlášení E. Weinmanna o úmrtích prominentních Čechů nacházejících se ve vazbě bezpečnostní policie podávaná K. H. Frankovi, 19. 10. 1943.
- ⁷⁾ Kromě 10 000 starých osob z Německa a Rakouska bylo do Treblinky deportováno dalších 8 000 Židů z českých zemí stejného věku.
- ⁸⁾ Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde, NS 19/352, Himmler Kaltenbrunnerovi dne 16. 2. 1943. „... *da sonst die Tendenz dass die Juden im Altersghetto Theresienstadt in Ruhe leben und sterben können, damit gestört würde.*“
- ⁹⁾ K životu dánských Židů v Terezíně viz: Hans SODE-MADSEN, *Dokonalý klam. Dánští Židé a Terezín 1940–1945*. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky, (edit.) Miroslav KÁRNÝ – Vojtěch BLODIG, Praha 1992, s. 59–65. Podle úmluvy mezi dr. Bestem a Eichmannem měli být dánští Židé odvezeni do Terezína a neměli být dále deportováni na Východ.
- ¹⁰⁾ Karel LAGUS – Josef POLÁK, *Město za mřížemi*, Praha 2006 (2. vyd.), s. 200–201. Transporty prominentů, ničení táborové dokumentace a stavba plynové komory v ravelinu XVIII a tzv. kachního rybníku v ravelinu XV.
- ¹¹⁾ Výběrově: Miroslav KÁRNÝ, „Terezínský rodinný tábor v „konečném řešení““. In: *Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau*, (ed.) Miroslav Kárný – Margita Kárná – Toman Brod, Praha 1994, s. 35–49. Idem, Terezín a terezínský rodinný tábor v Osvětimi. In: *Terezínské listy 19/1991*, Ústí nad Labem 1991, s. 9–26. Idem, *Vorgeschichte, Sinn und Folge des 23. Juni 1944 in Theresienstadt* In: *Judaica Bohemiae*, Vol. XIX, 1983, 2, s. 72–98. Idem, *Terezínský rodinný tábor v Birkenau*. In: *Sborník historický*, sv. 26, 1979, s. 229–304.
- ¹²⁾ K otázce Terezína jako „konečného tábora“ se vyjádřil ve své práci i Miroslav Kryl, který na základě dokumentů odvozuje, že tento termín byl vztahován na dánské Židy. Viz: Miroslav KRYL, *Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941–1944*, Brno 1999, s. 128.
- ¹³⁾ Danuta CZECH, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939–1945*, Reinbek bei Hamburg 1989, s. 543. Podle Danuty Czech nebylo krycí označení *Arbeitslager Birkenau*, *Postamt Neu-Berun* nic nového a sloužilo nacistům již od července 1943. Tehdy museli dopisnice domů napsat kromě polských a řeckých všichni Židé v táboře.
- ¹⁴⁾ Miroslav KÁRNÝ, „Konečné řešení“, s. 110.
- ¹⁵⁾ Miroslav KRYL, *Osud vězňů terezínského ghetta v letech 1941–1944*, s. 93.
- ¹⁶⁾ Toman BROD, *Zamyšlení nad účelem rodinného tábora a nad osudy vězňů chlapců*. In: *Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau*, (ed.) Miroslav Kárný – Margita Kárná – Toman Brod, Praha 1994, s. 65.
- ¹⁷⁾ Martin GILBERT, *Auschwitz and the Allies*, London 2001, s. 233.
- ¹⁸⁾ Martin GILBERT, c. d., s. 234–235. „*Až do podzimu 1943 jsme neslyšeli, že by židé, kteří byli po nějaký čas v Terezíně, byli transferováni do Horního Slezska. Proto jsme byli dosti zmateni, když jsme se dozvěděli, že několik tisíc židů – mužů, žen a dětí – bylo náhle převezeno z Terezína do Birkenau. Ale v tu dobu jsme věřili, že se to dalo kvůli vykořisťování židovské síly v průmyslových centrech Horního Slezska.*“

- ¹⁹⁾ Ústřední sionistický archiv (CZA) v Jeruzalémě, A 320/390 (Pozůstalost Fritze Ullmanna), VII/19, dopis č. 670, Ullmann na P. Maerze, únor 1945.
- ²⁰⁾ Franciszek PIPER, Rodinné tábory v Osvětimi-Birkenau. Geneze, funkce, podobnosti a rozdíly. In: Terezín v konečném řešení židovské otázky, (edit.) Miroslav Kárný – Vojtěch Blodig, Praha 1992, s. 161–165.
- ²¹⁾ Franziska JAHN, Das „Theresienstädter Familienlager“ (B IIb) in Birkenau. In: Der Ort des Terrors. Geschichte des nationalsozialistischen Konzentrationslager, (Ed.) Wolfgang Benz – Barbara Distel, Bd. 5, München 2007, s. 112–115.
- ²²⁾ Wolfgang BENZ, Theresienstadt. Eine Geschichte von Täuschung und Vernichtung, München 2013, s. 92–96.
- ²³⁾ Miroslav KÁRNÝ, Terezínský rodinný tábor v „konečném řešení“, s. 35.
- ²⁴⁾ Bernward DÖRNER, Die Deutschen und der Holocaust. Was niemand wissen wollte, aber jeder wissen konnte. Berlin 2007, s. 289.
- ²⁵⁾ Bernward DÖRNER, op. cit., s. 441.
- ²⁶⁾ Blíže srv. místopřísežné ujištění Eberharda von Thaddena (1947, Norimberk). In: Archiv des Instituts für Zeitgeschichte, München, Signatur ZS-0359/2-56, s. 3–4.
- ²⁷⁾ Miroslav KÁRNÝ, „Konečné řešení“, s. 109.
- ²⁸⁾ Katarína HRADSKÁ, Slovenskí židia v Terezíne. In: Terezínské listy 33/2005, Terezín 2005, s. 74–80; Tomáš FEDOROVÍČ, Slovenští Židé v terezínském ghettu. In: Druhá vlna deportací Židů z Slovenska, Banská Bystrica 2010, s. 81–87.
- ²⁹⁾ Holokaust na Slovensku, sv. 4, Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945), [ed. Eduard Nižňanský], dokument č. 66, Ludín 1. 9. 1942 Zahranicnému úradu, s. 212–213.
- ³⁰⁾ Ibidem, dokument č. 80, Eichmann 2. 6. 1943 von Thaddenovi, s. 236–237.
- ³¹⁾ Ibidem, dokument č. 84, Ludín 22. 11. 1943 Zahranicnému úradu, s. 244–245.
- ³²⁾ Ibidem, dokument č. 87, Eichmann 2. 7. 1944 von Thaddenovi, s. 248–249. „*Dem Berater für Judenfragen ... Wisliceny, wurde auf Anfrage vor wenigen Tagen mitgeteilt, dass eine Besichtigung der im Generalgouvernement gelegenen Judenlager augenblicklich in Anbetracht der allgemeinen Lage wohl nur schwer durchführbar sein wird, dass aber einer Besichtigungsgenehmigung beispielweise des Altersghettos Theresienstadt durch eine slowakische Kommission grundsätzliche Bedenken nicht entgegenstünden. Der Termin hierfür würde noch festgelegt werden.*“
- ³³⁾ NA Praha, 110-5/10, Informace K. H. Franka říšskému vůdci SS o jeho služebních cestách a místě zastížení (červenec 1943 – duben 1945), 7. 2. 1944.
- ³⁴⁾ Katarína HRADSKÁ, Vorgeschichte der slowakischen Transporte nach Theresienstadt. In: Theresienstädter Studien und Dokumente 1996, Praha 1996, s. 87. Podle záznamů databáze Památníku Terezín se v ghettu nacházelo nejméně 527 osob s místem narození na Slovensku.
- ³⁵⁾ Matthias STRUCH, Walter FRENTZ – der Kameramann des Führers. In: Das Auge des Dritten Reiches: Hitlers Kameramann und Fotograf Walter Frenz, Hans Georg Hiller von Gaertringen (Hg.), München 2006, s. 26.
- ³⁶⁾ NA Praha, 109-9/8, Domluvená návštěva K. H. Franka v koncentračním táboře Mauthausen.
- ³⁷⁾ Franciszek PIPER, op. cit., s. 161–165.
- ³⁸⁾ Holokaust na Slovensku, sv. 4, Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945), [ed. Eduard Nižňanský], dokument č. 80, Eichmann 2. 6. 1943 von Thaddenovi, s. 236–237.
- ³⁹⁾ H. G. ADLER, Theresienstadt 1941–1945. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft, Tübingen 1960, s. 203.
- ⁴⁰⁾ The Nizkor Project. The Trial of Adolf Eichmann, Session 50. Dostupné z: <http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Sessions/Session-050-04.html> (přístup 3. 11. 2016).
- ⁴¹⁾ NA Praha, 114-308/4, k. 307, Denní hlášení SD 81/1942, 9. 7. 1942.
- ⁴²⁾ Památník Terezín, PT 6114, kalendář Jiřího Borského.
- ⁴³⁾ Židovské muzeum v Praze, Rozhovor č. 291, Kulka Erich. Viz také: Miroslav KÁRNÝ, Otázky nad 8. březnem 1944. In: Terezínské studie a dokumenty 1999, Praha 1999, s. 15–16.
- ⁴⁴⁾ Danuta CZECH, Kalendarium, s. 734–737.
- ⁴⁵⁾ Archiv Státního muzea Auschwitz-Birkenau, Quarantäne Liste, k. 18; sign. D-AuII-3/1, inv. č. 29740. Vězni ze zářijových transportů byli před údajným převozem do pracovního tábora v Heydebrecku převedeni do karanténního tábora. Odtud pak byli odvezeni do plynových komor tábora Auschwitz-Birkenau.
- ⁴⁶⁾ Např. Miroslav KRYL, op. cit., s. 128.

TEREZÍN'S PROPAGANDIST ROLE AND THE TEREZÍN FAMILY CAMP IN AUSCHWITZ-BIRKENAU

Summary

Tomáš Fedorovič, Terezín Memorial

This article examines the possibilities of the wartime propagandist abuse of the Terezín Ghetto in the light of Slovak officials' request to visit one of the Jewish labor camps in occupied Poland. This correspondence between the Foreign Bureau (AA) and Eichmann's Central Office for Jewish Emigration highlights the limits of Nazi propaganda in 1944. Seen against the background of these possibilities, the article seeks to explain the reasons for the establishment of the Terezín family camp and to single out its key camouflaging function, i.e. to hoodwink the Terezín inmates themselves into believing that the chief reason for the transports from the Ghetto to the East was labor deployment and not extermination of the prisoners.

DIE PROPAGANDISTISCHE ROLLE THERESIENSTADTS UND DAS THERESIENSTÄDTER FAMILIENLAGER IN AUSCHWITZ-BIRKENAU

Resümee

Tomáš Fedorovič, Gedenkstätte Theresienstadt

In diesem Beitrag werden die Möglichkeiten des propagandistischen Missbrauchs des Ghettos Theresienstadt im Licht eines Antrags von Repräsentanten der Slowakei, eines der jüdischen Arbeitslager im okkupierten Polen besuchen zu können, untersucht. Diese Korrespondenz des Auswärtigen Amtes (AA) und Eichmanns antijüdischen Referats zeigt die Grenzen der nazistischen Propaganda im Jahr 1944. Bezug nehmend auf diese Möglichkeiten wird auch versucht, die Entstehung des Theresienstädter Familienlagers zu begründen und seine vornehmliche Verschleierungsfunktion zu zeigen, d. h. die Täuschung der Häftlinge in Theresienstadt selbst, dass die Transporte aus dem Ghetto nach Osten in Arbeits- und keinesfalls in Vernichtungslager führen.

JAROSLAV KRATOCHVÍL – DŮSTOJNÍK ČESKOSLOVENSKÝCH LEGIÍ A SPISOVATEL VĚZNĚNÝ V POLICEJNÍ VĚZNICI V MALÉ PEVNOSTI V TEREZÍNĚ

Ivo Pejčoch, Vojenský historický ústav

Mezi příslušníky československých legií z období první světové války nalezneme muže řady profesí, včetně vědců, výtvarných umělců nebo spisovatelů. K významným autorům meziválečné prózy patřil i legionářský důstojník Jaroslav Kratochvíl,¹⁾ současně známý jako levicový aktivista a účastník komunistického odboje v letech druhé světové války. Kratochvíl je dnes již pozapomenutou osobností, v letech totalitního režimu však byl opakovaně připomínán a řazen mezi mučedníky boje za ideály komunismu. Autoři jeho životopisů akcentovali především levicovost Kratochvílova naturelu a komunistický aktivismus. Účast na bojích legií, v nichž dosáhl poměrně vysoké vojenské hodnosti, naopak odbývali několika obecnými větami. Následující řádky se pokoušejí bez ideologického zatížení připomenout pestrou životní dráhu Jaroslava Kratochvíla.

Narodil se 17. ledna 1885 v Tučapech u Vyškova jako jedno z pěti dětí do rodiny vesnického učitele Ignáce Kratochvíla. Jeho otec byl zapáleným českým vlastencem a v národním duchu vychovával i své potomky. Vedle Jaroslava jimi byli starší bratr Bohumil a mladší sestry Zdeňka, Marie a Františka. Ignác Kratochvíl patřil mezi národní aktivisty, v místě bydliště pomáhal založit jednotu Sokola, pomáhal i s vybudováním veřejné knihovny a podílel se na řadě dalších snah o propagování české kultury. Rodiče vytvářeli dětem poklidné zázemí a Jaroslav Kratochvíl v dospělosti na jejich manželství vzpomínal jako na takřka ideální vztah.

Jeho starší bratr Bohumil zahájil po obecné škole studium na Slovanském gymnáziu v Brně, kam jej později následoval i mladší Jaroslav. Vzhledem k tomu, že plat učitele neumožňoval Ignáci Kratochvílovi zajistit všem potomkům adekvátní vzdělání, byl Jaroslav po čtyřech letech nucen gymnázium opustit a přejít na finančně méně náročnou hospodářskou školu v Přerově. Na ní se mu později podařilo složit maturitu. Získané vzdělání mu však otevřelo cestu na prestižní německou Vysokou školu zemědělskou v Halle-Wittenbergu, jíž se mu podařilo s úspěchem vystudovat a dosáhnout titulu zemědělského inženýra.

V následujících letech pracoval na různých velkostatkách v Čechách a na Moravě, určitý čas působil také v cukrovaru ve Vyškově. Naposledy byl před první světovou válkou zaměstnán na velkostatku v Dříní. Vojenskou prezenční službu vykonával jako jednoroční dobrovolník od 1. října 1906 do 30. září 1907 u pěšího pluku č. 8 rakousko-uherské armády. Dosáhl nejnižší důstojnické hodnosti záložního praporčíka, na poručíka v záloze jej povýšili 1. ledna 1912.²⁾

Přestože se věnoval ryze praktickému studiu i povolání, nikdy se nevzdal svých literárních ambic, které projevoval již v mládí. Po kratších textech začal

Jaroslav Kratochvíl
ve 30. letech. Zdroj PNP

psát povídky z vesnického prostředí, které však vyšly souborně tiskem až dlouho po první světové válce, teprve v roce 1924. Literární ambice měl i jeho bratr Bohumil, který se věnoval poezii a okolím byl považován za nadějného mladého básníka.³⁾ Publikoval svou poezii v časopise Aurora a mladšímu Jaroslavovi byl v době dospívání velkým vzorem, a to i v literární oblasti. Jeho život však v mladém věku přervala smrt, když mladík podlehl tehdy neléčitelné tuberkulóze plic.⁴⁾ Tato nemoc se stala v rodině Kratochvílových doslova prokletím, v následujících letech jí totiž podlehly i Jaroslavovy mladší sestry Zdeňka a Marie. Všechny tři dívky Kratochvílovy projevovaly rovněž zájem o kulturní dění, jako studentky hrály amatérsky divadlo, Zdeňka navíc projevovala vrozený talent v malířství a kresbě.

Po vypuknutí první světové války byl Jaroslav Kratochvíl povolán do vojenské služby u svého pluku a vyslán s pochodovým praporem na ruskou frontu. Prošel krutými boji v oblasti Haliče a tento prožitek jej hluboce poznamenal i pro pozdější literární tvorbu. Zde ho povýšili 1. července 1915 na nadporučíka, avšak již o šest dní později, 7. července, padl do ruského zajetí. Prošel řadou tá-

Jaroslav Kratochvíl s manželkou a dcerou. Zdroj PNP

borů, byl internován v Lublinu, Minsku, Moskvě, potom odjel se skupinou zajatců do Věkova, Lukojanova a pak i do Narovčatu v penzenské gubernii. Tady se podílel na vydávání ilustrovaného časopisu Zrcadlo, zaměřeného na čtenářskou obec českých zajatců na Ukrajině. V zajetí se přihlásil do československých legií, jejichž příslušníkem se stal 18. srpna 1917, kdy jej zařadili do kurzu na důstojníky pěchoty v záloze u 5. čs. střeleckého pluku „T. G. Masaryka“. Po jeho absolvování byl přidělen jako mladší důstojník k 6. čs. střeleckému pluku „Hanáckému“, později jej jmenovali velitelem jedné jeho roty. Na kapitána byl povýšen 13. srpna 1918, současně postoupil i ve funkci, neboť se stal velitelem 2. praporu svého pluku. Na majora povýšili Jaroslava Kratochvíla 1. prosince 1918, od 10. května 1919 byl přemístěn ke štábu 2. střelecké divize. V padesátých letech bylo přemístění ke štábu komunistickými ideology vysvětlováno jako snaha reakčního velení legií dostat Kratochvíla od bojové jednotky, kde byl v přímém kontaktu s prostými vojáky a mohl v nich probouzet revoluční socialistické myšlenky. Během pobytu v Irkutsku se poznal s ruskou studentkou Akulinou Kononěnkovou (nar. 1899), s níž se v lednu 1920 oženil.⁵⁾ Po dlouhých letech se pak vrátil s ostatními legio-

náři do Československa. Během evakuace československého vojska byl přidělen ke 20. lodnímu transportu na palubě parníku *Mont Vernon*, který vyplul z Vladivostoku 12. dubna 1920.⁶⁾ Na lodi si vezl domů, podobně jako mnoho jeho spolubojovníků, i svou ruskou novomanželku. Po návratu do vlasti ještě několik měsíců sloužil v československé armádě, vybral si repatriační dovolenou a 15. prosince 1920 odešel v hodnosti majora pěchoty do zálohy.⁷⁾

S manželkou se usadili v Praze a začal hledat odpovídající práci, nakonec se vrátil do stejného zaměstnání, z něhož před lety odcházel do války. V následujících letech se opět živil jako úředník na Ředitelství státních statků, stabilní příjem mu poskytl určitou jistotu pro založení rodiny a její zajištění. Současně mu umožnil věnovat se ve volném čase literární tvorbě bez obav z ekonomické závislosti na vydavatelích nebo bez obav o prodejnost svých děl. Manželům Kratochvílovým se roku 1922 narodila dcera Taťána, jejich jediné dítě.⁸⁾

Léta na frontě a potom v ruském zajetí představovala pro mladého důstojníka hluboký prožitek, který přetavil v inspiraci pro svou následující literární tvorbu. Jaroslav Kratochvíl současně začal inklinovat k levicovému politickému proudu a v meziválečném období se zařadil do skupiny levicových intelektuálů, reflektujících sociální otázky a hledající příčiny neradostných životních podmínek některých vrstev obyvatelstva ve stávajícím politickém modelu a takzvaném „kapitalistickém zřízení“. Je označován za jednoho z prvních autorů socialistického realismu, po návratu do vlasti se s ním ovšem pro jeho názory rozešla část přátel z legií, která zastávala konzervativní pravicové pozice.⁹⁾

Prvním námětem se mu stala rodná vesnice na jižní Moravě a venkovský život všeobecně. Na souboru povídek *Vesnice* pracoval již před válkou v letech 1911 až 1914, nepodařilo se mu však tehdy najít vydavatele. Oslovený nakladatelský dům mu vrátil rukopis zřejmě bez přečtení a jakéhokoliv zájmu, potom vypukla první světová válka a Kratochvíl musel obléci vojenský stejnokroj. Znovu mohl uvažovat o vydání *Vesnice* až po návratu z ruského bojiště, takže kniha nakonec vyšla až celých deset let od chvíle, kdy ji autor dopsal, roku 1924. Kratochvíl ve svém textu skloubil lyrické popisy vesnice a přírody s poměrně syrovými pohledy na sociální situaci ekonomicky slabších vrstev venkovského obyvatelstva. Již jeho prvotina byla později řazena k takzvané proletářské próze.¹⁰⁾ Autor se ve dvacátých letech osobně seznámil mimo jiné s Petrem Bezručem, jenž do jisté míry ovlivnil jeho kritický pohled na životní podmínky chudšího vesnického obyvatelstva.

Kratochvílovu autorskou prvotinu tak předešlo jiné literární dílo, když v dubnu roku 1922 vydal knihu *Cesta revoluce*. V tomto případě nejde o fabulovaný příběh, ale o snahu poskytnout čtenáři historický obraz vzniku československých legií v Rusku, jejich bojů s bolševickým vojskem a o úsilí po dosažení konečného cíle v podobě návratu Čechoslováků do vlasti. Jaroslav Kratochvíl byl jedním z prvních, kdo na počátku dvacátých let sepsali dějiny československých legií a pokusili se s nimi seznámit širokou veřejnost. Kratochvíl se však na druhou stranu netajil svými levicovými postoji k celé situaci v Rusku. Opakovaně kriti-

Jaroslav Kratochvíl ve studentských letech.
Zdroj VHŮ

Jaroslav Kratochvíl před 1. světovou válkou.
Zdroj VHŮ

Jaroslav Kratochvíl (uprostřed) během služby v rakousko-uherské armádě. Zdroj PNP

zoval postoje legionářů k bolševikům, protože podle jeho názoru měly naopak legie stát po boku Rudé armády v boji s vojsky centrálních mocností. V knize se poměrně kriticky stavěl i ke generálu Radolu Gajdovi, což v polovině dvacátých let dokonce vedlo k soudnímu sporu mezi těmito dvěma muži, kdy jej penzionovaný generál žaloval pro nactiutrhání. Po opakovaných soudních jednáních Kratochvíl tuto při prohrál a byl odsouzen k finanční kompenzaci. Pozdější režimní práce o jeho životě vytvořily ze sporu konstrukci o justici, stranící fašizujícímu generá-

lovi před levicovým intelektuálem.¹¹⁾ Ve stejné době, roku 1928, byl zaměstnavatelem načas přeložen na jiné pracoviště, což považoval za nespravedlnost a důsledek předchozího sporu.¹²⁾ Později byl ovšem vrácen zpět na původní místo.

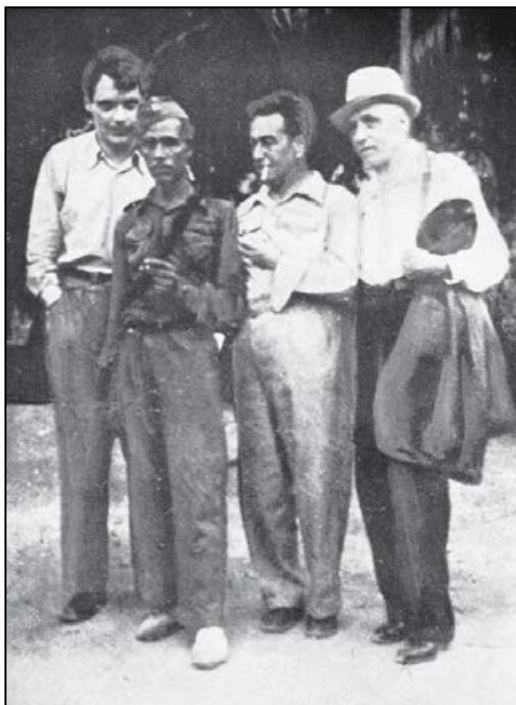
Vedle knih publikoval Jaroslav Kratochvíl rovněž v různých periodikách a postupně své názory radikalizoval. Začal přispívat do levicově orientovaného legionářského časopisu *Průlom*, během své literární činnosti se sblížil s dalšími levicovými intelektuály Zdeňkem Nejedlým nebo Josefem Horou a postupně se stal nedílnou součástí pražské levicové intelektuální scény. Zdeňk Nejedlý jej přivedl k publikování ve svém periodiku *Var*, v letech 1924 a 1925 přispíval také do *Poledních novin*, na jejichž vydávání se i částečně podílel. Jeho aktivity byly rozsáhlé, zařadil se mezi zakladatele Společnosti pro kulturní a hospodářské sblížení s novým Ruskem a v letech 1927 až 1929 působil jako odpovědný redaktor časopisu *Nové Rusko*.¹³⁾ Do periodika sám psal a vysvětloval na jeho stránkách své názory, bolševickou revoluci považoval za přínos světu a nové směřování bývalého carského impéria vnímal pozitivně. Opakovaně sovětskou říši i navštěvoval a jako mnoho tehdejších levicově smýšlejících intelektuálů si odmítal připustit její nedostatky, případně neměl možnost být s nimi konfrontován. Z cest vytěžil náměty pro série článků, v nichž popisoval život v Sovětském svazu, roku 1924 vytvořil cestopisnou řadu *Z cesty do Ruska*.

Vedle cestopisných prací však stále uvažoval o sepsání velkého románu, inspirovaného jeho válečnými prožitky, službou v legiích a boji na Sibiři. Části románu představil čtenářské veřejnosti roku 1924, kdy je vydal jako ukázky z díla v Kalendáři československého legionáře, v následujících dvou letech otiskl další texty z románu na stránkách časopisu *Sever a východ*. Románu dal nakonec název *Prameny* a rozdělil jej do dvou dílů – první vyšel v roce 1934, druhý záhy po něm. Jaroslav Kratochvíl pracoval i na třetím díle, psal jej však pomalu a dokončit mu ho znemožnila smrt. Torzo třetího dílu bylo včleněno do druhého vydání *Pramenů*, které vyšlo roku 1956. Podle literárních historiků plánoval autor ještě čtvrtý díl, na němž však už ani nezačal pracovat. Stejně tak nevznikla navazující dvoudílná práce popisující myšlenky světové revoluce a úvahy o nastolení nového spravedlivého řádu.¹⁴⁾

Oproti jiným legionářským spisovatelům přistupoval ve svých textech k působení československých dobrovolníků na Sibiři značně kriticky a ztělesňoval ideový protipól oslavné legionářské literatury, typické pro meziválečné období v Československu.¹⁵⁾ Lze říci, že jeho díla představovala zcela jiný pohled na legie a bolševickou revoluci, než například jejich popis v literárních pracích dalšího známého legionářského spisovatele Josefa Kopty. V porovnání se známým Koptovým románem *Třetí rota* představují Kratochvílovy práce zřetelný protiklad.

V období třicátých let Kratochvíl působil na levicové scéně a ve svých textech varoval před nebezpečím fašismu. Psal do řady socialisticky orientovaných periodik, jeho články vycházely v *Tvorbě*, brněnském časopisu *Index*, *Levé frontě* nebo čtvrtletníku *U*. Publikoval rovněž články, v nichž nesouhlasil s názory známého historika Jana Slavíka, uznávaného specialisty na ruskou problematiku a dějiny.

Jaroslav Kratochvíl jako delegát ve Španělsku s Ladislavem Novomeským a Egonem Ervínem Kischem. Zdroj VHÚ

Jaroslav Kratochvíl při akci na podporu nezaměstnaných. Zdroj VHÚ

Jaroslav Kratochvíl s rodiči a sestrami Marií a Františkou. Zdroj PNP

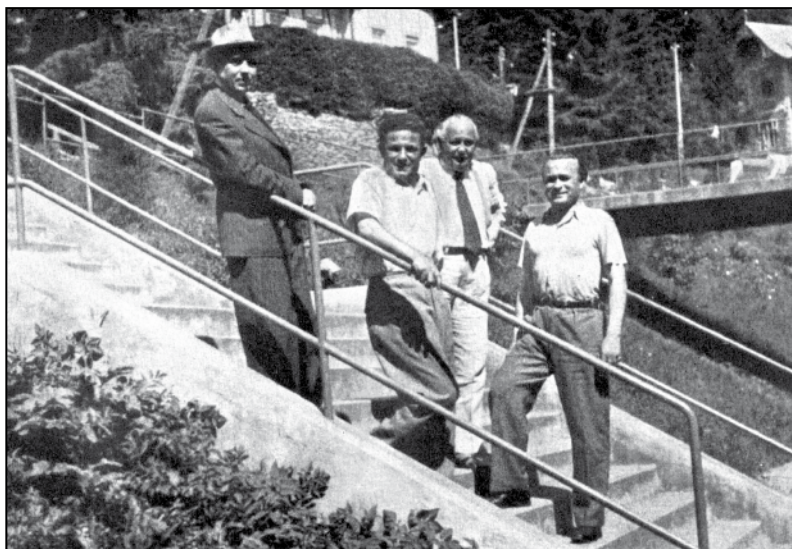
V roce 1935 patřil k zakladatelům skupiny socialistických spisovatelů Blok a jasně vymezil svá stanoviska i k průběhu občanské války ve Španělsku. Stal se dokonce členem Výboru pro pomoc demokratickému Španělsku. V červenci 1937 Španělsko osobně navštívil jako delegát II. mezinárodního kongresu spisovatelů. Ten se odehrál v Barceloně, v jednom z významných velkoměst, které v probíhající krvavé občanské válce ovládala republikánská strana. Společně s ním se kongresu účastnili také Ladislav Novomeský a Egon Ervín Kisch. Po návratu napsal knihu *Barcelona–Valencie–Madrid*, která vyšla ještě roku 1937. Jaroslav Kratochvíl v ní nastínil příčiny rozpoutání konfliktu a popsal jeho dosavadní průběh. V době psaní textu si zřejmě nedokázal představit, že neuplyne příliš dlouhá doba a republikáni definitivně podlehnou vojenské síle Francových vojsk a nacionalisté dosáhnou konečného vítězství. Knihu rozdělil do šesti kapitol, v nichž čtenáře seznamoval se situací v zemi a popisoval události ve třech hlavních centrech republikánů, která ostatně vložil do názvu publikace. Věnoval se i vojenské situaci a organizaci republikánských vojsk, u nichž vyzdvihoval jejich dobrovolnou kázeň a odvahu. Sedmá kapitola se potom věnovala samotnému sjezdu socialistických spisovatelů a myšlenkám, které na kongresu zazněly.¹⁶⁾

Během meziválečného období poukazoval i na sociální nerovnost a podílel se například na organizování finančních sbírek pro pomoc nezaměstnaným. Tyto akce zaštiťoval i osobní přítomností.¹⁷⁾

Spisovatel Jaroslav Kratochvíl vystupoval i v době Mnichova jasně proti nacismu a na obranu republiky. Své články publikoval mimo jiné na stránkách *Rudého práva*. V roce 1938 diskutoval s Karlem Čapkem o možnosti zorganizovat pro-

Jaroslav Kratochvíl ve 20. letech s rodinou. Zdroj PNP

Se spisovateli Ivanem Olbrachtem a Karlem Konrádem. Zdroj VHÚ

tinacistickou kulturní frontu na obranu republiky. Účastnil se rovněž přípravy květnového manifestu *Věrní zůstaneme*.

Po okupaci českých zemí nacisty zůstal v protektorátu, avšak jako bývalý legionář a známý levicový aktivista byl na sklonku roku 1939 ze státní služby poslán předčasně do výslužby. Jaroslav Kratochvíl si pak našel zaměstnání v nakladatel-

ství Čin a současně pokračoval ve své literární tvorbě. Roku 1941 vydal poslední knihu *Jurášek a Haninka*, byla poslední, která vyšla za jeho života. V ní na pozadí přátelství dvou dětí opět poukazoval na sociální rozdíly mezi obyvatelstvem, které vytváří hráze mezi chudými a movitými.

I v prvních měsících po začátku války se scházel se známým komunistickým novinářem Juliem Fučíkem, a to ještě před jeho odchodem do ilegality. S Fučíkem jej pojilo letité přátelství a oba muži se většinou potkávali v Klubu umělců Mánes. Jejich další osud měl být podobný. Ani jeden z nich válku nepřežil a po válce se z obou staly symboly komunistického odboje. Fučíkův význam však byl samozřejmě nesrovnatelný, po smrti se stal doslova ikonickou postavou, po níž se pojmenovávaly ulice, náměstí i veřejné instituce, jeho přítel Kratochvíl ovšem nikdy podobného věhlasu a ideologického významu nedosáhl, i když se rovněž aktivně zapojil do protinacistického komunistického odboje. Jako člen ilegální KSČ se podílel na vytváření odbojových struktur, postupně se stal významným členem komunistické rezistence. Na Moravě udržoval kontakty s partyzánskými skupinami a získával informace pro zahraniční odboj. Komunistická strana s ním počítala jako se svým zástupcem v připravované poválečné České národní radě. Byl také v přímém kontaktu s ústředním vedením ilegální KSČ. Po léta dokázal své aktivity skrývat, až v posledních měsících války byl odhalen a 11. ledna 1945 zatčen gestapem, konkrétně referátem IV1A1 na příkaz po válce popraveného komisaře Heinze Jantura.¹⁸⁾ Následovala vazba v Praze na Pankráci a brutální výslechy v Petschkově paláci, po dvou dnech Kratochvíla odvezli do policejní věznice v Malé pevnosti v Terezíně.¹⁹⁾ Spisovatel byl nejdříve umístěn v cele 39 na IV. dvoře, dne 10. března jej přemístili do Krankenvieru.²⁰⁾ Tady se projevilo jeho podlomené zdraví a v Terezíně nijak neléčená respirační choroba, již Jaroslav Kratochvíl ve vězeňské nemocnici 20. března 1945 ve 12.00 podlehl.²¹⁾ Podle svědků zřejmě zemřel na zápal plic nebo zánět pohrudnice, na náhradní kartě v Terezíně jsou však jako příčiny úmrtí uvedeny dysentheria a nephritis.²²⁾ Těsně před svým skonek napsal v posledním motáku propašovaném z terezínské policejní věznice tato slova: „*Děkuji všem, kdož mi čímkoliv pomohli a projevíli účast – ty, jimž jsem byl na obtíž, žádám za prominutí. Všem přeji šťastný návrat.*“²³⁾

V následujících desetiletích jej komunistický režim často připomínal jako hrdinu odboje a současně nositele socialistických myšlenek. Byl zmiňován ve všech encyklopediích české literatury a jeho literární dílo se stalo námětem pro dvě knižní monografie. Autorem první z nich byl Radko Pinz s titulem *Cesta Jaroslava Kratochvíla* z roku 1964, druhým pak Radko Pytlík s knihou *Jaroslav Kratochvíl* z roku 1980.

Některé jeho práce se dočkaly po válce nového vydání, roku 1956 vyšlo souborné dílo a později dokonce práce sestavené posmrtně. *Setba* z roku 1965 byla souborem nevydaných textů z autorovy pozůstalosti, o rok později vyšly Kratochvílovy reportáže pod názvem *Nebyl jsem pouhým divákem*. Potom však už začal zájem o tohoto spisovatele postupně uvadat, a to i za minulého režimu. Jeho ideové zakotvení a pohledy na sociální otázky společenských tříd sice připomí-

nala encyklopedická díla, nová vydání jeho děl se však již od šedesátých let nerealizovala.²⁴⁾ Připomenutím jeho osobnosti se ale stala zmíněná biografická práce literárního historika Radko Pytlíka.

Knihy Jaroslava Kratochvíla již po léta nevycházejí v nových vydáních a lze říci, že jeho pohledy na legie i revoluci v Rusku a vývoj v meziválečném světě dnes již nejsou aktuální, stejně jako často akcentovaná problematika rozdílů mezi ostře narýsovanými sociálními třídami. Zařadily se tak k literárním dílům, která se v uplynulých desetiletích a společenskými proměnami pro běžné čtenáře v podstatě přežila. Pro literární historiky však představují pozoruhodné levicové ukročení z tradičního proudu meziválečné legionářské literatury. Nepříliš velký zájem současné čtenářské obce ale nesnižuje spisovatelův význam jako důstojníka legií a účastníka protinacistického odboje, který za svobodu své vlasti obětoval život.

Poznámky

- ¹⁾ Bibliografie Jaroslava Kratochvíla: Cesta revoluce (1922), Jménem republiky (1923), Vesnice (1924), Prameny (1934), Barcelona–Valencie–Madrid (1937), Jurášek a Haninka (1941), Dílo Jaroslava Kratochvíla (1956), Setba (1965), Nebyl jsem pouhým divákem (1966).
- ²⁾ Vojenský ústřední archiv-Vojenský historický archiv (dále VÚA-VHA), f. Legionářské poslušné spisy, Jaroslav Kratochvíl.
- ³⁾ Bohumil Kratochvíl (7. 10. 1883 Tučapy – 12. 7. 1902 Tučapy) byl studentem gymnázia v Brně. Roku 1902 vyšla v Brně posmrtné sbírka jeho básní Na prvních strunách.
- ⁴⁾ František JORDÁN, Spisovatelé Jaroslav Kratochvíl a Karel Dvořáček – oběti nacistické perzekuce, Zpravodaj Muzea Vyškovska 1985, s. 7–11.
- ⁵⁾ Památník národního písemnictví (dále PNP), f. Osobní pozůstalosti, Jaroslav Kratochvíl, Osobní doklady.
- ⁶⁾ VÚA-VHA, f. Legionářské poslušné spisy, Jaroslav Kratochvíl.
- ⁷⁾ VÚA-VHA, f. Kvalifikační listiny, Jaroslav Kratochvíl.
- ⁸⁾ PNP, f. Osobní pozůstalosti, Jaroslav Kratochvíl, Osobní doklady, Daňové přiznání z roku 1939.
- ⁹⁾ KOLEKTIV, Slovník českých spisovatelů, Praha 1964, s. 257–258.
- ¹⁰⁾ Tamtéž, s. 257–258.
- ¹¹⁾ Podobně vyznívá popis sporu například v práci Radko Pinze. Viz Radko PINZ, Cesta Jaroslava Kratochvíla, Praha 1964.
- ¹²⁾ PNP, f. Osobní pozůstalosti, Jaroslav Kratochvíl, korespondence s Ředitelstvím státních statků.
- ¹³⁾ Národní archiv, f. Policejní ředitelství, Všeobecná spisovna, Jaroslav Kratochvíl.
- ¹⁴⁾ Věra MENCLOVÁ, Václav VANĚK a kolektiv, Slovník českých spisovatelů, Praha 2005, s. 373–374.
- ¹⁵⁾ Milan BLAHYNKA, Čeští spisovatelé 20. století, Praha 1985, s. 300–303.
- ¹⁶⁾ KOLEKTIV, Slovník českých spisovatelů, Praha 1964, s. 257–258.
- ¹⁷⁾ Radko PINZ, Cesta Jaroslava Kratochvíla, Praha 1964, s. 121–143.
- ¹⁸⁾ Národní archiv, Okupační vězeňské spisy, Seznamy zatčených 1844–1945 (tzv. pankrácká kniha).
- ¹⁹⁾ Památník Terezín, databáze vězňů policejní věznice Terezín, dostupné online: <http://archive.pamnik-terezin.cz/vyhledavani/mala-pevnost/> [cit. 24. 5. 2018].
- ²⁰⁾ Památník Terezín, Malá pevnost, K17, A 1033 (tzv. Průšiv deník).
- ²¹⁾ Památník Terezín, Malá pevnost, K25, A 10173, tzv. černý sešit hlavního kápa věznice Mirko Charvátka.
- ²²⁾ Památník Terezín, Malá pevnost, Náhradní karta (Jaroslav Kratochvíl).
- ²³⁾ Otištěno v Radko PINZ, Cesta Jaroslava Kratochvíla, Praha 1964, s. 268, rukopis v Osobním fondu Jaroslava Kratochvíla v Památníku národního písemnictví.
- ²⁴⁾ Výjimku představovala například povídka zařazená do výběru sestaveného z děl dvanácti autorů a vydaného roku 1978 pod názvem *Pole a lesy*.

**JAROSLAV KRATOCHVÍL – A COMMISSIONED OFFICER
OF THE CZECHOSLOVAK LEGIONS AND WRITER AS AN INMATE
OF THE POLICE PRISON IN TEREZÍN'S SMALL FORTRESS**

Summary

Ivo Pejčoch, Military History Institute

Jaroslav Kratochvíl was born on January 17, 1885 at Tučapy near Vyškov as one of the five children in the family of a village teacher Ignác Kratochvíl. After elementary schooling Jaroslav finished studies at an agricultural school and then went to Germany for university education. During World War I he served in the Austro-Hungarian Army and was deployed on the Russian front. He was captured there and later joined the Czechoslovak Legion. As a legionary he gradually reached the rank of Major. After his return home he was demobilized and worked as a civil servant, publishing newspaper articles and writing books. As a member of a group of Czech left-wing intellectuals Kratochvíl wrote texts that were marked by a strong social bias and accentuated the existing discrepancies among the social classes. He visited Spain in 1937 and after his return to Czechoslovakia he publicly backed the Republican side fighting General Franco's forces.

After the Nazi occupation he joined the communist-led resistance movement, keeping in touch with the underground Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia. He was arrested by the Gestapo in January 1945 and imprisoned in the Police Prison in the Small Fortress in Terezín where he died on March 20, 1945.

**JAROSLAV KRATOCHVÍL – OFFIZIER DER TSCHECHOSLOWAKISCHEN LEGION
UND SCHRIFTSTELLER, DER IM POLIZEIGE FÄNGNIS IN DER KLEINEN FESTUNG
IN THERESIENSTADT INHAFIERT WAR**

Resümee

Ivo Pejčoch, Institut für Militärgeschichte

Jaroslav Kratochvíl wurde am 17. Januar 1885 in Tučapy bei Vyškov als eins von fünf Kindern der Familie des Dorfschullehrers Ignác Kratochvíl geboren. Nach der Grundausbildung absolvierte er die Landwirtschaftsschule und danach die Hochschule in Deutschland. Während des 1. Weltkriegs war er in der österreichisch-ungarischen Armee an der russischen Front im Einsatz, wo er in Gefangenschaft geriet und dann Mitglied der tschechoslowakischen Legion wurde. Hier stieg er mit der Zeit in den Rang eines Majors auf. Nach der Rückkehr in die Heimat demobilisierte er und arbeitete als Beamter, gleichzeitig publizierte er und schrieb Bücher. Kratochvíl schloss sich der Gruppe tschechischer linker Intellektueller an, seine Texte haben starken sozialen Akzent und verweisen auf die Widersprüche zwischen den Gesellschaftsklassen. 1937 besuchte er Spanien und unterstützte nach seiner Rückkehr öffentlich die republikanische Partei, die gegen Francos Einheiten stand.

Nach der nazistischen Okkupation der Tschechoslowakei schloss er sich der kommunistischen Widerstandsbewegung an und stand im Kontakt mit der illegalen Parteiführung der KSČ. Im Januar 1945 wurde er von der Gestapo verhaftet und in das Polizeige fängnis in der Kleinen Festung in Theresienstadt eingeliefert, wo er am 20. März 1945 starb.

POBOČKY KONCENTRAČNÍHO TÁBORA GROSS-ROSEN NA TRUTNOVSKU – PŘEHLED A GENEZE PIETNÍCH MÍST

Lubor Lacina, Severočeské muzeum v Liberci

Jedna z největších kumulací poboček koncentračního tábora Gross-Rosen existovala v letech 1944 a 1945 v oblasti Trutnovska. Vývojově byla přímo navázána na systém táborů nucené práce pro židovské vězně z oblasti Slezska, řízený v letech 1940–1944 „zvláštním pověřencem říšského vůdce SS pro pracovní nasazení cizinců v Horním Slezsku“ Albrechtem Schmeltem (tzv. Organizace Schmelt). Z celkových nejméně 177 táborů se zhruba dvě desítky nacházely na území Říšské župy Sudety a z těch přes deset v okolí Trutnova. Od roku 1943 byla v důsledku deportací židovských vězňů do vyhlazovacích táborů „Organizace Schmelt“ postupně likvidována, nejpozději do března 1944 byly tábory na území dnešní České republiky buď zrušeny nebo převedeny pod správu koncentračního tábora Gross-Rosen jako jeho pobočky. Na Trutnovsku tak byly zrušeny dřívější tábory v Hostinném a Temném Dole, pod velitelství koncentračního tábora Gross-Rosen byly jako pobočky převedeny tábory v Bohuslavicích nad Úpou, Bernarticích, Horním Starém Městě (dva tábory sloučeny do jednoho), Libči (Nových Voletinách), Poříčí (rovněž sloučeny dva tábory) a Žacléři.¹⁾

System poboček koncentračního tábora Gross-Rosen na Trutnovsku byl částečně odlišný od jiných pobočných táborů a pracovních komand. Vzhledem k vysoké hustotě táborů na Trutnovsku pod gross-rosenskou komandaturou řídilo všechny tyto tábory jedno velitelství, tzv. „SS-Kommando-Trautenau“ sídlící v Poříčí u Trutnova. Podléhalo mu celkem sedm táborů pro ženské vězeňkyně – Bernsdorf (Bernartice), Gabersdorf (Libeč-Nové Voletiny), Liebau (Lubawka na území dnešního Polska), Ober Altstadt (Horní Staré Město), Ober Hohenelbe (Hořejší Vrchlabí), Parschnitz (Poříčí), Schatzlar (Žacléř). V jednom případě existovala ještě o stupeň nižší hierarchie, kdy tábor v Žacléři byl podřízen táboru v Bernarticích. Spekuluje se také o provozu tábora v Bohuslavicích nad Úpou, avšak dosavadní historické práce se neshodují, zda byl provozován jako podřízený stupeň tábora v Poříčí, nebo zda do nucené práce v Bohuslavicích vězeňkyně z Poříčí docházely. Všechny tábory na Trutnovsku byly osvobozeny 8. a 9. května 1945 příchozí Rudou armádou.²⁾

Tábory na současném území města Trutnov

Tábor v Poříčí (Parschnitz)

Na území dnešního města Trutnov vznikly tři tábory spadající pod SS-Kommando-Trautenau. V době jejich existence se nacházely v samostatných obcích Poříčí, Horní Staré Město a Libeč (v místní části Nové Voletiny), které všechny byly v roce 1947 připojeny k Trutnovu. Největším ze zařízení komanda SS Trautenau

Trutnov-Poříčí – pomník. © Lubor Lacina

Trutnov-Nové Voletiny – pamětní tabule. © Lubor Lacina

byl tábor v Poříčí (Parschnitz) – ten byl v rozmezí 12. až 18. března 1944 zřízen převzetím dvou táborů „Organizace Schmelt“ umístěných v textilních továrnách firem Aloys Haase Trautenau a Gebrüder Walzel C. G. Parschnitz v Poříčí. Vzniklý pobočný tábor Parschnitz byl umístěn v továrním objektu firmy Aloys Haase

při nábřeží řeky Úpy v Poříčí (při dnešní Náchodské ulici) a lze říci, že šlo o hlavní tábor celého trutnovského subsystému. Bylo v něm vězněno až 1 400 žen, kromě ubytovacího prostoru tábor sloužil jako výcvikové středisko pro dozorkyně a jako karanténní tábor, do kterého přicházely transporty nových vězeňkyň, které byly teprve v Poříčí rozdělovány do dalších táborů na Trutnovsku. Poříčským táborem v roce 1945 prošla řada evakuačních pochodů a transportů, včetně dobře zdokumentovaného pochodu smrti z února 1945, o kterém je pojednáno níže v tomto textu. Poříčský tábor si přímo na místě prokazatelně vyžádal zhruba dvě desítky životů. Vězeňkyně vykonávaly nucenou práci v přádelnách firem Haase, Walzel, Johann Etrich K. G. a pro firmu AEG, podnikající v Haasově továrně.³⁾

Továrna firmy Aloys Haase, v níž se tábor nacházel, byla po válce zbourána a nahrazena modernějším areálem pro společnost Kara. Ta dnes v místě již nepůsobí a komplex je sídlem několika firem. Přes ulici naproti továrně bylo 4. května 1965 v rámci májových oslav odhaleno pietní místo⁴⁾ s pomníkem připomínajícím příchod Rudé armády 9. května 1945 do Trutnova a existenci koncentračního tábora. Text přesně uvádí: „*V těchto místech došlo 9. května 1945 k setkání sovětských vojsk 21. armády 1. ukrajinského frontu se zástupci českého Trutnova. Stalo se tak před zraky osvobozeného židovského koncentračního tábora, který se nacházel v prostoru dnešního n. p. Kara*“. Pro rok 1975 se plánovalo vybudovat na místě nový pomník, k tomu ale nedošlo.⁵⁾ Zamýšlena byla i nová pamětní deska na budovu továrny Kara, která měla být odhalena v květnu 1985.⁶⁾ V roce 2018 je pietní místo v mírně zašlém stavu, jako pamětní prostor však slouží i dnes.

Tábor v Horním Starém Městě (Ober Altstadt)

Druhý tábor v Trutnově i co do velikosti se nacházel v obci Horní Staré Město. I zde šlo o dva původní tábory „Organizace Schmelz“, sloučené do pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen. Vězeňkyně, které byly umístěny do barákového tábora, byly nasazovány na práci v několika firmách, především u J. A. Kluge, podmínky v táboře si vyžádaly zhruba deset obětí. Stav tábora dosáhl nejvýše přes devět set vězňů.⁷⁾

V poválečném období byl tábor zbourán. V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století v Horním Starém Městě vyrostlo rozsáhlé panelové sídliště, čímž bylo místo bývalého tábora při dnešní Úpské ulici zcela přestavěno. Tato gross-rosenská pobočka není v Trutnově nijak připomínána a ve všeobecném povědomí je prakticky zapomenuta. Minulost je i tovární areál firmy J. A. Kluge, ve kterém byly vězeňkyně pracovně nasazeny, protože byl před několika lety zbourán.

Tábor v Libči – Nových Voletínách (Gabersdorf)

Třetí z táborů se nacházel v Nových Voletínách, místní části obce Libeč, podle jejíhož názvu byl také pojmenován Gabersdorf. Byl rezervoárem pracovních sil pro výrobu v podniku Vereinigte Textilwerke K. H. Barthel. I v tomto případě šlo o bývalý tzv. Schmelztův tábor v březnu 1944 převedený pod táborový komplex Gross-Rosen. Stav činil zhruba 350 vězeňkyň, doložena jsou dvě úmrtí.⁸⁾

Dva baráky, které pobočku Gabersdorf tvořily, existovaly ještě řadu let po konci války. Po jejich demontáži zůstaly na místě betonové základy budov, během terénního šetření v roce 2011 byly skryty v náletové zeleni; v současnosti je prostor vyčištěn, základy jednoho baráku jsou dobře viditelné ze silnice (Královecká ulice v Nových Voletínách), torzo základů druhého baráku se nachází na okraji stavební navážky. Areál voletinské továrny byl na přelomu let 2013 a 2014 asanován a prostor bývalé průmyslové zóny dnes tvoří pláň. Během šetření v roce 2011 se v místě nacházel i malý protiletectký bunkr pro ostrahu továrny a tábora, v současnosti na místě již také není.

Dne 9. května 2016 byla na místě tábora (při okraji silnice nad základy baráku) odhalena pamětní tabule, která návštěvníky seznamuje s existencí pobočky koncentračního tábora a s osudy vězňů. Její zřízení zajistilo město Trutnov, pietního aktu se zúčastnily i čtyři bývalé vězeňkyně. Vznik pamětního místa iniciovala Marisa Fox-Bevilacqua z New Yorku, dcera jedné z vězňů žen.⁹⁾

Pietní místo na trutnovském hřbitově

Podobně jako v jiných oblastech i na Trutnovsku po skončení války probíhaly exhumace provizorně pochovaných obětí války, jejichž ostatky poté byly přemístěny do společných hrobů. Kronika města Trutnova k tomu uvádí: „Dne 11. května začalo se s hromadným pohřbíváním desítek obětí doznávající války do hromadného hrobu na hřbitově (v hoření části hřbitova vlevo od dolů vedoucí hlavní cesty).“

Trutnov – hrobová deska na městském hřbitově. © Lubor Lacina

Trutnov – pietní místo na městském hřbitově. © Lubor Lacina

Trutnov – stély při pietním místě na městském hřbitově. © Lubor Lacina

Práce s tím spojené konaly pro nedostatek pracovních sil brigády Němců.⁴¹⁰ Zápis kroniky za rok 1946 pak hovoří již jmenovitě o místě posledního odpočinku gross-rosenských vězeňkyň: „10. 7. Židovská náboženská obec poděkovala MNV za upravení hrobů 42 polských židovských děvčat, které nacisté zde umučili.“⁴¹¹

Pietní místo bylo opatřeno deskou z černého kamene, která nese nápis v hebrejském a českém jazyce. Jeho motto je „*Milí a utěšení ve svém životě ani ve smrti nebudou rozloučení*“ a text „*Zde je pohřbeno 41 židovských dívek zavražděných nacisty v pracovním táboře v Poříčí u Trutnova.*“¹²⁾ Později bylo pietní místo doplněno o 41 symbolických stél, na nichž je v 24 případech uvedeno jméno v hebrejštině a v 17 případech vyobrazena Davidova hvězda. Hrob¹³⁾ je vnímán jako hlavní pietní prostor obětem koncentračních táborů na Trutnovsku.

Tábory mimo současné území města Trutnov

Ze sedmi táborů řízených komandem SS Trautenau se čtyři nacházely v širším okolí Trutnova. Zatímco nejbližší tábor v Hořejším Vrchlabí (Ober Hohenelbe)¹⁴⁾ dnes není nijak připomínán a příliš nefiguruje v obecném povědomí obyvatel, tak tábory v Bernarticích (Bernsdorf) a Žacléři (Schatzlar) na úpatí Vraních hor a Rýchor svůj pamětní prostor mají. V dnes polské Lubawce, kde se nacházel další tábor patřící pod „SS-Kommando-Trautenau“, je existence tohoto zařízení připomenuta hroby zemřelých vězeňkyň na městském hřbitově.¹⁵⁾

Tábor v Bernarticích (Bernsdorf)

Také pobočka KT Gross-Rosen v Bernarticích byla zřízena jako tábor „Organizace Schmelt“ a v březnu 1944 převedena pod gross-rosenskou administrativu. Vězněné ženy byly nuceně nasazeny v textilní továrně Johann Etrich KG, částečně také v provozu firmy Berko. Ubytovány byly v barákovém táboře na severním okraji obce, který čítal zhruba tři sta vězňů. Pro tábor jsou doložena čtyři úmrtí vězeňkyň – jedna byla ubita, smrt zbývajících tří způsobily podmínky věznění. Těsně před příchodem Rudé armády v květnu 1945 byl tábor vedením továrny Etrich zrušen a vězeňkyně propuštěny.¹⁶⁾

Bernartický tábor patří mezi jedno z mála zařízení svého druhu, jehož budovy se částečně dochovaly do současnosti, jsou však přestavěny. Přímo na místě není tábor připomínán, mezi obyvateli obce se však ustálilo místní označení „Lágr“.¹⁷⁾

Na hřbitově v centru Bernartic se nachází pietní místo, a to hrob zmíněných čtyř žen zemřelých v táboře. Nejprve byly provizorně pohřbeny za hřbitovní zdi, poté byly jejich ostatky přeneseny na důstojnější místo přímo na hřbitově. Pietní prostor byl původně tvořen pamětní deskou zasazenou do zdi s vyobrazením let „1939–1945“, symbolické trnové koruny, květin a palmové ratolesti. Později bylo hrobové místo zrekonstruováno a v současnosti jsou na něm umístěny dvě desky s texty: 1) „*Na památku umučených židovských děvčat; obětem fašistické zvěře v koncentračním táboře Bernartice-Bernsdorf; Lidé nezapomínejte*“, 2) v češtině a hebrejštině: „*Milí a utěšení ve svém životě ani ve smrti nebudou rozloučení; Laja Richter 1913-1944; Ida Steg 1914-1945; Rula Brauner 1918-1944; Uta Zinger 1926-1944*“.¹⁸⁾ Pietní místo pak doplňuje na hřbitovní zeď zavěšený reliéf symbolicky znázorňující dvě ruce pokoušející se odolat tragickému osudu.¹⁹⁾

Bernartice – hrob obětí tábora. © Lubor Lacina

Bernartice – detail hrobu obětí tábora.
© Lubor Lacina

Bernartice – pomník obětem nacismu. © Lubor Lacina

Žaclěř – stálá expozice k dějinám tábora. Zdroj Městské muzeum Žaclěř, © Jiří Po-
spíšil

Žaclěř – tabule naučné stezky.
© Lubor Lacina

Druhé pietní místo, týkající se i bernartické pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen, i když není jmenovitě uvedena, je pomník stojící v zeleni na bernartickém náměstí. Jednoduchý kamenný sloup s textem „*Památce obětem nacismu 1939–1945*“ a symbolem trnové koruny byl odhalen 30. srpna 1964 u nedaleké kostela Nanebevzetí Panny Marie, později byl přemístěn na současné místo.²⁰⁾

Tábor v Žacléři (Schatzlar)

Nejmenší pobočka na Trutnovsku byla zřízena v Žacléři také jako tábor „Organizace Schmelt“ a v roce 1944 byla převedena pod koncentrační tábor Gross-Rosen. Její vězeňkyně byly nuceny pracovat v místní textilní výrobě firmy Gustav Adolf Buhl und Sohn. Stav tábora byl maximálně 126 vězeňkyň, které byly umístěny do zřejmě jednoho baráku poblíž továrny. Osvobozeny byly stejně jako další tábory na Trutnovsku 8. května 1945 s příchodem Rudé armády.²¹⁾

V místě táborového baráku se dnes nachází zahrádkářská kolonie, bývalé vězeňské zařízení zde není nijak připomenuto. O několik desítek metrů dál v Revoluční ulici je však instalována tabule naučné stezky „Po stopách J. A. Komenského“ s označením „Žacléřská přádelna“, která shrnuje místní textilní výrobu a zmiňuje i gross-rosenskou pobočku.²²⁾

Koncentračnímu táboru se věnuje i část stálé expozice Městského muzea v Žacléři na Rýchorském náměstí, která byla otevřena v roce 1999 a zpracovává několik témat souvisejících s dějinami města. Pobočka koncentračního tábora Gross-Rosen je zde připomínána souborem trojrozměrných předmětů a písemnou dokumentací.

Pietní místo v polské Rogoźnici

Stejně jako všechny ostatní pobočky, i gross-rosenské tábory z oblasti Trutnovska jsou uvedeny na kamenných tabulích při centrálním pomníku v lokalitě bývalého koncentračního tábora Gross-Rosen v polské Rogoźnici.²³⁾

Pochod hladu a smrti

Se systémem koncentračního tábora Gross-Rosen a s jeho pobočkou v Poříčí úzce souvisí evakuační pochod, vypravený 15. února 1945 z kmenového tábora. Směřoval do oblasti Protektorátu Čechy a Morava, přičemž prošel značnou část Trutnovska a ze 17. na 18. února asi dva tisíce vězňů přenocovaly v prostorách poříčského tábora. Další den se kolona vydala směrem na Jaroměř, avšak během cesty byl pochod obrácen zpět na sever. 19. února 1945 dozorcí síly v Choustníkově Hradišti provedly selekci vězňů a 88 jich zavraždily. Další mrtví přibylí po cestě směrem na Trutnov – na pietním místě v Choustníkově Hradišti je pochováno celkem 145 obětí.²⁴⁾

Pietní místa v Choustníkově Hradišti

Ve dnech 21. a 22. září 1945 byla těla zavražděných vězňů na trase mezi Choustníkovým Hradištěm a Trutnovem exhumována a 23. září došlo k jejich pietnímu

Choustníkovo Hradiště – pietní místo. © Lubor Lacina

Choustníkovo Hradiště – informační tabule v místě původního masového hrobu. © Lubor Lacina

uložení do společného hrobu na novém hřbitově v Choustníkově Hradišti.²⁵⁾ Již krátce poté započaly přípravy vybudování pietního místa, které však bylo odhaleno teprve v srpnu 1952. K realizaci byla zvolena varianta použít jako základ již existující kamenný monolit²⁶⁾ o rozměrech 7,5 x 2 x 2 metry, uložený do té doby

Hajnice – pamětní deska na pietním místě.
© Lubor Lacina

Hajnice – pietní místo.
© Lubor Lacina

v kamenolomu u Dvora Králové nad Labem; pro pietní účely jej věnoval Spolek pro uctívání památky Mistra Jana Husa.²⁷⁾ Monolit s trnovou korunou je zasažen do čela hromadného hrobu, který ohraničuje kamenná zídka o rozměrech 10 x 20 metrů.²⁸⁾ V jeho patě je umístěna kamenná deska s textem: „Lidé bdě-

te! 1938–1945 stočtyřicetpět obětí pochodu smrti z konc. tábora Gross Rosen 19. 2. 1945“. Celý prostor je ohrazen smuteční zelení a jedná se o zdaleka nejrozsáhlejší a všeobecně nejznámější pietní místo související s koncentračními tábory v oblasti Trutnovska. Autorem pietního místa je architekt František Tikal ze Dvora Králové nad Labem.

Pietní místo je dodnes součástí společenského dění v obci – na výročí konce druhé světové války zde bývá pořádán oficiální pietní akt.²⁹⁾ Mimořádnou důležitost v každodennosti Choustníkově Hradiště dokládají pravidelné texty s tematikou pochodu smrti v místním periodiku Hradištský zpravodaj nebo veřejná diskuse o organizaci vzpomínkových akcí.³⁰⁾ Před výročním pietním aktem v roce 2015³¹⁾ bylo pamětní místo zrekonstruováno.

Další místo paměti v Choustníkově Hradišti se nachází v lese za obcí při silnici do Trutnova na místě původního masového hrobu. Informační tabule, vzdálená několik desítek metrů od hlavní silnice, přibližuje události v místě v roce 1945.³²⁾ Zřídil ji Obecní úřad Choustníkově Hradiště.

Pomník obětem pochodu smrti v Kocberích

Oběti pochodu smrti připomíná také pomník, umístěný při cestě z Nových Kocberí směrem k tzv. Janské studánce, v lokalitě zvané „U Partyzána“. Nese text: „*Památce devatenácti obětem pochodu smrti v únoru 1945“.*

Pietní místo v Hajnici

Na hřbitově při kostelu sv. Mikuláše v Hajnici se nachází další hrob obětí pochodu smrti z února 1945. Pietní místo je řešeno jako vydlážděný prostor s obeliskem nesoucím symbol trnové koruny a čelní pamětní deskou s textem: „*Neznámým obětem pochodu hladu a smrti občané Hajnice, Stríteže a Studence. Únor 1945.*“³³⁾

Poděkování:

Za vstřícnost a pomoc při dohledávání informací děkuji zaměstnancům Státního okresního archivu Trutnov, Muzea Podkrkonoší v Trutnově, Městského muzea v Žacléři a Obecního úřadu v Bernarticích. Městskému muzeu v Žacléři děkuji také za poskytnutí snímků ze stálé expozice.

- 1) Miroslav KRYL a Ludmila CHLÁDKOVÁ: Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen ve lnářských závodech Trutnovska za nacistické okupace. Trutnov: Lnářský průmysl, 1981. – Andrea RUDORFF: Das Lagersystem der „Organisation Schmelt“ in Schlesien, in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), *Der Ort des Terrors: Band 9. Arbeitserziehungslager, Ghettos, Jugendschutzlager, Polizeihaftlager, Sonderlager, Zigeunerlager, Zwangsarbeiterlager*, München 2009, s. 155–160. – Alfons ADAM: *Otroci Třetí říše. Pobočné koncentrační tábory na území České republiky*. Praha: GplusG, 2016.
- 2) Miroslav KRYL a Ludmila CHLÁDKOVÁ: Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen ve lnářských závodech Trutnovska za nacistické okupace. Trutnov: Lnářský průmysl, 1981.
- 3) Miroslav KRYL a Andrea RUDORFF: Parschnitz (Poříčí), in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), *Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof*, München 2007, s. 412–416.
- 4) „V době od 1.–9. 5. se konaly ve všech městech a obcích slavnostní večery s kulturním pořadem, sportovní a tělovýchovné akce, vzpomínková shromáždění u hrobů sovětských vojáků a obětí fašismu. 4. května byla před n. p. Kara v pěkně upraveném prostředí parčíku odhalena deska na památku setkání 21. sovětské armády 1. ukrajinské fronty se zástupci čsl. armády z Trutnova 9. května 1945.“ – Cit. Kronika města Trutnova 1965. Srv. „4. května byla zásluhou národního podniky Kara odhalena před závodem pamětní deska, která připomíná setkání sovětských vojsk 21. armády 1. ukrajinského frontu se zástupci českého Trutnova, ke kterému došlo 9. května 1945.“ (text K. Polc) – SOKA Trutnov, Krkonošská pravda: Orgán OV KSČ a ONV v Trutnově, 20. května 1965.
- 5) SOKA Trutnov, fond ONV (1974) 1977–1989, kt. 2352, sign. 404.6, Kult.– Památníky, pomníky, hroby.
- 6) Plánovala se i úprava pietního místa naproti továrně. – Zpráva o plnění plánu realizace pamětních desek, památníků a pomníků revolučního dělnického hnutí, dějin KSČ a výstavby socialismu v 6. 5LP, nedatováno. – SOKA Trutnov, fond ONV (1974) 1977–1989, kt. 2352, sign. 404.6, Kult.– Památníky, pomníky, hroby.
- 7) Miroslav KRYL a Andrea RUDORFF: Ober Altstadt (Horní Staré Město), in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), *Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof*, München 2007, s. 407 až 410.
- 8) Miroslav KRYL a Andrea RUDORFF: Gabersdorf (Libeč), in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), *Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof*, München 2007, s. 303–305.
- 9) Michaela DĚDKOVÁ: V Trutnově byl odhalen panel věnovaný vězeňkyním z místního koncentračního tábora. In: Radniční listy: městské noviny Trutnova, 26. 5. 2016, s. 1.
- 10) SOKA Trutnov, Kronika města Trutnova, zápis za rok 1945.
- 11) SOKA Trutnov, Kronika města Trutnova, zápis za rok 1946. – V pozdějších dokumentech se hovoří o počtu 41 pochovaných obětí.
- 12) Některé zdroje uvádějí, že ve společném hrobě jsou pochovány oběti více táborů na Trutnovsku, nikoli pouze z Poříčí.
- 13) V lokálním tisku a dalších písemných pramenech je pietní prostor nejčastěji uváděn jako „*hrob umučených židovských žen*“.
- 14) Miroslav KRYL a Andrea RUDORFF: Ober Hohenelbe (Hořejší Vrchlabí). In: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), *Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof*, München 2007, s. 410 až 412.
- 15) Barbara SAWICKA: Liebau (Lubawka), in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), *Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof*, München 2007, s. 380–383.
- 16) Miroslav KRYL a Andrea RUDORFF: Bernsdorf (Bernartice), in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), *Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen, Stutthof*, München 2007, s. 233–237.
- 17) Vlastimil MÁLEK: Koncentrační tábor v Bernarticích a jeho oběti. In: *Ozvěny Vraních hor. Zpravodaj Bernartic*, vydání 74, květen 2005.
- 18) Motto na hrobové desce se shoduje s mottem na hrobu obětí poříčského tábora na trutnovském hřbitově.
- 19) Blíže v: Vlastimil MÁLEK: Koncentrační tábor v Bernarticích a jeho oběti.
- 20) Blíže tamtéž: „S přihlédnutím ke zmíněným židovským obětem koncentračního tábora byl v Bernarticích roku 1964 zřízen 220 cm vysoký pomník věnovaný památce obětí nacismu. Kámen na pomník (italský mramor) věnovalo vojenské rekreační středisko ve Špindlerově Mlýně-Bedřichově. Pomník byl postaven brigádnicky místní odbočkou Svazu protifašistických bojovníků. Slavnostního

odhalení se zúčastnila mj. delegace polského velvyslanectví a Židé z okolních obcí a měst.“ – Blíže rovněž: Oslavy SNP v Bernarticích. In: Krkonošská pravda. Orgán OV KSČ a ONV v Trutnově, 20. srpna 1964, s. 3. – „V rámci oslav Slovenského národního povstání bude v neděli dne 30. srpna odhalen v Bernarticích u Trutnova pomník památce obětí nacismu. Oslavě předchází zapálení partyzánského ohně v sobotu večer, kdy s mládeží pobesedují přímí účastníci bojů na Slovensku. – V neděli odpoledne po odhalení pomníku bude na hřišti uspořádáno sportovní a branné odpoledne s bohatým programem. Vystoupí letečtí modeláři, parašutisté, motocyklisté a automobilisté, vojenská jednotka předvede bojový útok apod. – K oslavám bude vydán vkusný odznak a informativní letáček. – Pořadatelé – místní organizace SPB a Svazarm spolu s n. p. Juta v Bernarticích zvou k hojně účasti.“

²¹⁾ Miroslav KRYL a Andrea RUDORFF: Schatzlar (Žacléř), in: W. BENZ a B. DISTEL (ed.), Der Ort des Terrors: Band 6. Natzweiler, Groß-Rosen. Stutthof, München 2007, s. 435–437.

²²⁾ Zmíněný panel uvádí: „V prostoru, který měl původně sloužit parnímu mlýnu, zakládá roku 1845 Franz Gaberle textilní továrnu. Přádělna byla zásobována uhlím ze žacléřského uhelného dolu, pádělní stroje byly nakoupeny v anglickém Leedsu. Následně vlastnil továrnu Adolf svobodný pán ze Silbersteinu, firma H. and F. Wihard. V roce 1923 továrnu koupila firma G. A. Buhl, která ji zmodernizovala. Po vypuknutí II. světové války nastal velký nedostatek surovin i pracovních sil. Výroba se zcela zaměřila na válečné potřeby Německa a v žacléřské textilní továrně byl v létě roku 1942 zřízen židovský tábor nucených prací, který se v březnu roku 1944 stává pobočkou koncentračního tábora Gross-Rosen. V tvrdých podmínkách zde až do konce II. světové války pracovalo na 130 polských a maďarských židovských dívek, které obývaly nevytápěné dřevěné baráky v areálu továrny. Dne 8. května 1945 je tábor osvobozen Rudou armádou. Po znárodnění výroba lněné přize pokračuje až do uzavření pádělny v roce 1992.“

²³⁾ V porovnání s jinými pietními místy v lokalitách bývalých kmenových koncentračních táborů je uvedení poboček v centrálním pietním prostoru spíše výjimkou.

²⁴⁾ Pavel STRAKA a Jan ŠPRINGL: Choustníkovo Hradiště. In: zapomnicky.pamatnik-terezin.cz [online]. [cit: 20. 4. 2018]. Dostupné z: <http://zapomnicky.pamatnik-terezin.cz/index.php/hroby-kategorie-test/154-choustnikovo-hradiste>.

²⁵⁾ Monolit s trnovou korunou. In: choustnikovohradiste.cz [online]. [cit: 20. 4. 2018]. Dostupné z: <http://www.choustnikovohradiste.cz/obec-1/historie/>.

²⁶⁾ Zhotovil jej kameník Antonín Pekárek ze Dvora Králové n. L.

²⁷⁾ „Památník je vytesán z kvalitního královédvorského pískovce, který byl použit i jako stavební kámen u našich významných národních památek (Národní divadlo, chrám sv. Víta, Pražská technika, portální kámen kostelíka J. A. Komenského v Naardenu aj).“ Citováno z: Hana BÖHMOVÁ: Památník pochodu hladu a smrti. In: Hradištský zpravodaj č. 4/2005, s. 14.

²⁸⁾ Tamtéž, s. 14–15.

²⁹⁾ „7. květen byl ve znamení tradičního průvodu na nový hřbitov v Choustníkově Hradišti k uctění památky obětí druhé světové války a především obětí pochodu smrti z koncentračního tábora Gross Rosen, kteří jsou pohřbeni ve zdejším společném hrobu. Hudba před obecním úřadem začala hrát ve 20 hodin a již o půl hodiny později vyrazil lampiónový průvod za doprovodu policejního vozu ke hřbitovu, kde byly položeny ke společnému hrobu květinové dary. Děti ze základní školy pod vedením paní místostarostky Jany Baudyšové zde měly připraveno velmi pěkné pásmo, po kterém následoval projev pana starosty. Celý prostor pomníku byl pietně osvětlen. Vzpomínková akce pokračovala hudbou doprovázenou velmi emotivním popisem událostí pochodu smrti a lze oprávněně říci, že především tato část programu nenechala nikoho klidným. Vše zakončil velmi bohatý a krásný ohňostroj.“ – cit. Hana BÖHMOVÁ: Kulturní akce minulě i budoucí. In: Hradištský zpravodaj, říjen 2003, s. 9.

³⁰⁾ Na obecní úrovni v Choustníkově Hradišti proběhla veřejná diskuse o možném omezení slavností kvůli klesající účasti. Proběhla i veřejná anketa o budoucí podobě a četnosti pietních aktů. – Hana BÖHMOVÁ: Slavnost na hřbitově. In: Hradištský zpravodaj, duben 2003, s. 10. – „Anketní lístek – pietní akt na novém hřbitově“. In: Hradištský zpravodaj, březen 2004, s. 17.

³¹⁾ O důležitosti pietních akcí v Choustníkově Hradišti hovoří např. fakt, že na slavnost dne 23. 5. 2015 byli pozváni předseda Senátu PČR Milan Štěch, hejtmán Královéhradeckého kraje Lubomír Franc, radní kraje nebo několik velvyslanců. V rámci vzpomínkového dne se konala například i cyklistická Jízda historické paměti (na trase z pietního místa v polské Rogoźnici). – Vratislav VOPÁLKA: Oslava sedmdesátého výročí vítězství nad fašismem a uctění památky pochodu smrti. In: Zpravodaj Choustníkového Hradiště, duben 2015, s. 4.

³²⁾ Text tabule uvádí: „Zastav se, smekni, připomeň si ... – Ve dnech 19. a 20. února 1945 bylo v těchto místech brutálně zavražděno 88 mužů, účastníků pochodu hladu a smrti z tehdejšího koncentračního tábora GROSS ROSEN (dnes Rógoznica, severně od města Walbrzych v Polsku). Odsud odešel průvod vězňů 15. února 1945 přes Mieroszow, Zdoňov, Chvaleč a Trutnov. Cílem byla železniční stanice Jaroměř. První část transportu dorazila 18. února 1945 do Choustníkova Hradiště. Z této skupiny, i ze skupiny další (dorazila 19. 2. 1945) byli vyčleněni vězňové neschopní dalšího pochodu a zde brutálně zavražděni. Ostatní vězňové byli vráceni pěšky zpět na nádraží do Trutnova a vlakem rozvezeni do koncentračních táborů v Německu. – Těla obětí z obou hrobů i těla dalších obětí, nalezených v mělkých hrobech podél trasy pochodu byla v září 1945 exhumována, uložena do rakví a pietně pohřbena 23. září 1945 ve společném hrobě na novém hřbitově v Choustníkově Hradišti. V tomto hrobě našlo místo posledního odpočinku 145 obětí pochodu hladu a smrti z února 1945. --- Obecní úřad Choustníkovo Hradiště.“

³³⁾ Bližší informace v: Marek SKÝPALA: Hrob Obětí 2. světové války. In: vets.cz [online]. [cit: 20. 4. 2018]. Dostupné z: <https://www.vets.cz/vpm/23967-hrob-obeti-2-svetove-valky/#23967-hrob-obeti-2-svetove-valky>. – „Hromadný hrob 34 obětí pochodu smrti. Hrob nyní na hřbitově, po 2. světové válce byli zemřelí exhumováni ze dvou masových hrobů u silnice č. I/37 u Stržiteže a Nového Rokytníka a přepohřbeni na nynější místo. – Zdroj: Databáze VH.“

THE BRANCHES OF THE GROSS-ROSEN CONCENTRATION CAMP IN THE TRUTNOV DISTRICT – AN OVERVIEW AND ESTABLISHMENT OF MEMORIAL SITES

Summary

Lubor Lacina, North Bohemian Museum in Liberec

One of the greatest concentrations of the branches of the Gross-Rosen concentration camp in the years 1944 and 1945 existed in the Trutnov District. They were established already during the first half of World War II as forced labor camps belonging to what was known as the Schmelz Organization; in the spring of 1944 they were transferred under the administration of the concentration camp. This applied to a total of seven camps for female prisoners – Bernsdorf (Bernartice), Gabersdorf (Libeč-Nové Voletiny), Liebau (Lubawka in today's Poland), Ober Altstadt (Horní Staré Město), Ober Hohenelbe (Hořejší Vrchlabí), Parschnitz (Poříčí) and Schatzlar (Žacléř). The article gives an overview of the memorial sites associated with those camps, describes their establishment, while discussing the overall rate of current public awareness of their existence and care devoted to the memory of the victims.

DIE ZWEIGSTELLEN DES KONZENTRATIONSLAGERS GROSS-ROSEN IN DER REGION VON TRUTNOV – ÜBERSICHT UND GENESE DER GEDENKSTÄTTEN

Resümee

Lubor Lacina, Nordböhmisches Museum Liberec

Eine der größten Kumulationen von Zweigstellen des Konzentrationslagers Groß-Rosen existierte in den Jahren 1944 und 1945 in der Gegend von Trutnov (Trautenau). Sie waren schon während der ersten Hälfte des 2. Weltkriegs als Zwangsarbeitslager der sog. Organisation Schmelz angelegt worden. Im Frühjahr 1944 wurden sie der Verwaltung des Konzentrationslagers übergeben. Es handelte sich um insgesamt sieben Lager für weibliche Häftlinge – Bernsdorf (Bernardice), Gabersdorf (Libeč-Nové Voletiny), Liebau (Lubawka auf heute polnischem Gebiet), Ober Altstadt (Horní Staré Město), Ober Hohenelbe (Hořejší Vrchlabí), Parschnitz (Poříčí) und Schatzlar (Žacléř). Gegenstand dieses Textes ist die Übersicht und Genese der Gedenkstätten, die mit diesen Lagern in Verbindung stehen, das Ausmaß des allgemeinen Bewusstseins ihrer Existenz und die pietätvolle, den Opfern gewidmete Fürsorge.

Ghetto Terezín 1941–1945.

Materiální svědectví a stopy v dnešní topografii Terezína

Úvod

Město Terezín (Hlavní pevnost), z něhož se svého času stalo ghetto, zůstalo – pokud jde o jeho stavební část¹⁾ – dodnes téměř beze změny. Je známo, že z oné doby dosud existují četné pozůstatky a stopy. Mnohé z nich jsou skryty na půdách, ve sklepích a v kasematech, jiné lze snadno spatřit, protože se nacházejí ve městě na fasádách domů nebo na pevnostních zdech. Není však zřejmé, jak dlouho se ještě zachovají.

I když národní i mezinárodní význam terezínského ghetta je nezpochybnitelný, tak po celá desetiletí byla zbytkům staveb i zachovalým torzům technických zařízení, které nebyly ve správě Památníku Terezín, věnována jen malá pozornost. Mělo to své důvody. Na rozdíl od jiných koncentračních táborů a míst vyhlazování se po skončení války z města nestalo památné místo, nedošlo ani k žádné memoralizaci či muzealizaci dějin holokaustu. Až do roku 1990 byla jediným místem připomínajícím nacistické zločiny bývalá policejní věznice gestapa v Malé pevnosti, kde sídlil od svého založení Památník národního utrpení, přejmenovaný později na Památník Terezín.²⁾ Po skončení války se uvažovalo o tom změnit město v pamětní prostor a zabránit tak obnově bývalého osídlení. Rozhodnuto však bylo jinak. Postupně docházelo k obnově předválečné situace.³⁾

Za to, že se dodnes po více než sedmi desetiletích od zrušení ghetta zachovalo tolik materiálních památek, vděčíme různým okolnostem. Majitelé domů a obyvatelé, kteří se do svých domovů vraceli, uchovávali tyto památky zčásti vědomě, ale ponechávali je skryty. Pozdější noví obyvatelé Terezína je naproti tomu často ignorovali, protože nedošlo k jejich identifikaci s „cizími“ pozůstatky minulosti a protože o konkrétním příběhu vlastního domu nebo jeho bezprostředního okolí často nic nevěděli.

Rozvoj města po roce 1946, kdy byl Terezín dalších padesát let posádkovým městem, podstatně přispěl k tomu, že se uchovala kontinuita v jeho využívání. Také ekonomické důvody terezínských obyvatel vedly k malému počtu stavebních zásahů. Definitivní ukončení vojenského využívání města změnilo v roce 1996 situaci dramatickým způsobem. Odchod armády měl především hospodářské a sociální důsledky, jako např. odstěhování části obyvatel a především opuštění kasárenských budov.

Po povodních v roce 2002 došlo za pomoci evropských i národních podpůrných prostředků k opravám pevnostního komplexu včetně některých kasáren uvnitř města, a také k rozsáhlým sanačním opatřením. Vzhledem k rozsahu těchto prací, které se týkaly prakticky celého opevňovacího systému, je pochopitelné, že podrobné památkářské podchycení stop z doby ghetta nebylo možné. Přispěl

k tomu i postoj některých obyvatel, kteří mají především zájem o překonání negativního stigmatu, který na město od konce války lpí.

K tomu je třeba připomenout, že město Terezín je od roku 1992 jednou ze čtyřiceti městských památkových rezervací v České republice, což vytváří právní rámec pro ochranu a udržování jeho kulturního dědictví.⁴⁾

Skutečnost, že město je hodno památkové ochrany, vyplývá v první řadě z architektonicko-historického významu pevnosti, která představuje vrchol výstavby bastionových fortifikací své doby. Od roku 2001 je Terezín také na oficiálním seznamu návrhů na zařazení do seznamu světového dědictví UNESCO.⁵⁾

Povodňové škody vedly mj. k nenapravitelným ztrátám ve sklepeních, kde byly odstraněny omítky a bylo třeba ošetřit kontaminované interiéry. Další nebezpečí představují modernizace a sanace, které způsobují postupný zánik originálních svědectví o ghettu. Stavební zásahy na budovách jsou sice dosud výjimečné, zpravidla však vedou k naprosté ztrátě zmíněných pozůstatků. V důsledku sanačních opatření zmizely z obrazu města také mnohé detaily, jako byly např. oficiální nápisy na fasádách domů v ulicích a ve dvorech, čímž se vytratil i jejich význam jako svědectví o holokaustu. Ve zpětném pohledu lze vytušit, jakých rozměrů tyto ztráty nabývají. Současně je třeba vzít na vědomí, že sanační opatření v oblasti bytového fondu a jeho okolí jsou samozřejmou součástí trvalého rozvoje města.

Od roku 1989 probíhá proces zhodnocování materiálních dokladů z období ghetta, což dokazují následující příklady. Významné je především zajištění památek spravovaných Památkovým úřadem Terezín v autentických a současně symbolicky výrazných lokalitách.⁶⁾ Také inventarizace a dokumentace památek, které se nacházejí v soukromém nebo komunálním vlastnictví, byla v řadě případů Památkovým úřadem Terezín provedena.⁷⁾ Tak se třeba konaly v období 2013 až 2015 prohlídky půd v opuštěných kasárnách týmem jeho pracovníků pod vedením Ivy Gaudesové.⁸⁾ Cílem bylo zajistit a inventarizovat artefakty z dob druhé světové války k doplnění jeho sbírkového fondu. Město Terezín rovněž podporuje od devadesátých let četné průzkumy, které probíhají ve spolupráci s Nadací Terezín a Klubem Vojenské Historie – Pevnost Terezín. V této souvislosti je třeba zdůraznit pořízení seznamu vojenských a civilních staveb, který vznikl v letech 1997 až 2003 v rámci studijního a výzkumného projektu pod vedením prof. dr. Astrid Debold-Kritter.⁹⁾ V rámci sanace Dělostřeleckých kasáren provedli Mgr. Jiří Hofman a Ing. Radek Keřka v letech 2014 až 2015 stavebně historický průzkum, při němž byly zjištěny a zdokumentovány dosud existující stopy z období let 1941–1945.¹⁰⁾

„Totéž platí při zajišťování jednoznačných, viditelných a hmatatelných stop i pro město jako místo vzpomínek na židovské vězně, kteří zde byli ponižováni a zbaveni práv. Pokud by se tyto stopy jednou smazaly či ztratily, nedalo by se obnovit historická průkaznost ve smyslu zpřítomnělé vzpomínky,“ varovala prof. Debold-Kritter již v roce 2000.¹¹⁾ Vzhledem k výrazným změnám v rozvoji města připomenula v roce 2011 znovu význam historické vrstevnatosti Terezína pro evropské kulturní dědictví.¹²⁾ Existuje názorová shoda v tom, že město, v němž vše zůstává tak, jak to bylo v období ghetta, nemůže existovat. Také mnozí přeživší

Poterna III, stav krytého komunikačního průjezdu (jižní stěna) v roce 1945. Po skončení války ji fotografoval Jiří Lauscher. Snímek zachycuje graffiti vytvořené členy stráže ghetta.
Zdroj Památník Terezín, A 1896, 1945

toto stanovisko již dávno akceptovali. Na druhé straně zůstal Terezín učebnicí dějepisu, jejíž stránky před námi leží otevřeny. Na zachování a ochranění památek z doby ghetta závisí, zda pozdější generace budou vnímat jeho celý příběh, nebo jen „zkrášený“ výstřižek.

Projekt „Ghetto Terezín 1941–1945. Materiální svědectví a stopy“

Cíl projektu

Není pochyb o tom, že procesu mizení autentické substance nelze zabránit. Projekt se tedy soustředil¹³⁾ na identifikaci dosud existujících materiálních svědectví a stop v dnešní topografii Terezína, na jejich zdokumentování a na zviditelnění a přiblížení jejich významu prostřednictvím kontextualismu.¹⁴⁾

Zvláště významným svědectvím je poterna III, pevnostní krytý komunikační průjezd, který byl až do devadesátých let vojenským majetkem a teprve v roce 2005 byl uvolněn. Na jejích zdech byly objeveny četné vyryté nápisy a kresby. Avšak již o šest let později byly zaznamenány zřetelné stopy vandalství i negativního vlivu počasí a tehdy se zrodila myšlenka tyto nápisy rozluštit a poukázat na potřebu jejich památkové ochrany. Poterna III se proto od počátku stala jedním z těžišť projektu.

Protože se různé pohledy na věc ideálním způsobem doplňují, vedlo to ke

snaze o interdisciplinární spolupráci. Projekt byl navíc zcela záměrně založen bilaterálně, aby podpořil německo-českou spolupráci. Kromě zprostředkování výsledků výzkumu se do popředí dostalo úsilí o průběžný dialog a diskusi o cestě k zachování těchto památek.

Podporovatelé a partneři

Realizace projektu „Ghetto Terezín 1941–1945. Materiální svědectví a stopy“ byla zahájena v květnu 2012. Mezi květnem 2014 a prosincem 2015 jej podporovaly následující instituce: Spolková kulturní nadace, nadace „Vzpomínka, odpovědnost, budoucnost“ a Česko-německý fond budoucnosti, Praha. Jako realizační instituce působil Spolek přátel a podporovatelů Terezína¹⁵⁾ ve spolupráci s kanceláří WILDFISCH. Partneři projektu jsou Město Terezín, Památník Terezín, Klub Vojenské Historie – Pevnost Terezín, Vysoká škola výtvarných umění Drážďany, studijní obor Technologie umění, konzervování a restaurování nástěnných maleb a architektonické barevnosti, Univerzita Pardubice, Fakulta restaurování, Lito-myšl a Terezínská iniciativa.

Projekt vede Dipl. Ing. Uta Fischer z kanceláře WILDFISCH. Tato kancelář rovněž převzala odpovědnost za fotografickou a online dokumentaci. V rámci projektu byly realizovány následující dílčí projekty: Fotografické zachycení stavu, Online dokumentace www.ghettospuren.de a Restaurátorsko-vědecký výzkum poterny III. Jako následné projekty byly uskutečněny:¹⁶⁾ Restaurátorsko-vědecký výzkum nástěnných maleb, náměstí ČSA čp. 178 (Q 617) a Vypracování konceptu výstavy „Terezín – němí svědci“.

Co je GHETTOSPUREN.DE?

Skutečnost, že mnohé památky z doby ghetta na jedné straně nejsou zdokumentovány a na straně druhé jsou ohroženy, že dokonce zmizí, vedla ke vzniku projektu dokumentace a prezentace stop, které v Terezíně zanechali vězňové v letech 1941–1945. Cílem pořízení fotografického materiálu bylo zachytit jejich co možná největší množství, zpracovat je a dát k dispozici pro online dokumentaci.

Těžiště představují často zdánlivě nepodstatné stopy, připomínající každodenní život v ghettu a mající mimořádně silnou vypovídací hodnotu. Jsou to indicie, které se po doplnění dalšími zdroji stávají důkazy. Jako příklad uveďme provizorní obydlí zhotovená z prken, hřebíků a heraklitových desek, nebo nástěnné malby. U několika domů se zachovaly takřka beze změny přístavby, jako např. mansardy.

Graffiti naproti tomu odkazují na konkrétní osoby a situace. Nejen že často jasně osvětlují obecné životní podmínky, ale rovněž umožňují velice osobní pohledy na život lidí. Neobyčejně názorně to dokazují nápisy a kresby v bývalém bunkru velitelství SS (Q 414).¹⁷⁾ Zde vězňové vyryli iniciály a jména, na stěnách i dveřích cel zanechali přeškrтанé čárky vyznačující dny vazby. Další nápisy zase svědčí o naději a víře, ale také o zoufalství a nejistotě tváří v tvář libovůli esesmanů, mučení a vraždění. „*Ihr die ihr hier Eintretet, lasst die Hoffnung fahren*“ (Vy,

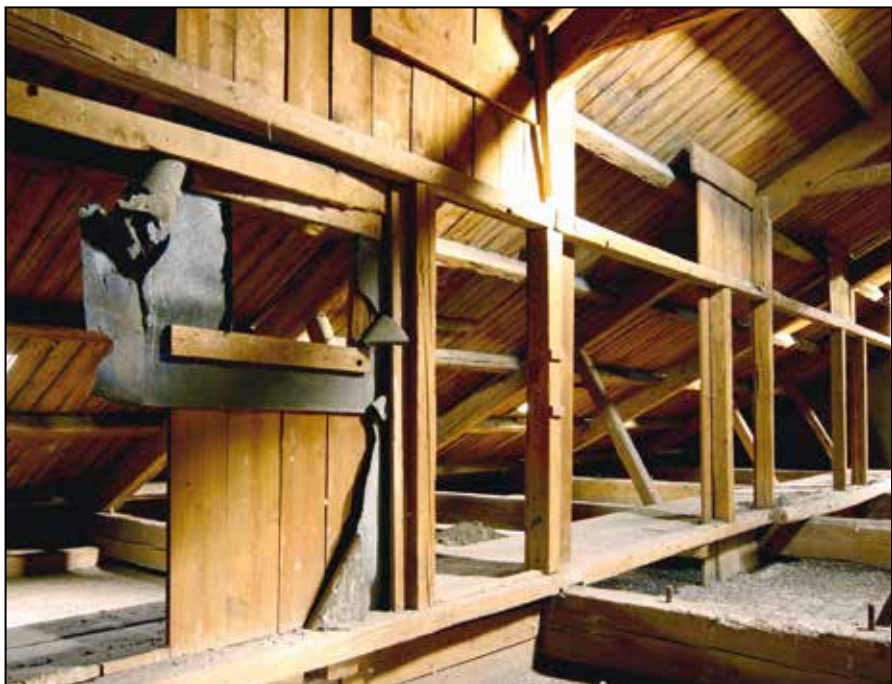
Tři prýmký na čepici a nápis „IL CAPITANO DELLA GUARDIA“ upřesňují, kdo byl zesměšňován. Nápadná karikatura zachycuje Artura Weisla, který byl v letech 1943 až 1944 vedoucím strážce ghetta a pořádkové služby.
© Archiv WILDFISCH, 2005

kdo sem vstupujete, zanechte nadějí¹⁸⁾ je napsáno nade dveřmi jedné cely. Tento citát z díla Dante Alighieriho naprosto jasně vyjadřuje, co zde vězni mohli očekávat.

V jedné mansardě (L 237)¹⁹⁾ se rovněž zachovala velice osobní svědectví: vyznání lásky, verše, drobné kresby i nástěnné malby vyjadřující touhu po domově nebo každodenní těžkosti. Zachycují prožitky a současně jsou útekem ze všedního dne. Jakkoli jsou obsahy a motivace v těchto projevech různorodé, pro jejich autory byly individuální formou zachování sebe sama v prostředí, které člověkem pohrdá. „O wants o wants o wants je, o akelig beast, wat dans je, den heelen nacht over my been [...]“ (Ó štěnice, ó štěnice, ó štěnice, ty hrůzná bestie, co celou noc mi tančíš po noze [...]) je sarkastickou stížností jednoho Holanďana, který ve svém obydlí tímto hmyzem trpěl.

Příčinu svého utrpení, štěnice samotné, jeden vězeň rovněž nakreslil na zeď. Výrazem protestu proti rasové ideologii nacistického režimu je nepochybně detail malby zobrazující pražský Karlův most: Pro Židy urážlivý pozlacený hebrejský nápis na kříži „Svatý, svatý, svatý je Hospodin zástupů!“ (Izajáš 6,3) nad

Pozůstatky půdních vestaveb v Hanoverských kasárnách. © Archiv WILDFISCH, 2015

Pozůstatky zařízení ve sklepních kobkách pod SS komandaturou: Dveře cel č. 6 a 7 jsou zachovány včetně špehyrky a zámku. Cáry papíru sloužily jako ucpávky během dezinfekce vysoce jedovatým Cyklonem B. © Archiv WILDFISCH, 2016

Kristovou hlavou, který byl dodatečně zhotoven v roce 1696 v souvislosti s potrestáním jednoho pražského Žida, byl ale umělcem vědomě vynechán.

Některé doklady navíc odhalují – každý svým způsobem – dobové historické momenty a okolnosti, které nejsou zdokumentovány ani v písemných zdrojích, ani ve výpovědích svědků. Vynikajícím příkladem toho jsou nástěnné malby ve věži dnešní pošty (Q 617).²⁰⁾ Ve věžní světlici této budovy vznikla kulisa, která připomíná slavné představitele německé milostné poezie vrcholu středověku a jejich díla. K vidění tu jsou nástěnné malby se scénami jako ze středověkých legend, jako je klání pěvců na hradě Wartburg, který patří k velkým mýtům německých dějin. Tři další zobrazení rovněž představují malby z období vrcholného německého středověku. Všechny mají své vzory v obrazech Velkého heidelberského zpěvníku, sbírky, která patří k nejkrásnějším a nejcennějším rukopisům středověku. Je nápadné, že všechny motivy byly nejrůznějším způsobem zkresleny. Dva nástěnné obrazy jednoznačně ukazují na antisemitské vlivy. Světlice byla s velkou pravděpodobností společenskou místností užívanou příslušníky SS. Budova, která od podzimu 1944 už nepatřila ke ghettu, prošla na pokyn služebny SS rozsáhlou sanací. Konkrétní pozadí vzniku obrazů, jakož i jejich autorství, jsou však dodnes neznámé.

Web ghettospuren.de vznikl v září 2014 a byl budován postupně. Těžištěm se stala snaha ukázat především nejrůznější přístavby a stopy po užívání prostor na půdách od provizorních kumbálek až po izolaci půdních prostor.²¹⁾ Také zdokumentované součásti vybavení jsou velice rozmanité – jsou to například zbytky jedné jevištní dekorace, ručně vyrobené regály nebo pozůstatky nejjednodušší elektrické instalace, často primitivní, zhotovené amatérsky.²²⁾ Dvě mapy k poterně III,²³⁾ které jsou přesnou kopií západního úseku jejich stěn, obsahují nejdůležitější nápisy a obrázky, které řadí do historického kontextu. Dalším těžištěm webové stránky je mapa Terezína vycházející z podkladů Google-Maps a obsahující topografii stop ghetta:²⁴⁾ poterna III,²⁵⁾ L 318 – dětský domov a ústřední dětská kuchyně,²⁶⁾ Q 414 – velitelství SS,²⁷⁾ dětský pavilon a městský park,²⁸⁾ L 237 – dům válečných invalidů a ordonancí²⁹⁾ a železniční vlečka Bohušovice nad Ohří – Terezín.³⁰⁾

K procesu identifikace nápisů v krytém komunikačním průjezdu poterna III (Období 1941–1945)

Když v roce 2005 jeden místní spolek poternu III uvolnil³¹⁾ a umožnil tak její otevření pro veřejnost, došlo k překvapení. Na tomto místě, které kdysi bylo na hranici ghetta a poté bylo po celá desetiletí nepřístupné a zapomenuté, si návštěvník ihned povšiml mnoha graffiti na stěnách.³²⁾ Zvláště nápadné byly roky 1942, 1943 a 1944, jakož i karikatury uniformovaných osob a četné iniciály a monogramy. To, jakou cenu mají pro rekonstrukci historie města, se tehdy dalo jen tušit.

„BRÁNA STŘEŽENA STRÁŽÍ GHETTA L. P. 1944“. Tento nápis, který nemohl nikdo přehlédnout, byl prvním zcela konkrétním odkazem, který upřesňoval funkci brány ve vyústění průjezdu během období existence ghetta. Příslušníci

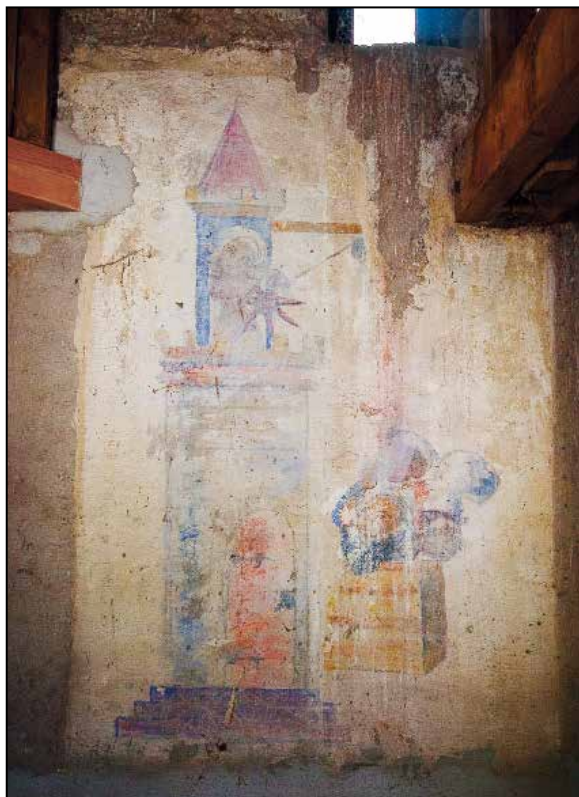
stráže ghetta složené z vězňů museli na tomto místě držet strážní službu. Stopy zde zanechaly také jiné osoby. Jak dnes víme, byly tyto nápisy ve většině případů posledními poselstvími před odjezdem na smrt.

Zkoumat tyto nápisy, nechat tato doslova do kamene vyrytá svědectví promluvit, bylo jedním z hlavních úkolů projektu. Těžištěm rešerší se proto stala identifikace a také snaha o přesnou reprodukci těchto obtížně čitelných napsů. Pro rešerše byla určující především otázka jmen a osudů autorů těchto napsů.³³⁾

Na počátku byla fotografická dokumentace.³⁴⁾ První výběr napsů byl proveden na základě porovnání obsahu, forem písma, povahy písma a způsobu opracování kamene (techniky rytí). Kromě jmen a fragmentů jmen, osobních údajů (bydliště, data a čísla transportů), a ve dvou případech také odkazů na vojenskou dráhu, žádné další záchytné body k dispozici nebyly. U mnoha napsů se jedná o palimpsesty, nápisy se překrývají, což zhoršuje jejich čitelnost, nebo se zcela ztrácejí. Jiné nápisy jsou silně poškozeny vlivem počasí nebo vandalismem, či zničeny tak, že již nejsou k rozeznání. Tyto okolnosti proces identifikace komplikují a vynutily si náročné rešerše, které byly občas bezvýsledné nebo připouštěly jen nejisté interpretace.

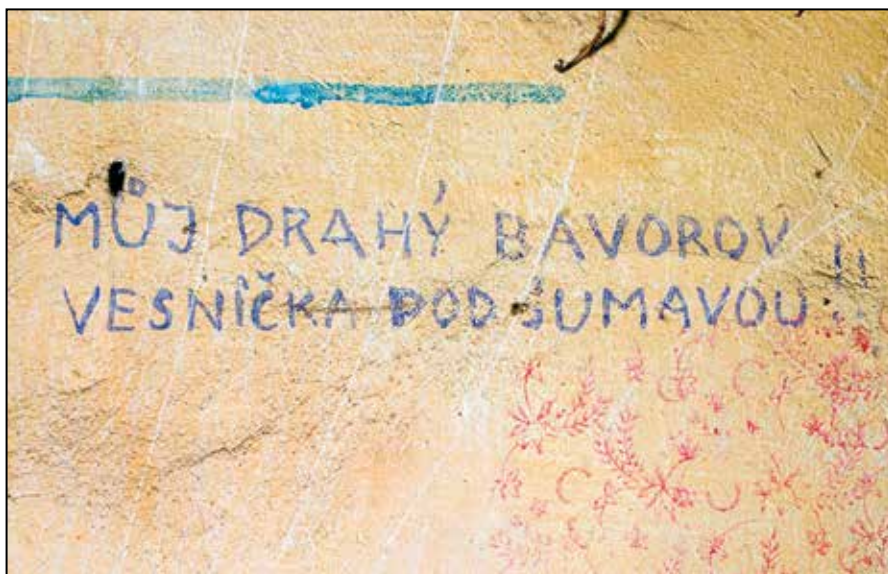
Velice cenným nástrojem při identifikaci autorů rytin se stala databáze Památníku Terešín bývalých vězňů ghetta. S její pomocí se podařilo přiřadit nápisy ke konkrétním osobám a osudům.³⁵⁾ Zjistit jména vězňů a data na základě údajů o transportech bylo někdy možné i z fragmentů. Až dosud se podařilo přiřadit nápisy a vyryté kresby vzniklé v letech 1942 až 1944 k celkem třinácti osobám.³⁶⁾ Jednalo se o vězně, kteří pocházeli z Protektorátu Čechy a Morava, Rakouska, Německa a z okupovaného Nizozemska. V rámci tzv. likvidačních transportů na podzim roku 1944 byla většina vězňů, kteří v poterně III zanechali svá poselství,

Nástěnné malby ve věži
Q 617/L 318: Umělec byl
inspirován miniaturami
Kristana z Hamle z Kodexu
Manesseského.
© Archiv WILDFISCH, 2015

Zobrazení odpovídá běžnému
nacionálněsocialistickému
antisemitskému stereotypu
zobrazení Žida.
© Archiv WILDFISCH, 2014

Text „MŮJ DRAHÝ BAVOROV VESNIČKA POD ŠUMAVOU“ zanechal v mansardě v L 237
Leo Popper. © Archiv WILDFISCH

deportována do Osvětimi. Toto období proto představuje hluboký předěl v tvorbě graffiti.

Rešerše Jany Sumičové vedly k rozluštění dalšího sotva čitelného nápisu, který zanechal tehdy šestnáctiletý Jaroslav Žatečka. Pracoval jako poslíček u stráže ghetta, což vysvětluje, proč se v poterně zdržoval. Na vyrytí vlastního jména a jeho místo si však nedokázal vzpomenout.³⁷⁾ Klíčovou roli sehrál nápis, který zanechal Ernst Gladtko. Byl již značně poškozen a jedinými konkrétními odkazy bylo písmeno „E“ a shluk písmen „TKE“, jakož i roky „1943“ a „1944“, a také odkaz na „BERLIN“. Další rešerše ukázala, že se ve fotoarchivu Památníku Terezín nacházejí dvě fotografie, které pořídil bývalý vězeň Jiří Lauscher krátce po osvobození v roce 1945. Jedna z nich potvrzuje dohad, že jeden úsek na jižní stěně poterny byl vědomě utvářen jako místo, které má pobyt vězňů ghetta v Terezíně připomínat.³⁸⁾ Druhá fotografie zachycuje její severní stěnu.³⁹⁾ Oba snímky mají jako historický pramen mimořádnou hodnotu, protože jsou tím jediným, co zachycuje stav stěn poterny III v roce 1945, a podává tak informace o rytinách, které později zmizely. Vězeň Benno Nettel je autorem nápisu, jehož existenci se podařilo prokázat také na základě tohoto historického snímku. Zmíněné fotografie také zachycují zkratky jmen či iniciály příslušníků stráže ghetta a jejich služební čísla.

Podařilo se dokonce identifikovat osobu, která je znázorněna jako karikatura, navíc ještě značně překrytá jinou kresbou. „Il Capitano della Guardia“ (kapitán stráže) je napsáno vedle portrétu znázorňujícího muže s výraznou bradou a špičatým nosem. Jako další indicie sloužila čapka se třemi proužky. Rozhodující do-

klad však poskytl satira v dětském časopise „Kamarád“. Autor se v ní otevřeně vysmívá „uměleckým“ rytinám příslušníků stráže ghetta a dělá si legraci z „Jeho Výsosti kapitána Weisla“⁴⁰⁾ „Il Capitano“ je tedy Artur Weisl, který mezi srpnem 1943 a říjnem 1944 vedl stráž ghetta.⁴¹⁾

Nápisy je třeba chápat jako poselství, která po více než sedmdesáti letech konečně dorazila k adresátům.⁴²⁾ Poskytují množství údajů o osobách a mohou sloužit jako výchozí bod životopisných výzkumů.⁴³⁾ Systematické vyhodnocení všech nápisů v poterně III je i nadále úkolem pro budoucnost. Utrídění nápisů, k němuž došlo během restaurátorsko-vědeckých výzkumů, k tomu poskytuje důležitý základ.

Souhrnně lze konstatovat, že identifikace na rytinách uvedených osob, zjištěných pomocí čísel transportů a dat, je významná nejen pro rekonstrukci historie města, nýbrž i pro kulturu vzpomínání. Poterna III představuje důležité historické svědectví. Pro budoucnost je potvrzením toho, že péče o ochranu nápisů je nutná: „*I když tyto rytiny do jisté míry narušují původní architektonický výraz stavby, tak jejich historická a pamětní hodnota je velká a z tohoto důvodu je nutné jejich zachování pro další generace.*“⁴⁴⁾

Uta Fischer, WILDFISCH, Berlín

Poznámky

- ¹⁾ Tím je míněn soubor budov, vystavěných především v 18. a 19. století, které postihlo v letech 1941–1945 nucené vyvlastnění. Baráky vzniklé uvnitř hranic ghetta i mimo ně, jakož i pavilony, zbudované v rámci „zkrášlení města“, se nezachovaly.
- ²⁾ Dnešní paměťová instituce vznikla v roce 1947, kdy byl založen Památník národního utrpení, v roce 1964 přejmenovaný na Památník Terežín. Jeho pamětní péče tehdy zahrnovala Malou pevnost, Národní hřbitov a areál Židovského hřbitova s krematoriem.
- ³⁾ K situaci města Terežín v letech 1945 a 1946 a k procesu znovuosídlení srov. Vojtěch BLODIG, Počátky obnovy města poznamenaného tragédií. Terežín v letech 1945–1946. In: Posláním historik. Pocta prof. Robertu Kvačkoví k 80. narozeninám, Jana Čechurová – Pavel Andrš – Luboš Velek a kol., Nakl. Lidové noviny, Praha 2012, s. 429–440, zde s. 439–440.
- ⁴⁾ Srov. Nařízení vlády ČR č. 443/1992 Sb. ze dne 29. 7. 1992 o prohlášení území historického jádra města Františkovy Lázně a území pevnosti Terežín za památkovou rezervaci. Viz též Městské památkové rezervace na Wikipedii, heslo Seznam městských památkových rezervací v Česku a Národní památkový ústav, Městská památková rezervace Terežín, <http://pamatkovykatolog.cz>, zadat Terežín (stav 10. 6. 2018).
- ⁵⁾ Podrobnosti k návrhu lze najít na: <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1561/> (stav 1. 3. 2018); KUPKA, Vladimír – RÁKOSNÍKOVÁ, Vladimíra – SMUTNÝ, Jiří – TOTHOVÁ, Jolana: Pevnost Terežín, Národní památkový ústav. Praha 2010.
- ⁶⁾ Novými součástmi Památníku Terežín jsou dnes Muzeum ghetta, Magdeburské kasárny, jakož i Obřadní místnosti a Kolumbárium. V objektu Dlouhá čp. 17 byla restaurována modlitebna z doby ghetta s nástěnnými malbami a rovněž mansarda jako specifický malý ubytovací prostor pro vězně.
- ⁷⁾ Dosavadní praxe ukazuje, že majitelé mají na péči o památky a pamětní místo výrazný vliv.
- ⁸⁾ Hledání stop se týkalo následujících objektů: Drážďanská kasárna (Velká pečotní kasárna), Vrchlabská kasárna (nemocnice), Podmokelská kasárna (Dělostřelecká kasárna), Hannoverská kasárna (Proviantní sklad) a Ústecká kasárna.

- ⁹⁾ Astrid DEBOLD-KRITTER, *Spuren des Holocaust in der Topographie von Terezín*. Vyd. TU Berlin, Institut für Stadt- und Regionalplanung, Fachgebiet Denkmalpflege, červen 2003.
- ¹⁰⁾ Srov. Jiří HOFMAN – Radek KEŘKA, *Dělostřelecká kasárna – stavebně historický průzkum*, Terezín 2015. Tato dokumentace je uložena na Městském úřadě Terezín.
- ¹¹⁾ Cit. dle Astrid DEBOLD-KRITTER, *Pevnostní město – ghetto – vojenské město*, Historický výzkum a hledání stop na místě. Tereziňské studie a dokumenty 2000, s. 271.
- ¹²⁾ Srov. Astrid DEBOLD-KRITTER, *Terezín/Theresienstadt – europäische Festungsanlage und europäischer Gedenkort des Holocaust*, In: *Weltkulturerbe und Europäisches Kulturerbe-Siegel in Deutschland Potentiale und Nominierungsvorschläge*, ed. Sigrid Brandt, Jörg Haspel und Michael Petzet, Berlin 2011, s. 109.
- ¹³⁾ Pro úspěch projektu byla rozhodující angažovanost a dobrá spolupráce s městem Terezín, se starosty Danielem Trapanim a Hanou Rožcovou, jakož i s pracovníky působícími ve správě města. Za všechny zde jmenujeme Radomíra Sumiče a Pavla Jaroše, kteří zajistili přístup k četným komunálním objektům. Bez vynikající organizátorské přípravy prací na místě, vykonané Jiřím Smutným a Mgr. Jolanou Tothovou, by dveře mnoha soukromých domů zůstaly zavřeny. Oba vedli nespočet rozhovorů s majiteli domů a pozemků i s jejich uživateli a ujali se komplikované organizace jednotlivých akcí. Cennou pomoc poskytl Jiří Smutný ve znalosti stavebního fondu. Můj mimořádný dík patří historikům Památníku Terezín, Mgr. Tomáši Fedorovičovi a PhDr. Janu Roubínkovi, za nekomplikovanou a otevřenou spolupráci. Taktéž děkuji pracovníkům fotoarchivu za přátelskou a úspěšnou spolupráci. Můj výrazný dík za pomoc a podporu patří obzvláště doc. PhDr. Vojtěchu Blodigovi, CSc., který projekt od začátku ideově podporoval, vždy ochotně odpovídal na otázky a jednal o obsahových otázkách. Děkuji mu také za možnost představit projekt v tomto sborníku. Prof. dr. Thomasi Danzlovi patří můj srdečný dík za plodnou spolupráci a za jeho snahu v tereziňském projektu angažované pokračovat. Zvláštní poděkování patří dr. Tatyáně McAuley, která podstatně přispěla cennými radami a podněty k úspěchu celého projektu. Její neúnavná víra a posilování v tom, abychom se původního cíle nevzdávali, znamenaly důležitou motivaci. Poděkovat bych chtěla také paní Mgr. Evě Lupejové ze Státního okresního archivu Litoměřice se sídlem v Lovosících, která organizátorsky podporovala archivní rešerše. V neposlední řadě patří poděkování Rolandu Wildbergovi za velkolepou fotografickou dokumentaci, která z větší části představuje dosud nevyužitý poklad. Jeho práce byla nezřídka spojená s riziky – pracovní podmínky často tvořily rozbité schody, poškozené stropy a také ta nejhorší špína.
- ¹⁴⁾ I když byla snaha zpracovat a vyhodnotit co největší počet stop, znamenají výsledky, které jsou do dnešního dne k dispozici, jen začátek dalších výzkumů.
- ¹⁵⁾ Spolek se od roku 2018 nazývá „Memento Theresienstadt e.V.“.
- ¹⁶⁾ Následné projekty umožnila podpora soukromého sponzora. Restaurátorsko-vědecké výzkumy prováděla Vysoká škola výtvarného umění Drážďany, studijní obor Technologie umění, konzervace a restaurování nástěnných maleb a architektonické barevnosti. Koncept výstavby vznikl na zadání Vysoké školy výtvarného umění Drážďany. Zúčastnily se Uta Fischer (Berlín), firma kursiv text – objekt – raum GmbH (Drážďany) a architektka Ulrika Mäder (Berlín).
- ¹⁷⁾ Srov. Uta FISCHER, *Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren*. Q 414 – SS-Kommandatur. Berlin 31. 3. 2016, <https://ghettospuren.de/project/q-414/> (stav 1. 3. 2018). Lze vyvolat jen přes německý modul.
- ¹⁸⁾ Dante ALIGHIERI, *Božská komedie, Peklo – III, 9 (Pekelná brána)*.
- ¹⁹⁾ Srov. Uta FISCHER, *Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren*. L 237 – Kriegsbeschädigte und Ordonnanzen. Berlin 31. 3. 2016, <https://ghettospuren.de/project/l-237/> (stav 20. 4. 2018). Lze vyvolat jen přes německý modul.
- ²⁰⁾ Srov. Uta FISCHER, *Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren*. Q 617 – Kinderheim. Berlin 31. 3. 2018, <https://ghettospuren.de/project/q-617/> (stav 1. 3. 2018). Lze vyvolat jen přes německý modul.
- ²¹⁾ K tomu viz Uta FISCHER, *Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren*. Ausbauten auf den Dachböden – Not macht erfinderisch, Berlin 12. 9. 2014, <https://ghettospuren.de/project/ausbauten-auf-den-dachboeden-not-macht-erfinderisch/> (stav 1. 3. 2018).
- ²²⁾ K tomu viz Uta FISCHER, *Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren*. Die „Normalität“ des Ghettos – Spuren aus dem Alltag, Berlin 12. 9. 2014, <https://ghettospuren.de/project/die-normalitaet-des-ghettos-spuren-aus-dem-alltag/> (stav 1. 3. 2018).
- ²³⁾ K tomu viz Uta FISCHER, *Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren*. Interaktive Karte – Die nördliche Wand der Poterne III, Berlin 17. 4. 2015, <https://ghettospuren.de/po>

- terne-3/poterne-3-nordwand/ (stav 20. 4. 2018); Uta FISCHER: Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren. Interaktive Karte – Die südliche Wand der Poterne III, Berlin 17. 4. 2015, <https://ghettospuren.de/poterne-3/poterne-3-suedwand/> (stav 20. 4. 2018).
- ²⁴⁾ Stav je předběžný – obsahy a kontexty se mají rozšířit, aktualizovat, příp. korigovat. Mapu stop lze v současné době vyvolat jen přes německý modul.
- ²⁵⁾ K tomu viz Uta FISCHER, Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren. Poterne III, Berlin 17. 4. 2015, <https://ghettospuren.de/project/poterne-3/> (stav 1. 3. 2018).
- ²⁶⁾ Viz poznámka 20.
- ²⁷⁾ Viz poznámka 17.
- ²⁸⁾ K tomu viz Uta FISCHER, Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren. Kinderpavillon und Stadtpark, Berlin 31. 3. 2016, <https://ghettospuren.de/project/kinderpavillon-und-stadtpark/> (stav 1. 3. 2018).
- ²⁹⁾ Viz poznámka 19.
- ³⁰⁾ K tomu viz Uta FISCHER, Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren. Das Anschlussgleis Bauschowitz-Theresienstadt, Berlin 31. 3. 2016, <https://ghettospuren.de/project/gleise-und-bahntrasse/> (stav 1. 3. 2018).
- ³¹⁾ Poterna je krytý komunikační průjezd k prostorám ležícím před valem. Sloužila obráncům mj. k provádění výpadů.
- ³²⁾ Zde a v dalším textu je vždy míněna oblast západního přístupu (od příkopu).
- ³³⁾ Zpracování provedla autorka.
- ³⁴⁾ Stěny poterny zdokumentoval Roland Wildberg v letech 2014 a 2015. Při vyhodnocení byly použity také starší snímky Uty Fischer a Rolanda Wildberga z let 2005, 2011–2013. V rámci mapování byly všechny kamenné kvádry včetně vyrytých nápisů detailně zdokumentovány. Srov. „Terezín, Poterne 3 – Dokumentation zur Bestands- und Zustandserfassung der Nord-, Süd- und Westwand des Westzuganges“, Hochschule der Bildenden Künste Dresden und Universität Pardubice, 2015, s. 29–32, 34–47.
- ³⁵⁾ K jednotlivým osobám byla zjišťována životopisná data, data deportací a údaje o nejbližších příbuzných. Porovnání s příběhy pronásledování autorů nápisů a jejich rodin však v rámci tohoto projektu bylo možné jen povrchně.
- ³⁶⁾ Informace k jednotlivým vyrytým nápisům lze vyvolat přes obě interaktivní mapy k poterně III – viz poznámka 23.
- ³⁷⁾ Srov. Jana SUMIČOVÁ, Nепublikovaný rozhovor s Jaroslavem Žatečkou, 17. 11. 2015.
- ³⁸⁾ Památník Terezín, inv. č. A 1896.
- ³⁹⁾ Tamtéž, inv. č. A 1900.
- ⁴⁰⁾ Srov. O národním umění gemeindewachmanském. In: Kamarád, č. 20, 8. 11. 1944, s. 306–308 (autor neveden), <http://www.vedem-terezin.cz/kamarad/index.html> (stav 1. 3. 2018).
- ⁴¹⁾ Srov. Philipp MANES, Als ob's ein Leben war. Tatsachenbericht Theresienstadt 1942–1944, Ullstein, Berlin 2005, s. 532.
- ⁴²⁾ Příbuzní Felixe Alterthuma, Josefa Freunda, Benna Netla, Wilhelma Waltucha a Jaroslava Žatečky se dozvěděli o nápisech.
- ⁴³⁾ Viz příspěvek Jany Sumičové v této ročence.
- ⁴⁴⁾ Spis číslo 66231/14/ŠKAS/JPo/253 ze dne 18. 10. 2015. Městský úřad Litoměřice. Odbor školství, kultury, sportu a památkové péče, Opevnění Hlavní pevnosti, Poterna III, první zajištění graffiti, tzv. Stopy ghetta – závazné stanovisko.

Z němčiny přeložila Zlata Kufnerová

Ghetto Terezín 1941–1945. Material Evidence and Traces in Today’s Topography of Terezín Summary

Uta Fischer, WILDFISCH, Berlin

From 1941 to 1945 Terezín operated as a ghetto. After 1946 the town was re-inhabited. Numerous traces and material witnesses are still extant despite extensive clean-up and reclamation right after the War and decades of post-war repurposing. The traces serve primarily as proof of the misuse of the town by the Nazi regime. They also show the special role Theresienstadt played in the “Final Solution.” Certain remnants provide insights into prisoners’ living conditions, partially elucidating the historical circumstances or fates of specific individuals. Most are found in attics and cellars, though they are also located in open spaces and in the fortification’s strongholds. They are increasingly threatened by remediation or conversion measures. The German-Czech project “Theresienstadt 1941–1945 – Material Evidence and Traces” documents historical traces in the framework of historical construction and scientific restoration research. Assorted findings are presented in Czech, English and German on the webpages ghettospuren.de.

Special attention is devoted to Poterne III, a fortress gate, where prisoners who were members of the Ghetto wache (ghetto guard) left inscriptions and carved images in sandstone. The decoding of the inscriptions led to a discovery. The men who served here designated a section of the south inner portal wall as a memorial to their incarceration in Theresienstadt. This place is one of the unique and authentic witnesses that has been preserved even though the Terezín Memorial did not own it. This example also shows that traces can disappear within a few years – in this particular case due to weather and vandalism. Heritage experts and owners of Terezín real estate have much work ahead, most importantly safeguarding ghetto traces for future generations.

Ghetto Theresienstadt 1941–1945 – Materielle Zeugnisse und Spuren in der heutigen Topographie Terezíns (Theresienstadts)

Resümee

Uta Fischer, WILDFISCH, Berlin

Theresienstadt diente von 1941 bis 1945 als Ghetto. Nach 1946 kehrte die Zivilbevölkerung in die Stadt zurück. Trotz der umfassenden Aufräumungsarbeiten und der Erneuerung unmittelbar nach dem Krieg und während des Jahrzehnts des Umbaus der Stadt nach dem Krieg sind zahlreiche Spuren und materielle Zeugnisse der Vergangenheit erhalten geblieben. Diese Spuren dienen vor allem als Beleg dafür, wie das Naziregime die Stadt missbrauchte. Sie weisen auch auf die spezielle Rolle hin, die Theresienstadt bei der „Endlösung“ der Judenfrage spielte. Gewisse Überreste legen Zeugnis von den Lebensbedingungen der Häftlinge ab und beleuchten teilweise die historischen Umstände oder die Schicksale konkreter Einzelpersonen. Die meisten solcher Spuren und Überreste befinden sich auf Dachböden und in Kellern, obwohl sie auch im offenen Gelände und in den Räumen der Festung auftreten. Sie sind aber ständig und immer stärker durch Instandsetzungs- und Umbauarbeiten gefährdet. Das deutsch-tschechische Projekt „Theresienstadt 1941–1945 – Zeugnisse und Spuren“ dokumentiert diese historischen Spuren im Rahmen einer wissenschaftlichen Untersuchung der Stadterneuerung. Die systematisierten Erkenntnisse des Projekts sind in tschechischer, englischer und deutscher Sprache auf den Web-Seiten unter der Adresse ghettospuren.de angeführt.

Besondere Aufmerksamkeit wird der Poterne III gewidmet, wo Häftlinge – Mitglieder der Ghetto-*towache* – in Sandstein eingekratzte Inschriften und Bilder hinterlassen haben. Die Decodierung dieser Inschriften ergab eine interessante Entdeckung. Die Menschen, die hier Dienst taten, erkoren einen bestimmten Abschnitt der Poternen-Südwand zum Denkmal ihrer Gefangenschaft in Theresienstadt. Diese Stelle ist ein einmaliges und authentisches Zeugnis von der Existenz des Ghettos. Dieses Beispiel zeigt aber auch, dass historische Spuren innerhalb mehrerer Jahre verschwinden können – in diesem konkreten Fall durch die Einwirkung von Witterung und Vandalismus. Auf die Fachleute für die Erhaltung von Denkmalen und auf die Stadt Terezín wartet viel Arbeit, vor allem bei der Bewahrung von historischen Spuren und Denkmalen des Ghettos für zukünftige Generationen.

Pedagogické využití rytin vězňů ghetta v poterně III

V předchozím příspěvku autorky Uty Fischer je Terezín se svými dochovanými pozůstatky ghetta přirovnán k otevřené učebnici dějepisu. Právě toto pojetí Terezína lze považovat za jeden z podnětů pro realizaci workshopu *Vzkazy z minulosti*, který je inspirován unikátním pamětním místem v prostoru poterny III. Rytiny zanechané vězni ghetta v pískovcovém zdivu západní části poterny umožňují nahlédnout do nejtemnější kapitoly terezínské historie.

V rámci muzejní pedagogiky celé řady institucí, připomínajících zločiny nacionálněsocialistického režimu, zaujímají přední místo osobní lidské příběhy. Jejich prostřednictvím nabývají data z dějepisných učebnic srozumitelnější podoby a názornější obrysy získávají i události staré více než sedmdesát let. Rovněž vzdělávací oddělení Památníku Terezín (dále VO PT) dokresluje dějiny terezínských represivních zařízení na osudech jejich někdejších aktérů a již řadu let organizuje besedy školní mládeže s pamětníky zejména bývalého terezínského ghetta.¹⁾ Následně reakce žáků na osobní setkání s očitým svědkem přitom jednoznačně dokládají hluboký dojem, který v nich vzpomínání pamětníka zanechává a mnohé žáky inspiruje k hlubšímu přemýšlení o diskriminaci jakýmkoliv způsobem stigmatizované skupiny lidí. Vzhledem k dlouhé době uplynulé od konce druhé světové války je však stále obtížnější tuto cennou zkušenost a přímý kontakt s pamětníkem dnešní mladé generaci zprostředkovat. Pro přiblížení dějinných událostí je proto třeba využívat v edukačním procesu dalších zdrojů. Jedním z nich jsou dobové dokumenty, na nichž staví workshop *Vzkazy z minulosti*.²⁾

Realizaci workshopu předcházelo shromažďování a výzkum pramenů vztahujících se k rytinám v poterně III. Tento proces byl zahájen v lednu 2011, kdy VO PT kontaktovalo Jaroslava Žatečku, dle našeho zjištění jediného přeživšího autora jednoho ze zachovaných graffiti. Žádost o setkání a objasnění okolností vzniku jeho vyryté stopy však byla tímto přímým svědkem zpočátku odmítnuta. Až na podzim roku 2015 došlo ke schůzce a k osvětlení jeho životních osudů s důrazem na život v terezínském ghettu.³⁾

Obohacením poznatků k dalšímu dochovanému graffiti, jehož autorství je připisováno Wilhelmu Waltuchovi, deportovanému do terezínského ghetta z Vídně, bylo objevení Waltuchovy vnučky. Došlo k němu náhodou pomocí internetu díky iniciativě zahraničních dobrovolníků působících v letech 2012 až 2013 při VO PT.⁴⁾

Výzkum a shromažďování dokumentačního materiálu k dochovaným graffiti se zintenzivnil v průběhu roku 2015. Jedním z podnětů k důkladnému vyhledávání archivních pramenů byla zjištění týmu Uty Fischer, uveřejněná na webových stránkách ghettospuren.de. Uvedený web poskytl základní informace o celé řadě autorů rytin v poterně III. V této fázi výzkumu VO PT mimořádně pomohla postupná digitalizace archiválií z různých institucí a jejich zpřístupnění široké veřejnosti prostřednictvím internetu.⁵⁾ Vedle čerpání informací z digitalizovaných historických fondů a sbírek probíhalo rovněž studium archiválií uložených

ve Státním okresním archivu Litoměřice se sídlem v Lovosicích, ve sbírce Památníku Tereziín a v dalších zdrojích. Připraveno tak bylo množství historické dokumentace, jež se stala základem workshopu *Vzkazy z minulosti*.

Vzhledem k obtížnosti zkoumání archiválií v jejich původní neupravené podobě⁶⁾ je workshop určen výhradně středoškolské, zejména pak gymnazistům. Samotná práce v trvání přibližně dvou hodin je rozdělena do tří fází. První fáze se odehrává v terénu a má motivační charakter. V jejím průběhu je třeba zdůraznit jedinečnost odkazu vězňů ghetta dochovaného v poterně III a motivovat studenty, aby se zabývali obsahem ukrytým za jednotlivými rytinami.

Následuje druhá fáze, badatelská, probíhající ve studovně, kde studenti analyzují a interpretují archivní dokumenty ve vztahu k vybraným graffiti. Ve třetí fázi skupinky studentů získané informace prezentují a vzájemně si vyměňují poznatky, nakonec s lektorem o nich diskutují.

První fáze má pro další vývoj workshopu klíčový význam. Je třeba vyzdvihnout autentickou povahu rytin a podat stručný výklad o historii poterny III a jejího bezprostředního okolí. Zájem studentů rozluštit informace obsažené v jednotlivých rytinách lze snadno vyvolat na příkladu transportního čísla vyrytého Jaroslavem Žatečkou. Studentům lze ve zkratce představit nejen jeho životní příběh, ale také zdoluhavý proces, jenž zjištění těchto informací předcházelo. V dané souvislosti je vhodné poukázat na skutečnost, že s ohledem na prožitá traumata je třeba v komunikaci s pamětníkem postupovat citlivě a respektovat jeho případné rozhodnutí svědectví nepodat. V závěru první fáze workshopu lektor rozdělí studenty do menších skupin a k následnému rozluštění přidělí každé skupince jedno graffiti. V současnosti jsou pro studenty ke zpracování připraveny čtyři tematické okruhy: stráž ghetta,⁷⁾ životní osudy Benna Nettla,⁸⁾ Wilhelma Waltucha⁹⁾ a Jiřího Lauschera.¹⁰⁾

Ve druhé, časově nejnáročnější fázi workshopu jsou skupinky studentů zpočátku vyzvány vytřídit z množství předložených archiválií ty, které se vážou k jejich rytinám. Tím je alespoň zdánlivě simulována situace, v níž se badatel v archivu často ocitá. Po výběru patřičného dokumentačního materiálu získají studenti představu o různorodosti podkladů, z nichž badatel při své práci může čerpat. Studentům jsou k dispozici archiválie různého druhu jako fotografie, zápisy matriční, kronikářské, úřední, ale i osobní povahy. Tyto záznamy studenti analyzují, hledají vzájemné souvislosti a skládají je v mozaiku, která postupně nabývá podobu uceleného a smysluplného obrazu. Vzhledem k vysokému počtu dostupných podkladů a jejich mnohdy nesnadné interpretaci jsou studentům vodítkem pracovní listy vytvořené zvláště pro každé zadané téma. Studenti pak na základě rozboru archiválií otázky uvedené v pracovních listech zodpovídají a připravují si prezentaci získaných poznatků pro spolužáky.

Ve třetí, závěrečné fázi workshopu se všichni studenti dozvědí nejen o tématu stráže ghetta a životních osudech B. Nettla, W. Waltucha a J. Lauschera, ale také o problematice spojené s interpretací archivní dokumentace. Lektor studentům

Studenti Gymnázia Havířov-Podlesí v poterně III. © Jana Sumičová

v této fázi vysvětluje odlišnou informační váhu jednotlivých archiválií a v některých případech jejich subjektivní, někdy i relativizující význam. Zdůrazňuje přitom nutnost kritického přístupu k pramenům a k následné formulaci konečných poznatků, jež je třeba ověřovat z různých zdrojů. Tematizovány jsou v tomto ohledu také obtíže spojené s rešerší archiválií, které mohou spočívat například v nečitelnosti dokumentu ovlivněné rukopisem pisatele, v cizojazyčné verzi archiválie či ve vzájemně si odporujících údajích. Všechny uvedené jevy může lektor doložit na konkrétních příkladech ze studenty zpracovávané dokumentace. V závěru třetí fáze workshopu lektor studentům přiblíží možnosti, jakou cestou lze podobné archiválie, například ve vztahu k vlastním rodinným předkům, získat. Zároveň představí web ghettospuren.de s vysvětlením, že poskytuje informace nejen k dalším rytinám v poterně III, ale i k jiným pozůstatkům ghetta, zachovaným v originální podobě v mnoha veřejnosti nedostupných objektech Terezína.

Jaké podněty v rámci výchovně vzdělávacího procesu nabízejí poterna III a výše popsané aktivity? Na jedné straně dávají nahlédnout pod pokličku činnosti historika, přičemž poznávání minulosti prostřednictvím dobové dokumentace je pro studenty mnohdy první zkušeností svého druhu. Pestrost archivního materiálu na druhé straně umožňuje rekonstruovat život někdejších obyvatel ghetta v komplexní podobě, aniž by byla jejich biografie omezena pouze na roli oběti v období druhé světové války. Názorně se tak ukazuje, jak může být životní dráha

kteréhokoliv člověka v důsledku negativních okolností daných „velkou“ historií narušena, popř. zcela přervána, a to bez ohledu na jeho národnost, sociální postavení atd. V průběhu dvou hodin vyměřených workshopu tak vzkazy budoucím generacím získají konkrétní a detailní smysl. Odhalen je díky aktivnímu zapojení studentů do badatelské práce, což napomáhá k jejich individuálnímu vypořádání s tématem holokaustu.

Více než dvouletá zkušenost s workshopem, reakce studentů na jeho obsah a pracovní postup jsou důkazem,¹⁾ že v poterně III je skrytý značný potenciál zaujmout návštěvníky Terezína a podnítit jejich zájem dozvědět se o rytinách v kameni více podrobností. Právě zvědavost mladých lidí stála v listopadu 2015 za vyhledáním příbuzných Benna Nettla. Anna Vinšová, studentka plzeňského gymnázia Lučka Pika, krátce po absolvování workshopu vypátrala z vlastní iniciativy pomocí internetu holandskou část Nettlovy rodiny a zprostředkovala následnou intenzivní spolupráci s VO PT.²⁾ V jejím rámci došlo v lednu 2016 v Terezíně k osobnímu setkání Nettlova synovce se studentkou Annou Vinšovou a lektorkou VO PT. O nové poznatky a dokumentaci ve vztahu k Benno Nettlovi byl následně obohacen samotný workshop, pro který rodina poskytla řadu cenných materiálů ze svého soukromého archivu. VO PT naopak Nettlovým příbuzným vyhledalo a doplnilo další informace do té doby rodině neznámé. Zmíněná spolupráce přispěla k dokončení rodinné kroniky, jejíž exempláře Nettlova rodina v listopadu 2016 věnovala Anně Vinšové, Utě Fischer a VO PT. Zájem studentky Anny Vinšové o historii Terezína, iniciovaný do značné míry i její osobní angažovaností ve výzkumné práci, vyústil v týdenní studentskou stáž, kterou v červnu 2017 absolvovala v dokumentačním a vzdělávacím oddělení Památníku Terezín.

Výše nastíněný příběh se začal odvíjet od vzkazu vyrytého Benno Nettlem v Terezíně před více než sedmdesáti lety do pískovcového kamene. K podobným příběhům by přitom mohly inspirovat i další rytiny, které jsou dnes v prostoru poterny III stále ještě doslova hmatatelné. Tato naděje je spojena mj. také s palčivou a dosud nevyřešenou otázkou, zda se podaří uchovat v terezínské topografii ojedinelé pamětní místo i dalším generacím.

Jana Sumičová, Památník Terezín

Poznámky

- ¹⁾ Děje se tak v rámci vícedenních vzdělávacích programů, při nichž žáci podrobněji studují úlohu terezínského ghetta v rámci tzv. konečného řešení židovské otázky. Za tímto účelem spolupracuje VO PT s Terezínskou iniciativou sdružující pamětníky bývalého terezínského ghetta.
- ²⁾ Workshop *Vzkazy z minulosti* je součástí programové nabídky VO PT od počátku školního roku 2015/2016.
- ³⁾ Z rozhovoru s Jaroslavem Žatečkou, který se uskutečnil 17. 11. 2015 v jeho bydlišti, vyšlo najevo, že ztráta blízkých osob a vlastní prožitky pronásledování v době druhé světové války zanechaly v jeho duši hlubokou ránu. Ozřejmil se tak důvod počáteční neochoty pamětníka podat osobní svědectví.

- ⁴⁾ Dobrovolníci Niklas Lämmel (Aktion Sühnezeichen Friedensdienste) a Jakob Fahner (Verein Gedenkdienst) navázali s vnučkou Wilhelma Waltucha intenzivní osobní kontakt, získali řadu cenných informací a údajů k Waltuchově osobě včetně dokumentačního materiálu. Významně se rovněž angažovali v následném uctění památky Waltuchovy rodiny formou pamětních kamenů, umístěných v roce 2014 před domem, kde Waltuchova rodina ve Vídni žila.
- ⁵⁾ Cenným zdrojem informací se tak staly především on-line sbírka Terezín Židovského muzea v Praze, on-line databáze dokumentů a obětí šoa na portálu holocaust.cz, v neposlední řadě pak židovské matriky dostupné v digitální badatelně Národního archivu Praha.
- ⁶⁾ Pouze cizojazyčné dokumenty, popř. jejich části, jsou přeloženy do češtiny.
- ⁷⁾ Vychází z rytiny *BRÁNA STŘEŽENA STRÁŽÍ GHETTA L. P. 1944*.
- ⁸⁾ Vychází z rytiny *B. NETTL. 1943/4. GW 19*.
- ⁹⁾ Vychází z rytiny *WALTUCH WILHELM. JULI 1944*.
- ¹⁰⁾ Práce na příběhu bývalého vězně ghetta Jiřího Lauschera není inspirována žádným dochovaným graffiti, ale dvěma snímky rytin na stěnách poterny III, které Jiří Lauscher fotograficky zdokumentoval krátce po osvobození Terezína (viz článek Uty Fischer v tomto ročníku Terezínských listů, s. 69–81).
- ¹¹⁾ Zpětnou vazbu od studentů získává VO PT prostřednictvím dotazníků, ve kterých absolventi vícedenního semináře anonymně hodnotí jednotlivé body programu.
- ¹²⁾ Vzdělávací oddělení ještě před získáním tohoto kontaktu vyhledalo a písemně oslovilo dceru Bennu Nettla. Žádost o spolupráci byla ale kvůli pokročilému věku této pamětnice a tíži jejích vzpomínek odmítnuta.

Educational Use of the Ghetto Inmates' Engravings in Covered Passageway III

Summary

Jana Sumičová, Terežín Memorial

This article discusses the educational activities pursued by the Terežín Memorial's Department of Education, inspired by the original engravings preserved in the sandstone walls of Terežín's Covered Passageway III. In the topography of Terežín these carvings, created by the Terežín Ghetto inmates during World War II, represent unique traces left behind by their authors. The article describes not only the research carried out by the employees of the Department of Education, focusing on the authors of those engravings, but primarily on the methodological approach and objectives of a workshop called *Messages from the Past*, a project that finally gives this heritage left by the former inmates a specific meaning after more than seventy years.

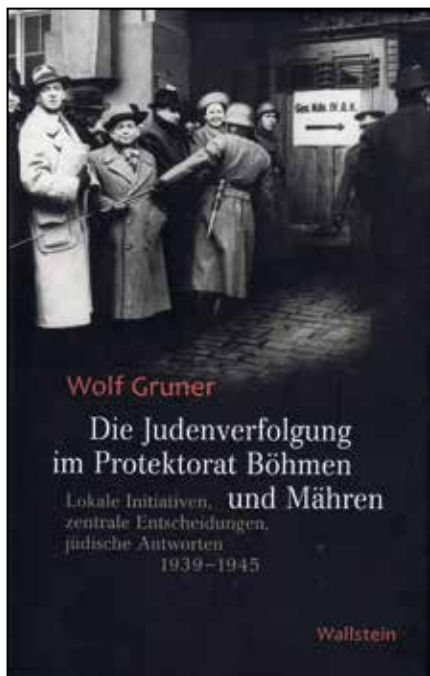
Die pädagogische Nutzung der Gravüren der Häftlinge in der Poterne III

Resümee

Jana Sumičová, Gedenkstätte Theresienstadt

Dieser Beitrag befasst sich mit den pädagogischen Aktivitäten der Bildungsabteilung der Gedenkstätte Theresienstadt, die von den Originalgravüren inspiriert sind, die am Sandsteinmauerwerk der Poterne III erhalten geblieben sind. Diese in Sandstein eingekratzte Inschriften, die während des 2. Weltkrieges von Häftlingen des Ghettos Theresienstadt geschaffen wurden, stellen in der Topografie Theresienstadts eine einzigartige Spur ihrer Urheber dar. Der Artikel bringt uns nicht nur die Untersuchung nahe, die die Mitarbeiter der Bildungsabteilung in Hinblick auf die Schöpfer dieser Gravüren durchgeführt haben, sondern vor allem auch das methodische Vorgehen und die Ziele des Workshops *Vzkazy z minulosti* (Botschaften aus der Vergangenheit), der dem Vermächtnis der ehemaligen Häftlinge nach über siebenzig Jahren einen konkreten Sinn verleiht.

Wolf GRUNER, Die Judenverfolgung im Protektorat Böhmen und Mähren. Lokale Initiativen, zentrale Entscheidungen, jüdische Antworten 1939–1945, Göttingen 2016, Wallstein Verlag, 430 stran, četná vyobrazení a mapy v textu, tabulky, seznam literatury a pramenů, jmenný a místní rejstřík. ISBN 978-3-8353-1910-3

Recenzovaná publikace se opírá o rozsáhlý výzkum archivních materiálů, dobového tisku a publikací, dále o vzpomínky přeživších a rozsáhlou odbornou literaturu. Autor se tématem zabývá již po mnoho let a své články publikoval i v České republice (Terezínské studie a dokumenty 2006 a 2008). Své hlavní teze uvádí v úvodu, jehož součástí jsou i podkapitoly věnované zhodnocení dosavadní odborné literatury a objasnění východisek výzkumu. Je třeba říci, že řada z jeho tezí vyvolává rozpaky již zde. Je z nich patrné, že autor chce vytvořit zcela nový obraz protizidovské politiky v protektorátu. Jeho již zmíněné dřívější články přinesly o úloze českých kolaborantů a protektorátní vlády při pronásledování Židů řadu poznatků, které byly podpořeny i domácím výzkumem.¹⁾

Recenzovaná publikace však jde mnohem dále. Základní autorovou tezí totiž je, že dosavadní odborná literatura vycházela z mylného předpokladu, že protizidovská politika byla českým protektorátním orgánům nadiktována a její realizaci okupanti drželi pevně ve svých rukou. Jako příklady uvádí především práce Livie Rothkirchenové, Evy Schmidt-Hartmannové a Miroslava Kárného, ale za malou pozornost věnovanou této problematice kritizuje i řadu dalších autorů známých standardních prací o nacistické genocidě Židů (např. Raul Hilberg, Peter Longrich, David Cesarani). Je symptomatické, že již zde téměř nepoužívá termín „protektorátní“, ale píše o „české“ vládě, „českých“ úřadech či „českých“ lokálních iniciativách. Tvrdí, že v odborné literatuře byl doposud přehlížen dopad „židovské politiky“ na radikalizaci protizidovského postupu v říši a především, že dle jeho soudu „české“ a okupační orgány spolu zápasily o rozhodující podíl na realizaci protizidovské politiky. Masarykova republika jako stát s minimálním antisemitismem se mu jeví stále více jako legenda a nelze prý přehlížet skutečnost,

že tzv. druhá republika měla svou vlastní antisemitskou politiku, ve které „české“ orgány pokračovaly i po vzniku protektorátu. Nezmiňuje se však o tom, že tato „vlastní antisemitská politika“ se začala rozvíjet až po návštěvě ministra zahraničí tehdejšího Česko-Slovenska Františka Chvalkovského 21. ledna 1939 u Hitlera. Při této návštěvě mu Hitler podle protokolu jednoznačně řekl: „Židé u nás budou zničeni.“²⁾ Protektorát si pak podle Grunera udržoval „autonomní statut“ a vytvářel velký prostor pro protižidovská opatření „české protektorátní vlády“.

Je zřejmé, že autor zpracoval značné množství materiálů různého typu, ale výsledky jeho rešerší mnohdy zpochybňují postuláty, které vymezil v úvodu knihy. Příkladem je hned první kapitola *ČSR a její menšiny*, kde nalézáme doklady o Masarykově boji proti antisemitismu (s. 25) a ocenění pozitivní situace v židovské otázce v době předmnichovské ČSR (s. 26), dále o převážně pozitivním přijetí židovské emigrace z Hitlerova Německa (s. 33) a o excesech henleinovců proti Čechům a Židům (s. 35). To ovšem neodpovídá jeho již zmíněné zpochybňující tezi o Masarykově republice v úvodu práce.

V pasážích o období tzv. druhé republiky autor sice připouští, že se ze strany německé menšiny zevnitř a nacionálněsocialistického Německa zvenčí stupňoval tlak na vnitropolitické změny ve zmrzačeném státu včetně perzekuce Židů, tvrdí však, že ze sociálních příčin a v důsledku aktivit české krajní pravice byl protižidovský tlak z „české strany“ silnější a „méně důsledkem přímého tlaku Hitlera“ (s. 43).

Kapitola *Anexe: Násilí, útěk, zákaz emigrace* se zabývá prvními protižidovskými opatřeními vyhlášenými po vzniku Protektorátu Čechy a Morava. Přibližuje také násilné akty, které probíhaly v místech s německou menšinou i aktivizaci českých fašistických či fašizujících skupin, které chtěly profitovat ze zhroucení dosavadních správních a politických struktur. Na stejnou úroveň jsou přitom stavěny „české a německé“ arizační pokusy, třebaže v dalším textu autor přiznává, že už v létě 1939 bylo jasné, že „arizace“, jak uvádí v souvislosti s Háchovou stížností říšskému protektorovi, se stávala nástrojem germanizace (s. 66).

V kapitole *Německé vyhánění a české pronásledování* je přinejmenším kontroverzně hodnocen vznik „Ústředny pro židovské vystěhovalce“, kterou stejně jako její předobraz vzniklý ve Vídni po „anšlusu“ Rakouska založil a v prvních měsících řídil Adolf Eichmann. V Praze mělo jít o „kompromis mezi českými a německými zájmy“ (s. 69), přičemž podle autora Ústředna nebyla vytvořena autokraticky, ale ve shodě s českou vládou. Ta prý po předchozích jednáních s německými orgány zřízení nového úřadu požehnala (tamtéž). Autor se vrací ke své tezi zmíněné již v úvodu, totiž že se Livia Rothkirchenová, Eva Schmidt-Hartmannová a Miroslav Kárný (a na tomto místě i Gabriele Anderl) mýlí, když se domnívají, že Eichmann a jeho spolupracovníci byli v protižidovské politice všemocní. Ani říšský protektor Konstantin von Neurath podle něj nepřevzal nad touto oblastí úplnou kontrolu a české a německé instance si nadále konkurovaly (s. 77, pozn. 53). To však neodpovídá skutečnosti, neboť von Neurathovým nařízením *O péči o Židy a židovské organizace* z 5. března 1940 byla Ústředna „pově-

řena celkovým dozorcím právem nad všemi židovskými náboženskými obcemi a nad celým židovstvem v protektorátě.⁴³⁾ „Svá rozhodnutí Ústředna nemusela zdůvodňovat a nebylo možné se proti nim odvolat. Ústředna získala klíčovou pozici v rámci ‚řešení židovské otázky‘ v protektorátu.“⁴⁴⁾

Kapitola *Válka a velkoněmecké deportační plány* pojednává nejprve o nových rozhodnutích v židovské otázce po porážce Polska a přípravách prvních židovských transportů, které směřovaly do Niska nad Sanem. „Akce Nisko“ je přiblížena objektivně a totéž lze říci o popisu situace židovských obcí a rozvoje odbojového hnutí v protektorátu. Údiv naproti tomu vyvolává podkapitola věnovaná novinám *Židovské listy*. Podle autora gestapo dalo pokyn k jejich vydávání, ale „česká vláda“ zpočátku odpírala svůj souhlas, neboť očekávala rychlé vystěhování Židů. Povolení vydala až po zastavení prvních transportů do Niska (s. 101). Podle jednoho z hlášení Židovské náboženské obce z roku 1942, rekapitulujícího vznik a působení *Židovských listů*, však svolení k jejich vydávání vydalo kulturně politické oddělení Úřadu říšského protektora v listopadu 1939 a první číslo vyšlo 24. listopadu s posláním připravovat židovské obyvatelstvo na emigraci v souladu s tehdejšími směrnicemi okupační moci.⁵⁾ Mírně řečeno překvapivé je pak autorovo tvrzení, že navzdory tomu, že podléhaly cenzuře gestapa, platily *Židovské listy* po určitou dobu za jediný svobodný (sic!) list v protektorátu (s. 102).

Kapitola *Přeorientování, ghettoizace a protest* pojednává o změnách v orientaci protizidovské politiky, kdy bylo dočasně upuštěno od příprav na deportace Židů a důraz byl opět položen na podporu židovské emigrace. Opakuje se teze, že Ústředna protizidovskou politiku plně nekontrolovala (s. 107). Na následující stránce se ovšem uvádí, že Židovská náboženská obec v Praze odpovídající za činnost obcí v jednotlivých oberlandrátech dostávala od Ústředny rozkazy a podávala každý týden situační zprávy přímo Eichmannovi. Kapitola se dále zabývá vyřazováním Židů z hospodářského života. V jedné z podkapitol s názvem *Závod o arizaci* pak nalezneme výmluvný údaj o poměru počtu „správců k věrné ruce“ z června 1940: 1 109 Němců a 96 Čechů.

Značná pozornost je věnována také tzv. ghettoizaci Židů. Autorovo užívání uvedeného termínu je však velmi problematické. Považuje totiž za ghettoizaci i soustředování Židů do domů či částí měst s nejnižší úrovní bydlení. Nešlo však přitom o zcela uzavřené a střežené sídelní celky, jako tomu bylo později v případě Terezína. Pro ty Židy, kteří žili v místech soustředění, platily stejné podmínky jako pro ty, kteří dosud žili rozptýleně mezi majoritním obyvatelstvem. Po příjezdu do Terezína se naproti tomu stávali vězni čekajícími na smrt nebo na další deportaci na Východ, do míst vyhlazování a otrocké práce, kde byli „ničeni prací“ (Vernichtung durch Arbeit). Židovská náboženská obec v Praze byla v říjnu 1941 Ústřednou pověřena vyhledat vhodná „sídlíště“ pro soustředění protektorátních Židů. Postupem času zůstala ve hře jen dvě místa: Terezín a Kyjov. V dubnu 1942 ale tehdejší velitel bezpečnostní policie a SD v protektorátu (BdS) Horst Böhme oznámil, že zřízení druhého ghetta v Kyjově již není potřebné.⁶⁾ Ostatně do konce téhož roku byly do Terezína deportovány již tři čtvrtiny Židů z protektorátu.

V kapitole *Místní versus ústřední iniciativy pronásledování* je opět ve stejné rovině pojednávána otázka úlohy místních iniciativ „české i německé strany“, usilujících o oddělení Židů od majority obyvatelstva (s. 138). Podle autora mnozí Češi tyto iniciativy odmítali, ovšem nikoliv proto, že by byli odpůrci antisemitismu, ale proto, že byli orientováni protiněmecky. O tom, že takové vysvětlení není přesvědčivé, svědčí četná hlášení Sicherheitsdienstu (SD) o situaci v protektorátu.⁷⁾ Naproti tomu korektní jsou pasáže věnované emigraci, která v této době směřovala především do zámoří a do Asie, dále o pronásledování Židů a jejich postupném zatlačování do „ghetta beze zdí“ a „sisyfovské práci“ Židovské náboženské obce v Praze, která kromě plnění řady administrativních a organizačních povinností řešila otázky péče o nemocné, sociální otázky, zajišťování stravování nejhudších atd.

Kapitola *Izolace, nucené nasazení a opozice* pokračuje ve sledování činnosti ŽNO Praha, dále se zabývá závěrečnou fází legální emigrace a soustředováním Židů, autorem nadále označovaným za ghettoizaci. Značná pozornost je věnována nucenému pracovnímu nasazení Židů. Text vyvolává dojem, že v této otázce šlo většinou o samostatné rozhodování „českých“ protektorátních orgánů. V této souvislosti je ovšem třeba připomenout, že BdS Horst Böhme vypracoval pro Reinharda Heydricha memorandum o pracovním nasazení Židů, v němž se zdůrazňuje, že „nasazení židovských pracovních sil – i jednotlivců – se může uskutečnit pouze v dohodě s Ústřednou pro židovské vystěhovalce. Tím je zajištěno jednotné a potřebám vysídlení odpovídající řízení realizace zákona o židovském pracovním nasazení. Mimoto byl mezitím pracovním úřadům odeslán pokyn, že zaměstnávání Židů v zemědělských výrobních podnicích a v závodech potravinářského průmyslu nadále není přípustné. Pokud jsou Židé ve zpracovatelských závodech potravinářského průmyslu zaměstnáni, budou nasazeni jinde. Aby bylo zamezeno poruchám ve výrobě, aby jejich výměna byla krok za krokem provázena nasazováním jiných pracovních sil. Otázka židovských učňů již není aktuální. Podle současného stavu věcí může být tato otázka pominuta. Židovští učni budou proto v průběhu vysídlovacích a evakuačních opatření zařazeni spolu se svými rodinnými příslušníky a vyřazeni z dosavadního učení.“⁸⁾

V podkapitole o zavedení židovské hvězdy a přípravách nových deportací je uvedena citace z měsíčního hlášení SD dokazující, že vztah majority k Židům byl i na venkově převážně solidární: „Dobrý vztah mezi Čechy a Židy zůstal nezměněný. V poslední době byla uskutečněna pozorování s výsledkem, že židovských pohřbů se účastní nápadně mnoho Čechů, v jednotlivých vesnicích se jich dokonce účastnila většina obyvatel, což prostě působilo jako demonstrace“ (s. 187–188). O vztahu Čechů k židovské otázce vypovídá i přiblížení důvodů, které vedly K. H. Franka k naléhavému požadavku na označení Židů, aby byly omezeny jejich kontakty a „výměna informací“ s majoritním obyvatelstvem v době, kdy se z hlediska okupantů celkově zhoršila situace v protektorátu po zahájení války proti Sovětskému svazu (s. 189). Heydrich již dva dny po svém nástupu do funkce v protektorátu vydal výnos „Označení Židů, uzavření synagog, zacházení s židomilnými

Čechy“, nařizující v případě Čechů projevujících demonstrativně své přátelství k Židům uvalení ochranné vazby, tj. uvěznění v koncentračním táboře.⁹⁾

Kapitola *Represe, demonstrace a odboj* zachycuje situaci v předvečer zahájení masových deportací, přičemž velká pozornost je věnována zintenzivnění pracovního nasazení Židů a úloze „českých“ úřadů při jeho organizování. Při líčení situace v době nástupu Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora je akcentována i široce založená protizidovská kampaň českého tisku. Chybí ovšem informace o způsobu, jakým byl protektorátní tisk okupačními orgány přímo řízen, tedy o úloze Wolfganga Wolframa von Wolmara, který jako vedoucí skupiny Tisk v Úřadu říšského protektora měl na tomto poli direktivní pravomoc. Přiblížena je porada špiček okupační správy 10. října 1941 vedená Heydrichem, která měla zásadní význam pro stanovení dalšího postupu okupační moci v protizidovské politice a přijala řadu rozhodnutí znamenajících rozsudek smrti nad desetitisíci nevinných lidí (s. 209). Přelomový význam této porady je však podle mínění recenzenta zdůrazněn nedostatečně.

BdS Horst Böhme v souvislosti s připravovaným nástupem Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora, jakož i s přípravou nadcházejících deportací Židů, rozeslal 17. září 1941 oběžník upozorňující na to, že všechna další protizidovská opatření na území protektorátu podléhají jeho úřadu. To také zdůraznil při svém jednání s protektorátním ministrem vnitra Josefem Ježkem 3. listopadu. Autor k tomu však poznamenává, že to neodpovídalo realitě, protože pracovní úřady v té době řídily pracovní nasazení Židů a lokální správní úřady uváděly v platnost svá protizidovská opatření (s. 214). Srovnávat ovšem význam těchto opatření s deportacemi židovského obyvatelstva realizovanými složkami SS, které se tehdy už naplno rozbíhaly, není možné. Lidé, kteří do deportačních transportů nastupovali, měli jen minimální naději na přežití. Naprostými pány nad jejich životem a smrtí byli příslušníci SS a nikdo jiný. Autor se nadto znovu postaral o matení pojmů, když jednu z podkapitol nazval *Ghettoizace v Terezíně a dalších místech v protektorátu* (s. 216–219). Recenzent již výše vysvětlil nesprávnost takového užívání pojmu ghettoizace.

Také kapitola *Transporty a loupež, nucená práce a útek* odpovídá celkové koncepci práce. Třebaže proces ústící v masové vyhlazování Židů již byl uveden do chodu, je mechanismu transportů a osudům Židů „ghettoizovaných“ v Terezíně věnováno relativně málo místa. Naproti tomu velká pozornost je nadále věnována pracovnímu nasazení Židů v protektorátu. To bylo samozřejmě důležité a zasluhuje si odborné zpracování, avšak nelze je srovnávat s vražednou podobou pracovního nasazení v ghettech a koncentračních táborech, vůbec už nemluvě o okamžitém vraždění většiny deportovaných poté, co transportní vlaky dorazily do cílových stanic. Autorovu koncepci dokládá i následující teze: „I když v roce 1942 stále více převažovala centrální opatření, podílely se na utváření podoby pronásledování Židů nadále různé úřady a instance na protektorátní, okresní a místní úrovni, mezi nimi městské úřady, policejní ředitelství, česká ministerstva, říšský protektor a Ústředna“ (s. 270). To budí dojem, že v této době v protektorátu ne-

mohlo být řeči o jednotné protizhídovské politice. Takové tvrzení ovšem nelze akceptovat, neboť závěry porady z 10. října 1941 byly realizovány se vším důrazem. Ostatně sám autor si v závěru této kapitoly protiřečí, když uvádí, že do konce roku 1942 bylo bezpečnostní policií z protektorátu deportováno již 69 677 Židů a jen 15 550 jich v něm dosud žilo. Matoucí je také autorovo tvrzení, že město Terezín mělo po zrušení obce opustit „německé obyvatelstvo“ (s. 227). To ovšem představovalo jen necelou desetinu obyvatelstva tohoto jinak českého města. O českých obyvatelích a jejich osudu však v textu není v této souvislosti žádná zmínka.

Závěrečná kapitola *Ti, kteří zůstali, a konec války* je věnována především osudu Židů, kteří zůstali do konce války v Praze a v Terezíně. Sleduje závěrečnou fázi jejich pracovního nasazení včetně tzv. míšenců. Zachycuje konec války, nucené vysídlení německého obyvatelstva po válce, trestní stíhání hlavních německých pachatelů zločinů a českých kolaborantů, jakož i těžkosti spojené s opětovným začleněním oněch nemnoha vracejících se Židů do válkou změněné společnosti (s. 287). Skutečnosti ovšem neodpovídá teze o vysídlení většiny maďarského obyvatelstva z poválečného Československa (s. 285). To se týká i tvrzení o ukončení transportů z protektorátu do Terezína na jaře 1943 (s. 287 a tabulka 5, s. 402). Poslední transporty tam totiž přijížděly až do března 1945. Přehled transportů do Terezína a z Terezína je uveden v Terezínských pamětních knihách vydaných Terezínskou iniciativou (1995), resp. Institutem Terezínské iniciativy (2000, 2005). Tento pramen však autor kupodivu neuvádí.

Závěr publikace shrnuje hlavní autorovy teze o pronásledování Židů v protektorátu v letech nacistické okupace. Podle něj se na utváření a realizaci protizhídovské politiky podílely „české“ a německé orgány přibližně stejnou měrou, ba dokonce opatření von Neuratha, Franka i Heydricha (sic!), a tedy i nižších stupňů okupačního aparátu s výjimkou arizace, zaostávala za „českou politikou“ a „Berlín zasahoval až do počátku deportací v roce 1941 jen v nemnoha výjimečných případech“ (s. 290). Jak už bylo uvedeno v úvodu této recenze, autor termín „protektorátní“ u orgánů na všech stupních téměř nepoužívá a důsledně používá termín „český“. Vzniká tak dojem jakési skutečné autonomie či rovnoprávnosti „české politiky“. Autor tvrdí, že po okupaci v Čechách a na Moravě zůstaly „česká vláda, česká správa a české právo“ (s. 289). Taková tvrzení ovšem nelze akceptovat jako celek, zvláště absurdně pak zní v případě „práva“! Stejně tak nepřijatelná jsou další tvrzení, totiž, že po vytvoření protektorátu si zachovala „česká vláda“ s výjimkou zahraniční politiky a obrany „autoritu“ (s. 291), a především, že Hitler osobně, bez ohledu na „soustředěnou akci českých fašistů, kteří ho chtěli dotlačit k radikálnímu německému řešení, vložil utváření protizhídovské politiky plně do rukou české vlády“ (s. 292). Autor přitom nezmiňuje, že von Neurath již 21. června 1939 vydal nařízení, jímž na území protektorátu vstoupily v platnost norimberské rasové zákony, dále že osnova nařízení o povinném sdružování Židů schválená protektorátní vládou 7. prosince 1939 byla okupační správou odmítnuta s tím, že „se v některých směrech odchyluje od úpravy platné v Německu“, a tudíž je třeba vypracovat jinou normu, přičemž její zpracování si vyhradila pro

sebe.¹⁰⁾ Návrh nařízení o právním postavení Židů v protektorátu, který schválila protektorátní vláda 4. července 1939, mohl vstoupit v platnost až 24. dubna 1940 po zapracování řady úprav požadovaných Úřadem říšského protektora. Autor znovu opakuje svou tezi, že Ústředna pro židovské vystěhovalce byla vytvořena v „dohodě s českou vládou“ (s. 293) a „nepředstavovala v rozporu s převažujícím míněním rozhodující grémium pro všechny otázky týkající se životních osudů židovského obyvatelstva protektorátu“ (tamtéž). Vzápětí si pak klade otázku, jak to vypadalo s vlivem různých činitelů na podobu pronásledování Židů a odpovídá na ni tvrzením, že tento proces byl urychlován především „českou vládou, jakož i okresními úřady, policejními presidii a městskými úřady“ (tamtéž). Svůj názor, že okupační orgány byly vlastně proti své vůli vtahovány do protizidovských akcí „českých“ orgánů se snaží podpořit dalším tvrzením: „Zatímco Hlavní úřad říšské bezpečnosti (RSHA) z Berlína centrálně řídil transporty z protektorátu, zůstaly ostatní oblasti protizidovské politiky na místní nebo regionální odpovědnosti“ (s. 295). Dle soudu recenzenta autor zapomíná, že protektorátní úřady měly oznamovací povinnost a jejich vedoucími byli ve většině případů němečtí úředníci. Nadto 15. června 1942 vstoupilo v platnost nařízení o „správě z příkazu říše“. Zemské, okresní a policejní úřady poté vykonávaly správní úkony výslovně pod tímto označením (Reichsauftragsverwaltung). K jejich důslednému zajištění jim byli přiděleni další němečtí úředníci. Všemocnými vládci protektorátních zemských úřadů byli jejich němečtí viceprezidenti a v případě okresních a policejních úřadů němečtí okresní hejtmani a policejní ředitelé. Například na Moravě bylo na konci roku 1942 z celkového počtu 23 okresních hejtmanů jen 5 české národnosti.¹¹⁾ Státní policejní úřady byly přejmenovány na vládní policejní úřady a v průběhu roku 1942 prohlášeny za německy vedená služební místa, tedy s vnitřním služebním používáním německého jazyka.¹²⁾ Tam, kde zůstal v čele úřadu Čech, dohlížel na plnění pokynů příslušných okupačních míst jeho německý zástupce.¹³⁾ V této době pracovalo v protektorátních správních orgánech 1 150 německých úředníků, zatímco v okupačním aparátu jen o málo více – 1 880.¹⁴⁾ Nejpozději v roce 1942, kdy se naplno rozjela vražedná mašinérie „konečného řešení židovské otázky“, tedy rozhodně nebylo možno mluvit o nějaké správní dvojkolejnosti či dokonce o „soutěžení“ českých a německých orgánů, ale ani o protektorátní autonomii. Aby nezpochybnil své teze o údajné autoritě „české“ vlády, nezmiňuje se autor o tom, že od 19. ledna 1942, kdy převzal v „české“ vládě klíčové křeslo ministra hospodářství říšský Němec Walter Bertsch, dosavadní šéf hospodářského oddělení Úřadu říšského protektora, probíhala jednání v tomto orgánu již pouze v jazyce německém, což dokládalo jeho skutečné postavení v hierarchii moci v protektorátu. Fatální autorovou faktografickou chybou je v této souvislosti následující tvrzení: „Po zatčení šéfa vlády Eliáše a ministerského předsedy Háchy (sic!) v lednu 1942 Němci nadto převzali ministerský post v české vládě“ (s. 301). Předseda protektorátní vlády Alois Eliáš byl ale zatčen hned po Heydrichově nástupu do úřadu v září 1941 (a popraven v červnu 1942), zatímco Hácha jako státní prezident setrval v úřadu až do konce války.

Nelze také akceptovat tezi, že zatímco v okupovaném Polsku orgány SS přezvaly svrchovanost nad protizidovskou politikou v roce 1942, v případě protektorátu se tak stalo až v roce 1943 (s. 303). Již do konce roku 1942 totiž z řad Židů deportovaných v transportech RSHA do Niska, Lodže, Minsku a Terezína (a z něj pak většinou dále na Východ) zahynulo více než 43 200 osob. Další tisíce jich odešly do ilegality, byly zatčeny, spáchaly sebevraždu či emigrovaly legálně i ilegálně. Podle statistik ŽNO v Praze bylo v protektorátu k 31. 12. 1942 už jen 16 661 Židů, Korrherova zpráva uvádí k tomuto datu dokonce o více než tisíc osob méně – 15 550.¹⁵⁾ Všechny osoby, které nastupovaly do deportačních vlaků, byly v absolutní moci orgánů SS realizujících tzv. konečné řešení židovské otázky. Na jeho plánování a průběh neměly „české“ orgány – aniž bychom chtěli jakkoliv omlouvat jejich kolaboraci jako takovou – žádný vliv. Nehledě na to ale autor v závěru knihy píše: „Protizidovská politika v Čechách a na Moravě nebyla – jak se dříve předpokládalo – navrhována pouze z Berlína, ani nespočívala v uplatňování německých zákonů. Naopak na jedné straně byla českou vládou urychlována a německými protektorátními orgány ovlivňována, na straně druhé diktována specifickými časovými, politicko-perzekučními a ekonomickými okolnostmi, jakož i politickými a sociálními zájmy různých zúčastněných úřadů a úředníků“ (s. 304).

Když si k tomu připomeneme autorem výše zmiňované Hitlerovo vložení židovské otázky do rukou „české vlády“, těžko se hledá odpověď na otázku, kde se tedy později vzalo ono ve stejné části textu zmiňované „radikální německé řešení“, k němuž se údajně Hitler nechtěl od českých fašistů nechat dotlačit (viz komentář ke s. 292). Takovou odpověď nenalézáme, pouze doporučení, aby „individuálním motivům českých aktérů“ byla ve výzkumu věnována větší pozornost než dosud a nebyl podceňován vliv „svébytné radikalizace“ a dopadu opatření v protektorátu na „celoněmeckou protizidovskou politiku“ (s. 305).

V úvodu své práce autor vyslovil politování nad tím, že u historiků, kteří se zabývali genocidou Židů v Protektorátu Čechy a Morava, doposud chyběl takový výzkumný přístup, jaký zvolil on. To je pravda. Pravdou ovšem také je, že žádný z těchto historiků nedospěl k závěrům, které by mohly být zneužity těmi, kteří se snaží relativizovat obłudný nacistický zločin genocidy Židů. K tomu recenzent dodává jediné slovo – bohudík.

Vojtěch Blodig, Památník Terezín

Poznámky

- ¹⁾ Srv.: Helena PETRŮV, *Zákonné bezpráví. Židé v protektorátu Čechy a Morava*, Auditorium, Praha 2011.
- ²⁾ Peter LONGERICH, *Der ungeschriebene Befehl. Hitler und der Weg zur „Endlösung“*, München 2001, s. 68.
- ³⁾ Zpráva oddělení cestovních pasů pražského policejního ředitelství prezídiu ministerstva vnitra z 27. 3. 1940. Národní archiv Praha (dále jen NA), PP, sign. Z/33/39, kart. 1983. In: Jaroslava MI-

LOTOVÁ, Ústředna pro židovské vystěhovalce v Praze. Terezínské studie a dokumenty 1997, Academia, Praha, s. 24, pozn. 76.

⁴⁾ Jaroslava MILOTOVÁ, c. d., s. 24.

⁵⁾ Srv.: Helena KREJČOVÁ – Jana SVOBODOVÁ – Anna HYNDRÁKOVÁ, Židé v protektorátu. Hlášení židovské náboženské obce v roce 1942. Dokumenty, Maxdorf, Praha 1997, s. 157.

⁶⁾ Anita FRANKOVÁ, Přípravy ke koncentraci protektorátních židů. „Předhistorie“ terezínského ghetta. Terezínské studie a dokumenty 2001, Praha 2001, s. 29–50, zde s. 43–44.

⁷⁾ Viz např.: NA, 114-314/4, Tagesbericht SD 03/1943, 9. 1. 1943; NA, 114-308/4, Tagesbericht SD 72/1942, 21. 5. 1942 a NA, 114-308/3, Tagesbericht 41/42, 7. 3. 1942.

⁸⁾ NA, 114-2/56, Vermerk BdS „Arbeitseinsatz der Juden“. In: Tomáš Fedorovič, Zastupující říšský protektor v Čechách a na Moravě a terezínského ghetta, Terezínské listy 40/2012, s. 120, pozn. 28.

⁹⁾ NA, ÚŘP, I – 3b-5851, kart. 389.

¹⁰⁾ Jaroslava MILOTOVÁ, c. d., s. 24.

¹¹⁾ Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan JANÁK – Jan DOBEŠ, Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2005, s. 407.

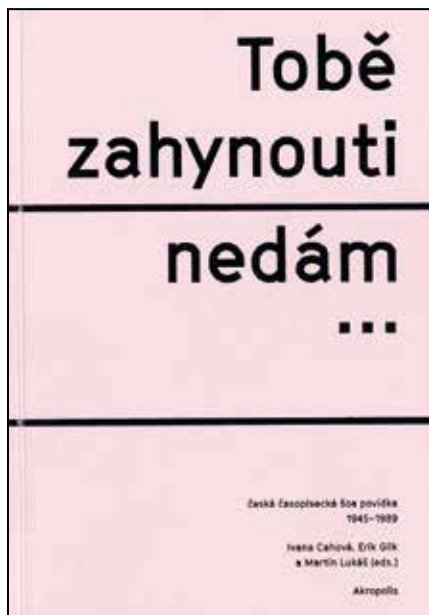
¹²⁾ Tamtéž, s. 411.

¹³⁾ Pavel MARŠÁLEK, Protektorát Čechy a Morava. Státoprávní a politické aspekty nacistického okupačního režimu v českých zemích 1939–1945, Karolinum, Praha 2002, s. 71.

¹⁴⁾ Tamtéž, s. 72.

¹⁵⁾ Srv: Miroslav KÁRNÝ, Zur Statistik der jüdischen Bevölkerung im sogenannten Protektorat. Judaica Bohemiae, ročník XXII/1986, s. 11.

Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): *Tobě zahynouti nedám...*
česká časopisecká šoa povídka 1945–1989, Praha, Akropolis 2017, 392 s.,
ISBN 978-80-7470-158-0

Výsledkem výzkumu kratších českých psaných beletristických textů, původně publikovaných v době svého vzniku v letech 1945–1989 v dobových oficiálních periodikách, které reflektují šoa a dosud nebyly knižně zveřejněny, trojice autorů Ivany Cahové (Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových Filozofické fakulty Univerzity Palackého), Erika Gilka (Katedra bohemistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého) a Martina Lukáše (Ústav pro českou literaturu AV ČR), je antologie s názvem *Tobě zahynouti nedám...* Ta je doplněna závěrečnou studií Ivany Cahové *Literárněhistorický obraz reprezentace šoa v krátké časopisecky publikované próze 1945–1989*.¹⁾ Čítanka zveřejňuje tři-

cet textů z celkových padesáti sedmi, které se dostaly do širšího autorského výběru.²⁾ Ten byl dle Ivany Cahové pojat takto: „základním kritériem výběru se stala především ideová závažnost, se kterou autoři k literárnímu odkazu šoa přistupují. V antologii se vedle ikon kánonu české literatury 20. století objevují i texty zcela neznámých autorů, ať už se jedná o pravidelné přispěvatele, nebo tvůrce toliko jediného časopisecky publikovaného textu. Je zřejmé, že texty nerenomovaných autorů budou při komparaci z hlediska umělecké kvality značně handicapovány, byť v některých ojedinělých případech textům uznávaných autorů značně sekundují, popřípadě konkurují. Umělecké zhodnocení časopisecké produkce textů reflektujících šoa bylo tedy záměrně odsunuto do pozadí. Záměrem bylo především postihnout co možná nejširší tematickou variabilitu a pokusit se zmapovat, jakým způsobem ztvárňují šoa krátké prózy.“³⁾ Nedožíváme se však až na výjimky o těch textech, které editoři do knižní podoby nezařadili, případně i o důvodech toho, proč nedošlo k jejich novému publikování.⁴⁾

V Ediční poznámce, jejímž autorem je Erik Gilk,⁵⁾ je podána informace o tom, ze kterých tiskovin editoři povídky excerpovali. Vedle literárních periodik (Nový život, Květen, Literární noviny, Literární listy, Listy, Host do domu, Plamen, Tvář, Sešity / Sešity pro mladou literaturu / Sešity pro literaturu a diskuzi, Orientace, Tvorba a Literární měsíčník) to byly Věstník ŽNO a Židovská ročenka. Nabízí se otázka, proč nebyly zkoumány texty v dalších periodikách? Dalo by se předpoklá-

dat, že by produkci s námětem holokaustu mohly obsahovat tiskoviny Svazu protifašistických bojovníků, a to nejen týdeník Hlas revoluce, ale i ročenka Četba, která vyšla pro léta 1958, 1959 a 1960.⁶⁾ Ročník 1959 obsahuje *Dopis pro Anne Frankovou* Otakara Lipského⁷⁾ a *Uloupené dětství* Věry Kosinové,⁸⁾ které reflektuje z velké části osud dětí v terezínském ghettu. V ročníku 1960 pak *Karel Poláček soudním poradcem* Josefa Bora,⁹⁾ *Tomík* Bohumily Bachmanové¹⁰⁾ či *Setkání v máji* Františka R. Krause.¹¹⁾ Vzhledem k tomu, že Arnošt Lustig publikoval i v Mladém světě či Československém novináři,¹²⁾ by zřejmě stálo za úvahu i zpracování tohoto tisku. V Mladém světě a Tváří publikoval v 50. a 60. letech i René Edgar Tressler, který byl rovněž postižen holokaustem a svoje zážitky literárně zpracoval v knize *Únik osudu*.¹³⁾ Opominut zůstal i časopis Ohnice, na jehož stránkách vyšla povídka Oty Krause *Osvětím*.¹⁴⁾ Samotný název Ohnice odkazuje na stejnojmennou sbírku Jiřího Ortena, kterou kvůli protizidovským opatřením vydal pod jménem *Jiří Jakub*.¹⁵⁾

Zařazené texty přibližují tvůrčí profil řady literárně známých autorů, studie ovšem uveřejněné práce příliš nezařazuje do celkového kontextu jejich díla, dokonce v knize nenalezneme ani minimální profily či biogramy, které by přiblížily směřování jednotlivých osobností, případně by podaly informace o tvůrčích dnes zcela neznámých; ze zde zastoupených autorů to jsou Tibor Indich, H. Kytková (pravděpodobně se jedná o Elenu Kovalovou Kytkovou), Petr Friš, Petr Grimm a Antonín Kostka.

Třináct spisovatelů, jejichž povídky našly místo v předkládané publikaci, eviduje ve formě samostatných hesel Slovník české literatury po roce 1945. Konkrétně jde o Mirka Elpla, Otu Duba – pišícího v antologii pod průhledným pseudonymem Lota Pardubská, Achille Gregora, Františka Hrubína, Františka Kafku, Ladislava Fukse, Jiřího Hájka, Jindřišku Smetanovou, Vítězslava Kocourka, Vladimíra Klevise, Jiřího Weila, Hermínu Frankovou a Jana Šterna. V heslech o literárních časopisech vydávaných v Československu můžeme najít ještě jména Pavel Komanec a Johana Vondřejcová. Z dalších literárně činných autorů, ale nezastoupených v uvedeném slovníku, jsou v publikaci otisknuty práce Františka R. Krause, překladatele Jakuba Markoviče, Jiřího Fränkla a filmového režiséra Jiřího Weisse.

Sborník je poněkud mechanicky rozdělen do tří částí, které mají šoa reflektovat v období před transporty – proto název oddílu *Předtím*, v etapě věznění pod označením *Tam* (sloučena jsou ghetta a koncentrační tábory – konkrétně v povídce Františka Kafky *Dlouhý den* se jedná o ghetto lodžské) – a nakonec poslední oddíl *Potom* odráží dobu po osvobození. Dlužno poznamenat, že některé texty z první části reflektují také jak etapu věznění, tak i tu po osvobození, a tudíž není úplně zřejmý důvod, proč byly zařazeny právě do části *Předtím* (konkrétně všechny tři etapy nalezneme v povídkách *Zbytečná paní Günzburgová* Oty Duba a *Pytlík zrnkové kávy* Tibora Indicha; Weissova autobiografická filmová povídka *Teta Marie* by se vůbec dala považovat za reflexi po letech, tudíž by měla být logicky zařazena až ve třetí části, jako to autoři antologie učinili s obdobně laděnou *Alpenglühen* Jana Šterna, která je vůbec posledním textem čítanky; *Sklenka malinovky* F. R. Krause naopak odráží první a druhou etapu).

Je tudíž otázkou, zda nemělo dojít ke členění antologie podle jiných kritérií. Zda neměly být k sobě řazeny například texty vysloveně autobiografické, spíše publicistické (k beletrii nejdále má text F. R. Krause „*Profesor*“ Robert Guttman, malíř z Prahy a v jádru dobově aktuální *Kočka Josefa Poláčka z Libušína* čp. 184 Jiřího Weila¹⁶⁾), čistě beletristické (sborník obsahuje i sci-fi povídku Antonína Kostky, která dala název celému výboru „*Tobě zahynouti nedám...*“¹⁷⁾) bez reálného historického pozadí apod. Další variantou by mohlo být rozčlenění na texty, které byly publikovány v tiskovinách československých židovských náboženských obcí a v čistě literárních časopisech. Určité oddělení od ostatních by stálo za úvahu i u prózy Jindřišky Smetanové *Antifaschist Stönke*, která nezobrazuje téma holokaustu, ale odsunu Němců na případu německého vězně koncentračního tábora, který po válce v Československu zůstává. Případně i u textu Jiřího Hájka *Bez tří*,¹⁸⁾ který je pojat z perspektivy pachatelů, nikoliv obětí nacismu.

O určitý interpretační klíč k publikovaným textům se snaží závěrečná studie Ivany Cahové. V úvodu textu se snaží o zkrácenou charakteristiku česky psané knižně vydané literatury s tematikou holokaustu vydávané v letech 1945–1989.¹⁹⁾ Metodicky poněkud sporné se jeví její dělení autorů písíciích o tématu na židovské a nežidovské (konkrétně hovoří o nežidovských autorech v případě J. Škvoreckého, L. Fukse a H. Bělohradské,²⁰⁾ E. F. Buriana a Milana Jariše²¹⁾ a podruhé Ladislava Fukse²²⁾). Zřejmě by bylo vhodnější, abychom zpětně neaplikovali norimberské zákony, a spíše hovořili o spisovatelích, kteří byli postiženi nacistickými rasovými zákony a byli různými způsoby v době druhé světové války v jejich duchu pronásledováni. Ve studii jmenovaná Anna Auředníčková byla podle svých vzpomínek *Tři léta v Terezíně*²³⁾ aktivní katoličkou, jako tzv. míšenec byl vězněm například operetní zpěvák Jára Pospíšil. Ten ve svých memoárech (Cahová je neuvádí) *Hvězdou operety*²⁴⁾ reflektuje situaci, kdy pro něj platily nacistické rasové zákony a následně i věznění, ale netematizuje jakkoliv židovství jako náboženství. Podobně operní zpěvák Josef Celerin (Cahová s jeho textem nepracuje) byl nucen pracovat v táboře v obci Kalek (autor ho uvádí jako Kalich, správně německy Kallich – pozn. P. S.) coby manžel Židovky.²⁵⁾ V tomto kontextu se jeví jako sporná Cahové formulace: „*Typická je preference židovské kolektivní identity.*“²⁶⁾ S tímto naznačeným problémem identity souvisejí i některé texty recenzované antologie.

Ivana Cahová hovoří v souvislosti s hrdinou Weissova textu *Teta Marie* o tom, že „*dr. Fuchs je silně pročesky smýšlejícím Židem [...], pro kterého je židovství otázkou původu a tradice, nikoliv vyznání.*“²⁷⁾ Ve Weissově textu se ovšem píše o identitě vypravěčova strýce následující: „*až konečně padlo slovo žid. V tom okamžiku strýc povstal, zatukal na sklenici a prohlásil, že pokud se jeho týče, on není žid, nýbrž je bez vyznání, je Čech, ale že je také obřezán a doufá, že to jeho ženě nebude vadit.*“²⁸⁾ Pokud jde o náhled mosteckých Němců na něj, tak sděluje toto: „*Ti strýce nenáviděli, protože byl Čech, Žid.*“²⁹⁾ Podobným způsobem hovoří Weiss ve své autobiografii o svém otci: „*otec se hrdě hlásil k českému národu*“³⁰⁾ a opět o strýci: „*strýc, velice dobrý Čech*“.³¹⁾ Je otázkou, zdali tyto formulace nevedly I. Cahovou k tomu, že napsala následující: „*Weiss, který se narodil v roce 1923*“³²⁾ v Praze do

*smíšené česko-židovské rodiny.*⁴³³⁾ V jakém smyslu vůbec této formulaci rozumět (v nacistickém, že by se jednalo o partnerství nežidovského otce a židovské matky, nebo v politickém, a to v tom smyslu, že by otec byl příslušníkem českožidovského hnutí?). Ve Weissových pamětech, ale i zmiňované povídce a následném filmu *Marta a já*⁴⁴⁾ se hovoří o českém a německém jazyce, židovství není chápáno jako nějaké nacionální specifikum, jak bychom se z vyjádření o smíšenosti asi mohli domýšlet. Měli bychom doplnit, že autorka studie mylně lokalizuje Most ležící v severozápadních Čechách do Podkrkonoší.⁴³⁵⁾ Nepřesně také hovoří o tom, že se Weissova próza odehrává v pražském Josefově,⁴³⁶⁾ přičemž autor lokalizuje děj do ulice Hyberské,⁴³⁷⁾ která se už v této čtvrti nenachází.

Rád bych zmínil i tu část textu I. Cahové, která komentuje děj povídky Oty Duba (Loty Pardubské) *Zbytečná paní Günzburgová: „Příchod do vlastního bytu, kde se již mezitím zabydlela mladá rodina válečného letce z Anglie, reflektuje skutečnou dějinnou situaci Židů, navracejících se z koncentračních táborů domů.*⁴³⁸⁾ Dubův text zní totiž takto: „*Karlíček Ledererů utekl včas a vrátil se teď domů bohatší o několik medailí za statečnost, o ženu a dítě a taky strašně velkou chuť bydlet právě ve městě, ve kterém zůstaly jen vzpomínky na gymnaziální kantory. Bude prý velitelem zdejšího letiště a pro začátek dostal jeden z bytů po nacistech, pardon, po paní Günzburgové.*⁴³⁹⁾ S velkou pravděpodobností jde o setkání člověka (respektive jeho manželky), který před aplikací norimberských zákonů utekl a v rodné zemi nemá už žádné příbuzné, s přímou obětí holokaustu. Navíc žena letce nabízí paní Günzburgové, že může být její dcerce babičkou.⁴⁴⁰⁾

O dalším textu, tentokrát Jana Šterna (*Alpenglühchen*), hovoří I. Cahová následovně: „*lze (ho) zařadit k předchozím dvěma textům jako genderové vyvážení obrazu židovských rodičů a jejich proměn v důsledku traumatu holokaustu.*⁴⁴¹⁾ Z toho by vyplývalo, že autor výrazněji tematizuje židovství (ve smyslu náboženském nebo kulturním) svého otce (ve smyslu norimberských zákonů by hrdina i vypravěč měli být tzv. míšenci). Ve skutečnosti se v této autobiografické reflexi projevuje používání slova žid pouze ve formě vnějšího označování a nadávky v situaci, kdy je vypravěč navštíven zaměstnancem gestapa a ten se snaží otce ponížit na nejnižší možnou mez,⁴⁴²⁾ tedy jako součást protizidovských nařízení. Autorka ví,⁴⁴³⁾ jaké bylo politické zařazení Evžena Šterna,⁴⁴⁴⁾ přesto právě příslušnosti hrdiny k sociálně demokratické straně a jeho ideovým hodnotám ve vztahu k synovi-vypravěči nevěnuje patřičný akcent, který byl zřejmě důležitější než jí použité označení židovský rodič. Právě interpretace většiny povídek ve světle mýtu rodiče/ů, konkrétně matky, tvoří podstatnou část práce I. Cahové, kterou nazvala *Postava židovské matky a její proměny.*⁴⁴⁵⁾ Do tohoto rámce se ovšem dostává poněkud neologicky v duchu zmíněné teze autorky i postava druhé bezdětné ženy dr. Fuchse, která pochází z německé nežidovské rodiny, tudíž se nabízí otázka, zda by se interpretace neměla vést v rovině obecně chápaného ženství, abychom nezůstávali u mateřství, případně příliš přesně nedefinovaného židovství.⁴⁴⁶⁾

S židovským náboženstvím spojuje I. Cahová i motivy hudby,⁴⁴⁷⁾ které tvoří rámec dvou povídek, a to *Sklenka malinovky* F. R. Krause⁴⁴⁸⁾ a *Kariéra Ludka Kalouse*

Jakuba Markoviče.⁴⁹⁾ Otázkou zůstává, zda interpretace Krausovy hrdinky slovy „zní z jejích úst neumně reprodukováaná árie z *Aidy*. Tragikomická scéna reflektující zoufalství lidské bytosti v mezní situaci sice naznačuje možnou paralelu s morálním vítězstvím otrokyně *Aidy*, neškolený a selhávající hlas však podtrhuje nereálnost skutečného vítězství nad utiskovateli“⁵⁰⁾ není poněkud násilná. Kraus napsal: „Já, nejlepší *Carmen* světa, nejlepší *Tosca* a *Madame Butterfly* ... chachchachcha ... já, partnerka *Enrica Carusa*, *Grozavesca*, *Flety*, *Schmietera* ... O monumento! *Regia e bolgia dogale! Atro portento! Gloria di questa e delle eta future!*“⁵¹⁾ Citovaný italský text by ovšem měl pocházet z opery *La Gioconda* skladatele Amilcareho Ponchielliho.⁵²⁾ Titulní postava této opery znamená v překladu „veselá“, ale pod její rozesmátou maskou se nachází hluboký smutek.⁵³⁾ V povídce se nacházejí kromě toho dva odkazy na děj *Carmen*, kdy je posunuta osvětivská realita do romantizovaného Španělska („nenávislný pruský křik se proměnil v mužský sbor dragounský z prvního dějství“⁵⁴⁾ a „tam venku u bran *Seviliilly*, bydlí můj přítel *Lillas Pastia*“⁵⁵⁾). V próze se objevují i odkazy na zpěv rabbiho A. Deutsche,⁵⁶⁾ přestože jádro textu je vystavěno na zápletku založené na poetice klasického operního repertoáru, který nemá kořeny v židovském náboženství a je navíc srozumitelný každému poučenějšímu milovníkovi hudebního divadla.

Hrdinou druhé povídky s hudebními motivy, *Kariéra Luďka Kalouse*, dokonce není ani ž/Žid podle jakékoli kategorizace, ale konformistický hudebník, který je kvůli kariéře ochoten rozvést se se svou „neárijskou“ manželkou. Ta pochází z chudé, nikterak kulturní rodiny („ve svém smradlavém krámkou se škrabkou v ruce nad králičí kožkou“⁵⁷⁾). Interpretace, které I. Cahová hledá v souvislostech mezi židovským náboženstvím a hudbou,⁵⁸⁾ ztrácejí v tomto případě poněkud na smyslu. V souvislosti s tímto muzikálním kontextem si ovšem dovolíme citovat jednu poněkud nešťastnou formulaci z jejího textu: „Důležitou kapitolu dějin hudby třetí říše představují právě skladby vytvořené v terezínském ghettu nebo koncentračních táborech (díla *Viktora Ullmanna*, *Hanse Krásky*, *Paula*⁵⁹⁾ *Haase* a dalších).“⁶⁰⁾ Nevím, co konkrétně má na mysli autorka „dějinami hudby třetí říše“, ale přece jen bych asi volil vyjádření, které by díla z Terezína i odjinud nespojovalo s ideologií nacismu, k němuž se zmíněné spojení hlásí.

Výše uvedené výhrady nechtěly snížit práci autorů, kteří připravili čítanku z nesporně ideově a motivicky zajímavých textů, které dnes nejsou širší čtenářské obci známy, třebaže řada autorů v ní uvedených patří ke spisovatelům, jejichž tvorba je stále čtena a vydávána. Doufejme, že editorská práce s dnes neznámými texty, které reflektují téma holokaustu, bude nadále pokračovat a rozšíří svůj záběr i na oblast knižně publikovaných povídek. Dovolme si uvést texty Jiřího Weila (*Píseň na rozloučenou*, *Šanghaj*, *Lodžské intermezzo*), publikované v souboru *Vězeň chillonský*,⁶¹⁾ Hany Bořkovcové (*Znáte tuhle?*) ze sbírky *Světýlka*⁶²⁾ a Vladimíra Štědrého (*Pohrobek bratří Ecksteinů*) z knihy *Očima a srdcem*,⁶³⁾ jako příklady próz, na které by se nemuselo zapomenout.

Pavel Straka, Památník Terezín

- ¹⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): *Tobě zahynouti nedám... česká časopisecká šoa povídky 1945–1989*, Praha 2017, s. 307–381.
- ²⁾ *Tamtéž*, s. 383.
- ³⁾ *Tamtéž*, s. 307.
- ⁴⁾ V textu I. Cahové jsou zmíněny povídky Arnošta Lustiga *Porážka* (s. 330), na s. 315 Karola Sidona *Svatý František*, Ericha Kulky *Heydebreck* a Jany Černé *Nebyly to moje děti*. Posledně jmenovaná ovšem nese název autorčina stejnojmenného knižního cyklu vydaného roku 1966 v *Našem vojsku*.
- ⁵⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 382.
- ⁶⁾ Oldřich HAVLÍČEK a František SWIDZINSKI (eds.): *Četba 1958*, Praha 1957, Oldřich HAVLÍČEK a Zdeněk KOŇÁK (eds.): *Četba 1959*, Praha 1958 a Vojtěch HOLEČEK a Zdeněk KOŇÁK (eds.): *Četba 1960*, Praha 1959.
- ⁷⁾ Oldřich HAVLÍČEK a Zdeněk KOŇÁK (eds.): *Četba 1959*, Praha 1958, s. 162 a n.
- ⁸⁾ *Tamtéž*, s. 113 a n. Věra Kosinová je sestřenicí Arnošta Lustiga.
- ⁹⁾ Vojtěch HOLEČEK a Zdeněk KOŇÁK (eds.): *Četba 1960*, Praha 1959, s. 46 a n.
- ¹⁰⁾ *Tamtéž*, s. 68 a n.
- ¹¹⁾ *Tamtéž*, s. 107 a n.
- ¹²⁾ Aneta BOUHLÍKOVÁ: *Arnošt Lustig – novinář*, Plzeň 2016. Diplomová práce (Mgr.). Západočeská univerzita, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka a literatury, s. 79–81.
- ¹³⁾ René Edgar TRESSLER: *Únik osudu*, Praha 2006, text na zadní straně knihy.
- ¹⁴⁾ Oto KRAUS: *Osvětím*. In: *Ohnice*, č. 1, 1947, s. 15–19.
- ¹⁵⁾ Jiří JAKUB: *Ohnice*, Praha 1941. Pod jménem Jiří Orten vyšla poprvé v roce 1964, následně pak v letech 1984 a 2006.
- ¹⁶⁾ Autor reaguje na situaci, že paní Heydrichová dostává měsíční penzi od bonského státu tisíc marek – viz Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 250, avšak v závěrečné studii I. Cahové se hovoří, že *Poukazuje na paradox politiky východního* (podtrhl Pavel Straka) *Německa* – viz *tamtéž*, s. 371. Podobný aktuální odkaz obsahuje například povídka *Setkání Karla A. Krejčího* in Oldřich HAVLÍČEK a Zdeněk KOŇÁK (eds.): *Četba 1959*, Praha 1958, s. 178 a následující.
- ¹⁷⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 254–265.
- ¹⁸⁾ *Tamtéž*, s. 195–208.
- ¹⁹⁾ Otázkou zůstává, zda se charakteristika autorky nejeví jako příliš tezovitá a reflektující pouze část tehdy vzniklých děl. Autobiografické texty akcentuje jen k těsně poválečnému období, pomíjí třeba později vzniklé paměti Norberta Frýda *Lahvová pošta* (1971), sborník *Theater/Divadlo*. Vzpomínky českých divadelníků na německou okupaci a druhou světovou válku (1965), autobiografický text Jiřího Fraňka *Terezínská škola* (1965) či vydání za okupace vzniklého pásma pro děti ze židovských sirotčinců Norberta Frýda *Květovaný kůň* (1975), k němuž sám autor napsal vzpomínkový úvod a doslov. Z tematiky jakoby vypadávají autoři, kterým se podařilo emigrovat – Lenka REINEROVÁ: *Hranice uzavřeny*, Praha 1956; Jan MARTINEC, Karel FRIEDRICH: *Útěk před žlutou hvězdou*, Praha 1964 či Adolf HOFFMEISTER: *Hry a protihry*, Praha 1963 (V této publikaci je nejen uveřejněno libreto opery *Brundibár*, ale i překlady české beletrie s tematikou šoa z jiných jazyků (polštiny, němčiny, francouzštiny, maďarštiny, slovenštiny, ruštiny, jidiš a angličtiny) vydaných v letech 1945–1989.
- ²⁰⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 308.
- ²¹⁾ *Tamtéž*, s. 310.
- ²²⁾ *Tamtéž*, s. 312, autorka používá formulaci „*děl autorů nežidovského původu*“.
- ²³⁾ Anna AUŘEDNÍČKOVÁ: *Tři léta v Terezíně*, Praha 1945.
- ²⁴⁾ Jára POSPÍŠIL, Emil KETNER: *Hvězdou operety*, Praha 1978, s. 186 a n.
- ²⁵⁾ Josef CELERIN: *Mé odmlčení*. In *Jaro Národního divadla v Praze 1945*, Praha 1945, s. 200–202.
- ²⁶⁾ Publikace Richard FEDER: *Židovská tragedie*, Kolín 1947, do značné míry s touto charakteristikou souzní, ale např. na s. 44 hovoří o židech *mojíšského* vyznání a židech (Feder užívá malého písmene, patrně k vyjádření rozdílu mezi národními Židy a ostatními – Pavel Straka, katolicích a evangelicích. Otázkou je, zda zde nepřejímá označení podle definice norimberských zákonů. Na s. 78 pak píše o „šalomácích“, *Židech* (proti předešlému psaní tentokrát s velkým písmenem – P. S.) – sionistech: „*Byli si duševně blízcí, usilovali proto a dosáhli toho, aby jim byly přiděleny společné ubikace. V nich pěstovali horlivě hebrejskou kulturu, pořádali kussy hebrejštiny pro začátečníky, pokročilí mluvili spolu výhradně hebrejsky...*“ Feder na mnoha místech sám sebe vidí jako čes-

ky mluvícího vlastence, např. na s. 68: „*odkud bylo viděti Říp, symbol krásy země České, naši drahé vlasti.*“

- ²⁷⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 324.
- ²⁸⁾ Tamtéž, s. 56.
- ²⁹⁾ Tamtéž, s. 45.
- ³⁰⁾ Jiří WEISS: Bílý mercedes, Praha 1995, s. 8.
- ³¹⁾ Tamtéž, s. 93.
- ³²⁾ Ve skutečnosti se narodil již roku 1913.
- ³³⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 346.
- ³⁴⁾ <https://www.csfd.cz/film/9582-marta-a-ja/komentare/> (19. března 2018).
- ³⁵⁾ A to dokonce dvakrát – viz Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 325 a 346.
- ³⁶⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 316.
- ³⁷⁾ Tamtéž, s. 45.
- ³⁸⁾ Tamtéž, s. 323.
- ³⁹⁾ Tamtéž, s. 43.
- ⁴⁰⁾ Tamtéž, s. 43.
- ⁴¹⁾ Tamtéž, s. 378.
- ⁴²⁾ Tamtéž, s. 288 a 289.
- ⁴³⁾ Tamtéž, s. 379.
- ⁴⁴⁾ Encyklopedie ČSSD, <http://www.historiecssd.cz/s-2/stern-evzen/>.
- ⁴⁵⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 317–331.
- ⁴⁶⁾ K tomu bych podotkl, že pokud například pročteme zápisky literáta a režiséra terezínských představení Gustava Schorsche, otištěné in *Nevyučtován zůstává život*, Praha 1948, s. 71–74, najdeme v nich seznam četby, jíž se věnoval v roce 1941. Jsou tu autoři, které mohli číst jeho (slovy I. Cahové nežidovští) vrstevníci. Dodnes jde o spisovatele, kteří patří k běžně známým (od starořeckého Euripida přes klasické spisovatele 19. století po současníky autorovy jako Konstantin Biebl či Kamil Bednář). Pokud bychom nechtěli na autory aplikovat norimberské zákony (Jiří Jakub neboli Jiří Orten, Otokar Fischer, Emil Utitz, Henri Bergson či Ilja Erenburg), těžko bychom je identifikovali nějak „židovskými“. Podobně František KAFKA: Hanuš Fantl, neumlčený básník, Havlíčkův Brod 1964, pracuje s deníky básníka Hanuše Fantla, který byl postižen norimberskými zákony. Na s. 44 a následujících čteme o jeho kulturních zájmech a četbě – navštěvuje (12. února 1939) představení Jiráskova Jana Roháče z Dubé, vidí film Jeana Renoira Marseillaisa, čte J. W. Goetha. Je tedy otázkou, zda je vůbec optika vidění židovské zvláštnosti nosná či vůbec reálná. Zda není vhodnější vnímat texty, které analyzuje, spíše v kontextu česky psané literatury, byť s vědomím, že některé (Sklenka malinovky F. R. Krause) odkazují na realie židovského náboženského života.
- ⁴⁷⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 337–341, podkapitola nazvaná *Motiv hudby a jeho podoby*.
- ⁴⁸⁾ Tamtéž, s. 9–19.
- ⁴⁹⁾ Tamtéž, s. 112–131.
- ⁵⁰⁾ Tamtéž, s. 338.
- ⁵¹⁾ Tamtéž, s. 18.
- ⁵²⁾ La Gioconda, <http://www.librettidopera.it/zpdf/gioconda.pdf> (26. března 2018).
- ⁵³⁾ La Gioconda je opera o falešných maskách a zamlčených tragédiích, <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/regiony/2028724-la-gioconda-je-opera-o-falesnych-maskach-a-zamclenych-tragediich> (26. března 2018) a La Gioconda: Urbanová v dramatu lásky, nenávisti a obětování, <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/kultura/1167285-la-gioconda-urbanova-v-dramatu-lasky-nenavisti-a-obetovani> (26. března 2018).
- ⁵⁴⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 18.
- ⁵⁵⁾ Tamtéž, s. 19.
- ⁵⁶⁾ Tamtéž, s. 15 a 17.
- ⁵⁷⁾ Tamtéž, s. 113.
- ⁵⁸⁾ Tamtéž, s. 337.
- ⁵⁹⁾ Mélo by spíše být ve formě Pavla.
- ⁶⁰⁾ Ivana CAHOVÁ, Erik GILK a Martin LUKÁŠ (eds.): c. d., s. 338.
- ⁶¹⁾ Jiří WEIL: Vězeň chillonský, Praha 1957, s. 115 a n.
- ⁶²⁾ Hana BOŘKOVCOVÁ: Světýlka, Praha 1971, s. 70–91.
- ⁶³⁾ Vladimír ŠTĚDRÝ: Očima a srdcem, Praha 1948, s. 120–128.

CHRONOLOGICKÝ PŘEHLED O ČINNOSTI PAMÁTNÍKU TEREZÍN V ROCE 2017

Leden

27. 1.

Vzpomínková akce k Mezinárodnímu dni památky obětí holocaustu a předcházení zločinům proti lidskosti Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, Federace židovských obcí v ČR, Bavorského zemského sněmu a Nadace bavorských památníků se konala u příležitosti 20. výročí podpisu Česko-německé deklarace v bývalém krematoriu v Litoměřicích a na Národním hřbitově v Terezíně. Pietních aktů se zúčastnil místopředseda Sněmovny Jan Bartošek a předsedkyně bavorského zemského sněmu Barbara Stamm.

Záběr z pietního aktu konaného k Mezinárodnímu dni památky obětí holocaustu a předcházení zločinům proti lidskosti.

Březen

Byla vydána výroční zpráva Památníku Terezín za rok 2016 v českém a anglickém jazyce.

17. – 19. 3.

V bývalých Magdeburských kasárnách se uskutečnil 1. termín semináře vzdělávacího oddělení „Jak vyučovat o holocaustu“.

31. 3. – 2. 4.

V bývalých Magdeburských kasárnách se uskutečnil 2. termín semináře vzdělávacího oddělení „Jak vyučovat o holokaustu“.

Duben

6. 4.

V předsálí kina Malé pevnosti byla zahájena výtvarná výstava „Zbyněk Sekal: Mladý Sekal – kresby z lágru a jiné...“. Výstava byla otevřena do 30. 6. 2017.

Záběr z vernisáže výstavy „Zbyněk Sekal: Mladý Sekal – kresby z lágru a jiné...“.

24. 4.

Před modlitebnou z doby ghetta v Dlouhé ulici se za účasti vrchního zemského rabína Karola Efraima Sidona a dalších hostů konala vzpomínková akce u příležitosti světového dne památky obětí holokaustu Jom ha'šoa.

Květen

5. 5.

V prostorách muzea ghetta a Magdeburských kasáren se k 70. výročí vzniku Památníku Terezín uskutečnilo setkání bývalých a stávajících pracovníků, kterého se zúčastnili také zástupci institucí a organizací, s nimiž Památník Terezín dlouhodobě spolupracuje, a také ministr kultury ČR Daniel Herman.

K 70. výročí založení Památníku Terezín byla v předsálí kina Muzea ghetta otevřena výstava „Památník Terezín – Plakáty 1947–2017“.

Záběry ze setkání bývalých a stávajících pracovníků k 70. výročí vzniku Památníku Terezín

11. 5.

Vernisáží byla ve výstavních prostorách IV. dvora zahájena výtvarná výstava „Tíže“ autora Václava Špale.

21. 5.

Na Národním hřbitově se konala tradiční Tereziánská tryzna za účasti zástupců Senátu Parlamentu ČR a Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, vlády ČR, zastupitelských úřadů mnoha zemí a dalších hostí. Hlavní projev přednesl předseda

Autor výstavy „Tíže“ Václav Špale při jejím slavnostním zahájení.

Záběr z vernisáže výstavy Václava Špale.

vlády ČR Bohuslav Sobotka. Před zahájením Terezínské tryzny proběhlo kladení věnců na popravisti Malé pevnosti při příležitosti uctění památky obětí poslední popravu v Terezíně dne 2. května 1945.

V odpoledních hodinách se v městské jízdárně v Terezíně uskutečnila kulturní akce „Hodina svobody: Přeběh terezínských skladatelů“, kterou pořádala americká „The Defiant Requiem Foundation“.

Červen

7. 6.

Slavnostní vyhlášení výsledků 21. ročníku literární a výtvarné soutěže – Memoriálu Hany Greenfieldové na téma „Je minulost stále živá?“, kterou každoročně vyhlašuje Památník Terezín ve spolupráci s Terezínskou iniciativou se uskutečnilo v kinosále Muzea ghetta. Součástí vyhlášení výsledků soutěže bylo zahájení výtvarné výstavy prací, zaslaných do soutěže. Výstava byla přístupná do 31. 8. 2017.

25. 6.

Poslanec izraelského Knesetu a ministr pro vědu, technologii a vesmírný program Ofir Akunis navštívil Památník Terezín.

Izraelský ministr pro vědu Ofir Akunis v bývalém krematoriu.

Při prohlídce repliky ubytovny z doby terezínského ghetta.

Na židovském hřbitově v Terezíně.

27. 6.

Pietní akt k výročí popravky Milady Horákové proběhl v pamětní síni Malé pevnosti v bývalém objektu Krankenrevíru.

Červenec

13. 7.

V předsálí kina Malé pevnosti byla otevřena dokumentární výstava „Přírůstky sbírek Památníku Terežín“. Výstava byla otevřena do 31. 10. 2017.

Srpen

10. 8.

Vernisáží byla ve výstavních prostorách IV. dvora zahájena výtvarná výstava „Patrik Hábl – Introspekce“, která byla přístupná do 31. 10. 2017.

Záběr z vernisáže výstavy „Introspekce“, uprostřed autor výstavy Patrik Hábl.

Záběr z vernisáže výstavy „Introspekce“, účinkující Vladimír Merta.

25. 8.

Památník Terezín navštívil ministr kultury ČR Daniel Herman a vedl zde jednání s vedoucími pracovníky.

Září

6. 9.

Do Památníku Terezín přijel velvyslanec Spolkové republiky Německo v České republice Dr. Christoph Israng, na Národním hřbitově položil květiny a prohlédl si Malou pevnost.

Primátor města Bad Kissingen Kay Blankenburg odhalil v prostorách Kolumbária pamětní desku, která připomíná obyvatele města deportované do terezínského ghetta.

Primátor města Bad Kissingen Kay Blankenburg a ředitel Památníku Terezín Jan Roubínek při odhalení pamětní desky, která připomíná obyvatele německého města.

14. 9.

Výstava „Hnědá složka – Felix Bloch“ byla otevřena v předsálí kina Muzea ghetta. Výstava trvala do 31. 10. 2017.

17. 9.

Každoroční tryzna Kever Avot za oběti genocidy Židů z českých zemí se konala v prostoru Židovského hřbitova a pietního místa u řeky Ohře.

26. 9.

V Památníku Terezín se uskutečnila návštěva zástupců saského parlamentu v čele s Ivo Klattem.

Listopad

2. 11.

Výtvarná výstava autorky Francine Mayran byla zahájena slavnostní vernisáží v předsálí kina Muzea ghetta. Výstava byla přístupná do 28. 2. 2018.

17. – 19. 11.

Evropské setkání Mezinárodní koalice míst svědomí (International Coalition of Sites of Conscience) se uskutečnilo v objektu bývalých Magdeburských kasáren.

20. 11.

Památník Terezín navštívil francouzský velvyslanec v České republice Roland Galharague.

Záběr z prohlídky Malé pevnosti při návštěvě francouzského velvyslanec v ČR Rolanda Galharagua.

23. – 26. 11.

V bývalých Magdeburských kasárnách se uskutečnil již 16. ročník mezinárodního semináře „Holokaust ve vzdělávání“.

Prosinec

Byly vydány Tereziánské listy č. 45.

Sestavila Dagmar Holzhammerová

VÝBĚROVÁ TEREZÍNSKÁ BIBLIOGRAFIE ZA ROK 2017

Použité zkratky:	
DK	Dapei Keshet
HaGS	Holocaust and Genocide Studies
JB	Judaica Bohemiae
LD	Litoměřický deník
NO	Národní osvobození
PaD	Paměť a dějiny
RCH	Roš chodeš
SD	Soudobé dějiny
SI	Securitas Imperii
TI	Terezínská iniciativa
TL	Terezínské listy
Z/N	Zpravodaj / Newsletter
ŽaM	Židé a Morava
ŽvČ	Židé v Čechách

Periodika a sborníky:

- Dapei Keshet** News Letter Beit Theresienstadt No. 82, 83. Israel, Theresienstadt Martyrs Remembrance Association 2017.
- Holocaust and Genocide Studies** Volume 30, Nr. 1–3/2016. Publ. Oxford University Press with the United States Holocaust Memorial Museum 2016, 628 s.
- Holocaust and Genocide Studies** Volume 31, Nr. 1–3/2017. Publ. Oxford University Press with the United States Holocaust Memorial Museum 2017, 572 s.
- Judaica Bohemiae LII/1–2/2017** Editori: Iveta Cermanová – Alexandr Putík. Translators: Stephen Hattersley – Helmut Teufel. Praha, Židovské muzeum 2017, 164 s. + 164 s.
- Maskil, ročník 16, 5777 / 2016–2017** Vyd. židovská kongregace Bejt Simcha, Praha 2016–2017, č. 4–12.
- Maskil, ročník 17, 5778 / 2017–2018** Vyd. židovská kongregace Bejt Simcha, Praha 2017–2018, č. 1–4.
- Národní osvobození** Čtrnáctideník Českého svazu bojovníků za svobodu a Československé obce legionářské. Praha, ÚV ČSBS 2017, č. 1–26.
- Paměť a dějiny** Revue pro studium totalitních režimů 2017/01–04, ročník XI. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017.
- Roš chodeš, ročník 79 (2017)** Věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku. Praha, Federace židovských obcí v ČR 2017, č. 1–12.
- Securitas Imperii 30 (01/2017)** Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 346 s.
- Securitas Imperii 31 (02/2017)** Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 296 s.
- Soudobé dějiny XXIII/3/2016** Středoevropské reflexe holocaustu. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2016, s. 285–520.
- Terezínská iniciativa** Časopis mezinárodního sdružení. Praha, Terezínská iniciativa 2017, č. 83–88.
- Terezínské listy 45/2017** Sborník Památníku Terezín. Vydal Památník Terezín. Praha, Nakladatelství OSWALD 2017, 144 s.
- Yad Vashem Studies 44/1–2** Ed. David Silberklang. Jerusalem, Yad Vashem 2016, 311 s. + 283 s.
- Yad Vashem Studies 45/1** Ed. David Silberklang. Jerusalem, Yad Vashem 2017, 227 s.
- Zpravodaj / Newsletter** Vzdělávací a informační bulletin / Educational and Informative Bulletin. Vyd. Památník Terezín / Publ. Terezín Memorial 2017, č. 1–4.
- Židé a Morava XXIII.** Kniha statí ze stejnojmenné konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 9. 11. 2016. Editor Petr Pálka. Muzeum Kroměřížska 2017, 232 s.
- Židé v Čechách 6** Sborník příspěvků ze semináře konaného 19. a 20. října 2016 v Kadani. Židovské muzeum v Praze 2017, 212 s.
- Židovská ročenka 5778 / 2017–2018** Sestavili Alice Marxová a Jiří Daniček. Praha, Federace židovských obcí v České republice 2017, 224 s.

- Accordion Performance** In: DK 82/2017, s. 4.
- Adam Alfons** Autenticita jako kapitál historických míst. In: PaD 2017/02, roč. XI., s. 132–134.
Pracovní síly k pronájmu. Nasazení polských Židů v Karvině v roce 1943. In: PaD 2017/02, roč. XI., s. 48–56.
- Adorian Eva** In: DK 82/2017, s. 10.
- Aly Götz** Die Belasteten. Euthanasie 1939–1945. Eine Gesellschaftsgeschichte. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag 2014, 348 s.
- Annual Meeting of the Theresienstadt Martyrs Remembrance Association** In: DK 83/2017, s. 6.
- Appel Klaus** Jednoho dne byli všichni pryč! Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Eines Morgens waren sie alle weg! přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 12. Praha, OIKOYMENH 2017, 63 s.
- Arend Hana – Arend Hanuš** Holokaust – svědectví dvou přeživších z Prahy. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Zeugnisse zweier–Überlebender aus Prag přel. Jana Mojžíšková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 10. Praha, OIKOYMENH 2017, 61 s.
- Arendtová Hannah** Původ totalitarismu I – III. Přeloženo z angl. orig. Origins of Totalitarianism. Edice Knihovna novověké tradice a současnosti, sv. 75. Praha, OIKOYMENH 2013, 680 s.
- Bäckerová Eva** Muži, ženy a děti zo Slovenska v koncentračnom tábore Ravensbrück (1942–1945) / Männer, Frauen und Kinder aus der Slowakei im Konzentrationslager Ravensbrück (1942–1945). Gelnica, G-ATELIER 2015, 68 s.
- Balajka Petr** Cizí i blízcí. Židé, literatura, kultura v českých zemích 20. století. In: Obecní noviny. Informační měsíčník členů Židovské obce v Praze, Nisan – Ijar 5777 / duben 2017, ročník 14, číslo 7. Praha, Židovská obec 2017, s. 26–27.
Školákem ve válečných letech In: Obecní noviny. Informační měsíčník členů Židovské obce v Praze, Nisan – Ijar 5777 / duben 2017, ročník 14, číslo 7. Praha, Židovská obec 2017, s. 19.
- Balášová Michaela** Kadaňská synagoga 1900–1938. In: ŽvČ 6, s. 53–70.
- Balvín Jaroslav** Scény z ghetta kreslil na karton. Umělci mu vzdali hold výstavou. [Felix Bloch]. In: LD 19. 9. 2017, s. 2.
V Terezíně mladí Němci pomáhají. In: LD 12. 10. 2017, s. 1–2.
- Bar Aviva On** In: DK 82/2017, s. 11.
- Bartosik Igor – Martyniak Łukasz – Setkiewicz Piotr** Początki obozu Birkenau w świetle materiałów źródłowych / The Origins of the Birkenau Camp in the Light of the Source Materials. Oświęcim, Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau / Auschwitz-Birkenau State Museum 2017, 355 s.
- Bauer Nicol** Vzpomínkové shromáždění u příležitosti výročí lednových transportů. In: Maskil 5/5777/2017, s. 13.
- Baumöhl Sigmund** Vzpomínky na dětství. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Kindheitserinnerungen přel. Pavla Plachá. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 5. Praha, OIKOYMENH 2017, 67 s.
- Benny Davidovitz** In: DK 82/2017, s. 10.
- Beßmann Alyn – Möller Reimer – Lölke Janna – Rescher Stefanie** Die Hamburger Curiohaus-Prozesse. NS-Kriegsverbrechen vor britischen Militärgerichten. Texte, Fotos und Dokumente. Hamburg, KZ-Gedenkstätte Neuengamme 2017, 72 s.
- Blodig Vojtěch** Počátky obnovy města poznamenaného tragédií. Terezín v letech 1945–1946. In: Posláním historik. Pocta prof. Robertu Kvačkoví k 80. narozeninám / Jana Čechurová – Pavel Andrš – Luboš Velek a kol. Praha, Nakladatelství Lidové noviny a Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2012, s. 429–440.

- Wolf Gruner, Die Judenverfolgung im Protektorat Böhmen und Mähren. Lokale Initiativen, zentrale Entscheidungen, jüdische Antworten 1939–1945. Göttingen, Wallstein-Verlag, 2016. Recenze knihy. In: JB LII/2/2017, s. 141–151.
- Bondy Miloš**
Boom Bart van der Co odvál dým aneb Jak jsem přežil holokaust. Praha, Prostor 2017, 356 s. "The Auschwitz reservation": Dutch Victims and Bystanders and Their Knowledge of the Holocaust. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 3/2017, s. 385–407.
- Bránský Jaroslav** Osudy letovických Židů za druhé světové války. In: ŽaM XXIII., s. 206–210.
- Brenner Ernst** Přežil jsem v Terezíně. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Ich überlebte Theresienstadt přel. Věra Zemanová. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 2. Praha, OIKOYMENH 2017, 44 s.
- Browning Christopher R.** From Humanitarian Relief to Holocaust Rescue: Tracy Strong Jr., Vichy Internment Camps, and the Maison des Roches. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 2/2016, s. 211–246.
- Bučka Peter** Sportovci židovského původu na olympijských hrách v reprezentaci Československa v meziválečném období s důrazem na region Moravy. In: ŽaM XXIII., s. 177–187.
- Cebe Jan – Bednařík Petr** Čeští novináři a židovská otázka v období druhé republiky a v prvních měsících protektorátu. In: TL 45/2017, s. 11–30.
- Cesarani David** „Endlösung“. Das Schicksal der Juden 1933–1948. Z angl. orig. Final Solution. The Fate of the Jews 1933–49 přel. Klaus-Dieter Schmidt. Berlin, Propyläen Verlag 2016, 1100 s.
- Cílek Roman – Moulis Miloslav** Půjdu do pekla spokojen... Adolf Eichmann: životní dráha masového vraha. Edice Magnetka, sv. 38. Praha, Epoque a Pražská vydavatelská společnost 2015, 150 s. Útěky z pekla. Praha, Epoque 2015, 151 s.
- Clark Roland** Fascists and Soldier: Ambivalent Loyalties and Genocidal Violence in Wartime Romania. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 3/2017, s. 408–432.
- Cziborra Pascal** KZ Leitmeritz. Frauen für Richard. Die Außenlager des KZ Flossenbürg. Eine Buchreihe des Lorbeer Verlags. Bielefeld, Lorbeer Verlag 2017, 319 s.
- Černý Ivan** Děti, které přežily Mengeleho. In: NO 5/2017, s. 8. Mimořádný dokument zlé doby [knihna Protektorát ve fotografii]. In: NO 20/2017, s. 6. Osudy rodiny Olivovy [Pavel Oliva (Ohrenstein), Věra Olivová]. In: NO 19/2017, s. 6. Rabštejn, tajuplná fabrika na zázračnou zbraň. In: NO 2/2017, s. 7. Transport smrti Litoměřice – Velešín. In: NO 6/2017, s. 2.
- Daniček Jiří** Autoři a jejich díla. Židé, literatura a kultura v českých zemích ve 20. století. In: RCH 7/2017, s. 10. Lidé, kteří něco prožili, nechtějí mnoho vět... Za Adolfem Burgerem. In: NO 3/2017, s. 1. Lidice 1942–2017. In: NO 14/2017, s. 1–2. Michal Efrat (1926–2017). In: RCH 9/2017, s. 23. Neumann v Dejvicích. Pozoruhodná výstava v pražské Národní technické knihovně. In: RCH 9/2017, s. 11. Terezínská tryzna. In: NO 12/2017, s. 1–2. Úcta obětem poslední terezínské popravě. In: NO 12/2017, s. 2. Už žijí pouze čtyři... Za studentem 17. listopadu 1939 Ing. Karlem Hýbkem. In: NO 12/2017, s. 3. Zdeněk Urbánek. Bylo by mu letos 12. října 100 let. In: RCH 10/2017, s. 7. In: DK 82/2017, s. 10.
- Davidovitz Benny**
Děd Stanislav Odkaz dr. Richarda Goldmanna dnešku. In: Památky, příroda, život, ročník 49, č. 2/2017. Vlastivědný čtvrtletník Chomutovska a Kadaňska. Vyd. Oblastní muzeum v Chomutově 2017, s. 1–29.

- Do Osvětlení už nepojedu!** Rozhovor s Ankou Hyndrákovou zaznamenal Michal Stránský. In: TI 86/2017, s. 14–16.
- Dopisy z Prahy 1939–1941** Uspořádaly Raya Czerner Schapiro a Helga Czerner Weinberg. Z angl. orig. Letters from Prague 1939–1941 přel. kol. Ed. Kateřina Čápková. Praha, Irene Press 2017, 200 s.
- Dreifuss Havi** The Leadership of the Jewish Combat Organization during the Warsaw Ghetto Uprising: A Reassessment. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 1/2017, s. 24–60.
- Dzielnice Zagłady / Districts of Extermination** Niemieckie getta dla Żydów w okupowanym Lublinie / Ghettos for Jews in German-occupied Lublin. Katalog wystawy / Exhibition Catalogue. Wprowadzenie / Introduction Tomasz Kranz. Lublin, Państwowe Muzeum na Majdanku 2017, 287 s.
- Edl Jan** Epilog Židů v Tachově. Demografická sonda o stavu židovské komunity v Tachově III. In: ŽvČ 6, s. 71–116.
- Energická, vtipná a přímá žena** Marta Kottová (1929–2017). In: NO 17/2017, s. 4.
- Erben Peter** In My Own Path. Hebrejsky. Israel 2001, 207 s.
- Eva Adorian** In: DK 82/2017, s. 10.
- Exhibition „The Brown Cardboard File“** In: DK 82/2017, s. 8.
- Falteisek Lubor** Patnáct zmizelých má jméno [oběti holokaustu z obce Přistoupim]. In: Maskil 2/5778/2017, s. 12.
- Fantová Eva** Kdo by ji neznal? Byla u všeho. Marta Kottová-Lašová, 22. 2. 1929 – 18. 6. 2017. In: TI 87/2017, s. 9.
- Färber Vratislav** Jiří Stein ... a chytil smrtihlava. In: RCH 1/2017, s. 15.
- Fedorovič Tomáš** Abgänger – nezvestný. Zápas židovského obyvatelstva v Protektorátu Čechy a Morava o přežití v ilegality. In: TL 45/2017, s. 31–49.
- Funkce a úloha shromaždišť pro židovské obyvatelstvo před deportací do ghetta Terezín. In: ŽvČ 6, s. 117–133.
- Fersztand Jake** Ukradené dětství. Vzpomínky těch, kdo přežili holocaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Eine gestohlene Kindheit přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 4. Praha, OIKOYMENH 2017, 45 s.
- Filla Pavel** Pochody smrti. Poslední kapitola zvěstev druhé světové války – vzpomíná Jan Mazánek. In: NO 2/2017, s. 8.
- Fishman Heidi K.** Tutti's Promise. A novel based on a family's true story of courage and hope during the Holocaust. Norwich, MB Publishing 2017, 232 s.
- Flatow Gaby** V pondělí 13. února zemřela ve věku 87 let muzikoložka, kritička a emeritní umělecká šéfkyně Opery Národního divadla Eva Herrmannová. Z něm. přel. Dagmar Liebová. In: TI 84/2017, s. 16–17.
- Fogelmanová Eva** Svědomí a odvaha. Zachránci Židů za holocaustu. Z angl. orig. Conscience & Courage, Rescuers of Jews During the Holocaust přel. Miloš Veselý. Praha, VOLVOX GLOBATOR 2000, 287 s.
- Franklová Zoja** Terezínská tryzna 2017. In: TI 86/2017, s. 4–7.
- Friedländer Saul** Nacistické Německo a Židé, 1933–1945. Zkrácené vydání. Zkrátila Orna Kananová. Z angl. orig. Nazi Germany and the Jews, 1933–1945 přel. Petruška Šusterová. Edice Moderní dějiny. Ostrava, Pant 2017, 334 s.
- Fußball in der nationalsozialistischen Gesellschaft:** Zwischen Anpassung, Ausgrenzung und Verfolgung. Beiträge zur Geschichte der nationalsozialistischen Verfolgung in Norddeutschland, Heft 18. Hrsg. KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Bremen, Edition Temmen 2017, 202 s.
- Gardella Lorrie Greenhouse** The life and thought of Louis Lowy. Social work through the Holocaust. Ed. Religion, theology, and the Holocaust. Syracuse, New York, Syracuse University Press 2011, 214 s.
- Gerlach Christian** The Extermination of the European Jews. Cambridge, Cambridge University Press 2016, 508 s.
- Gerson Fabian** „...a nemohl jsem se s nimi rozloučit!“ Vzpomínky těch, kdo přežili holocaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. „...ohne Abschied von Ihnen nehmen zu können!“ přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 13. Praha, OIKOYMENH 2017, 79 s.

- Gol Tomáš** Váleční zajatci ze zemí Commonwealthu v Terezíně. In: TL 45/2017, s. 50–75.
- Gruenbaum Michael – Hasak-Lowy Todd** Někde ještě svítí slunce. Dětství ve stínu holokaustu. Z angl. orig. Somewhere There Is Still a Sun přel. Jiří Zbořil. Praha, Nakladatelství P3K 2017, 303 s.
- Gruner Wolf** Die Judenverfolgung im Protektorat Böhmen und Mähren. Lokale Initiativen, zentrale Entscheidungen, jüdische Antworten 1939–1945. Göttingen, Wallstein Verlag 2016, 430 s.
- Habermann Tomáš** Souzen bude sionismus. Procesy se Šimonem Ornsteinem a spol. a s Mordechajem Orenem. In: PaD 2017/03, roč. XI., s. 42–57.
- Haimann Petr** Karel Haimann, autor vzduchotechnického řešení vytápění a chlazení vily Tugendhat v Brně. In: ŽaM XXIII., s. 136–141.
- Hájková Anna** Medicine in Theresienstadt. In: DK 83/2017, s. 14–15.
- Hallama Peter** K dějinám obětí Víta Strobacha. In: SD XXIII/3/2016, s. 371–390.
„Vergangenheitsbewältigung“ po česku. Holokaust v českém samizdatu. In: SD XXIII/3/2016, s. 422–426.
- Hampl Vladimír** Jiří Fišer z Mohelnice oslavil 81. narozeniny. In: TI 83/2017, s. 18–19.
- Hanák Jano** Na tenkom lade. Bratislava, Edah 2017, 239 s.
- Hanková Monika** Zkušenost několikanásobného vymístění v příběhu německo-židovské lékařky ze Sudet (Dr. Magdalena Robitscher-Hahn). In: ŽvČ 6, s. 161–175.
- Harris Dede** The Children's Tree of Terezin. Morton Grove, Louis Weber, CEO, 2017, 48 s.
- Hartmann Karel** Terezínská epopej. To je ghetto. K vyd. přípr. Blanka Svadbová. Edice Pamět, sv. 94. Praha, Academia 2017, 303 s.
- Hazdra Zdeněk** Prohlášení, které se již nekonalo... K osudům protagonistů deklarací české šlechty po roce 1945. In: PaD 2017/01, roč. XI., s. 27–39.
- Herrmannová Jana** Rodné hnízdo. Edice Próza, sv. 20. Praha, Sefer 2017, 232 s.
- Heyl Matthias** Anne Franková. Z něm. orig. Anne Frank přel. Veronika Dudková. Praha, Triáda 2014, 160 s.
- Hillesum ETTY** An Interrupted Life: The Diaries and Letters of ETTY Hillesum 1941–43. Translated from the Dutch by Arnold J. Pomerans. London, Persephone Books 1999, 434 s.
- Hirsch Gábor** Z Békéscsaby do Osvětimi a zpátky. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Von Békécsaba to Auschwitz und retour přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 7. Praha, OIKOYMENH 2017, 48 s.
- Holocaust** Neue Studien zu Tathergängen, Reaktionen und Aufarbeitungen. Hg. Fritz Bauer Institut, Jörg Osterloh, Katharina Rauschenberger. Studien- und Dokumentationszentrum zur Geschichte und Wirkung des Holocaust. Jahrbuch 2017 zur Geschichte und Wirkung des Holocaust. Frankfurt / New York, Campus Verlag 2017, 259 s.
- Horčica Ludvík** Zemřeli pro vlast. Občané okresu Brno-venkov padlí, popravení a umučení v letech 1939–1945. Edice Brněnský legionář. Vydal OV-ČSBS Brno-venkov. Brno, Nakladatelství Šimon Ryšavý 2014, 572 s.
- Hořák Pavel** Příběh, který by neměl být zapomenut. In: Obecní noviny. Informační měsíčník členů Židovské obce v Praze, Nisan – Ijar 5777 / duben 2017, ročník 14, číslo 7. Praha, Židovská obec 2017, s. 12–13.
- Hron Hanuš** Poslední cesta z Terezína [Hanus Hron, Anna Lorencová (Weinsteinová)]. In: TI 85/2017, s. 15.
- Hvížďala Karel** Zemřel Pavel Kohn (14. 10. 1929 Praha – 18. 6. 2017 Figling). In: RCH 8/2017, s. 11.
- Chadwick William R.** Záchrana českých uprchlíků 1938–1939. Sir Nicholas Winton nebyl sám. Z angl. orig. The Rescue of the Prague Refugees 1938–39 přel. Jitka Herynková. Praha, Mladá fronta 2017, 176 s.
- Chládková Ludmila** Doris Grozdanovičová – životní příběh. In: Z/N 2/2017.
Nejslavnější pasačka ovcí v Terezíně – Doris Grozdanovičová. In: TI 88/2017, s. 14–15.

- Chu Winson** From Łódź to Litzmannstadt: German Pasts and Holocaust Sites in Post-Communist Poland. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 2/2017, s. 240–267.
- Janík Vlastislav** Mauthausen – konečná stanice. Dějiny koncentračního tábora. Volně dle knihy Hanse Maršálka. Obrazová příloha Jaroslav Čvančara. Praha, Toužimský & Moravec 2017, 128 s. + 128 s. obr. příl. Příběh rodiny Smržovy [podporovatelé atentátníků na R. Heydricha]. In: PaD 2017/03, roč. XI., s. 93–102.
- Jan Roubínek: Rád bych navázal na svého předchůdce** Rozhovor s novým ředitelem Památníku Terezín Mgr. Janem Roubínkem vedla Zoja Franklová. In: TI 86/2017, s. 8–10.
- Jelena Makarovová: Friedl** [Friedl Dicker-Brandeis]. In: RCH 8/2017, s. 24.
- Jelínková Homolová Dita** Šlechta v proměnách. Osudy aristokracie v Československu v letech 1918–1948. Edice Šlechtické rody Čech, Moravy a Slezska, sv. 15. Editor Jan Urban. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2017, 498 s.
- Jirák Petr** Nejen o protinacistickém odboji tovačovských obyvatel. In: NO 25–26/2017, s. 11.
- Jiránek Tomáš** Zlikvidování příslušníci gestapa na území protektorátu. In: NO 16/2017, s. 8.
- Kamenec Ivan** Šéf štábu Obrany národa. Neklidný život divizního generála Čenka Kudláčka. Edice Paměť. Odboj, sv. 76. Praha, Academia 2015, 417 s.
- Kämper Dirk** Martina Fiamová: „Slovenská zem patří do slovenských rúk.“ Arizácia pozemkového vlastníctva židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939–1945. Bratislava, Veda – Historický ústav SAV 2015, 175 s., ISBN 978-80-224-1446-3. Recenze. In: Český časopis historický – The Czech Historical Review 2/2017. Vyd. Historický ústav AV ČR v Praze / Published by the Institute of History, Prague 2017, s. 571–574.
- K čemu slunce, když není den?** Zhudebněné texty dětí žijících v terezínském ghettu v době 2. světové války. Autor hudby: Daniel Dobiáš. Vyd. Základní umělecká škola Louny pod vedením Jindřišky Riedlové za přispění Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy a Ochranný svaz autorský pro práva k dílům hudebním, z. s., Louny 2016, 70 s. + CD.
- Kleker Jiří** Fredy Hirsch jako skaut. In: Židovská ročenka 5778 / 2017–2018, s. 33–41.
- Kolár Vladimír** Nová webová prezentace Památníku Terezín / The Terezin Memorial's new web presentation. In: Z/N 4/2017.
- Kotljarchuk Andrej** Smutné osudy zmizelých [rodiny Krásových a Ofnerových]. In: NO 9/2017, s. 7–8.
- Kotlyzová Ilona** Nová webová prezentace Památníku Terezín / The Terezin Memorial's new web presentation. In: Z/N 4/2017.
- Kolumbárium zdobí další pamětní deska** In: LD 7. 9. 2017, s. 2.
- Kotljarchuk Andrej** 1945 – Pochody a transporty smrti na Chomutovsku. In: NO 11/2017, s. 7.
- Kotlyzová Ilona** World War II and the Registration of Roma in Sweden: The Role of Experts and Census-Takers. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 3/2017, s. 457–479.
- Koura Petr** Judaika z let 1848–1945 v archivních souborech okresního archivu. In: ŽvČ 6, s. 202–209.
- Koutek Ondřej** Swingování v ghettu. Jazzová hudba v nacistických vězeňských zařízeních a v terezínském propagandistickém filmu. In: Singaři a potápky protektorátní noci. Česká swingová mládež a její hořkej svět / Petr Koura. Edice Šťastné zítřky, sv. 23. Praha, Academia 2016, s. 742–800.
- Kovács Éva – Vajda Júlia** Akce „Pavouk“. Evidování židovského obyvatelstva Státní bezpečnosti za normalizace. In: PaD 2017/01, roč. XI., s. 40–54.
- Krejčová Helena a kolektiv** Příběhy o židovské identite. Z maďarského originálu Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek přel. Mária Weisssová. Editorka Monika Vrzgulová. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu 2013, s. 324.
- Kreisinger Pavel** Židovský majetek uložený na zámku Sychrov, sv. 4. Praha, Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí II. světové války, o. p. s. 2017, 326 s.
- Kreisinger Pavel** Tři odboje generála Kudláčka. Recenze knihy: Jiránek, Tomáš: Šéf štábu Obrany národa: Neklidný život divizního generála Čenka Kudláčka. (Paměť. Odboj, sv. 76). Praha, Academia 2015, 417 stran, ISBN 978-80-200-2354-4. In: SD XXIII/3/2016, s. 464–469.

- Kubátová Hana** Teraz alebo nikdy. Povojnové protižidovské násilie a väčšinová spoločnosť na Slovensku. In: SD XXIII/3/2016, s. 321–346.
- Kuklík Jan – Němečková Daniela** Majetkové zmeny v ČSR v letech 1945–1948. In: PaD 2017/01, roč. XI., s. 3–14.
- Kux Jan** „Ano, pomôžu!“ Přežila kruté gestapácké výslechy i lágr ve Svatobořicích [Dara Paludová]. In: NO 5/2017, s. 5.
Osud vězněných rukojmí bez soudu [internační tábor ve Svatobořicích]. In: NO 19/2017, s. 2–3.
- Lacina Lubor** Pobočky koncentračních táborů Flossenbürg a Gross-Rosen v oblasti Lužických hor – přehled a geneze pietních míst. In: TL 45/2017, s. 94–107.
- Lada Krzysztof – Monteath Peter** One Day in Israylovka: A Case Study of the Holocaust in South-eastern Ukraine. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 1/2017, s. 61–86.
- Lániček Jan** Československé vysílání BBC a Židé během druhé světové války. In: SD XXIII/3/2016, s. 293–320.
- Lániček Jan – Liebman Stuart** A Closer Look at Alfred Radok's Film Distant Journey. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 1/2016, s. 53–80.
- Lauer mann Marek** Příběh Dagmar Lieblové ve Španělsku. In: TI 86/2017, s. 18.
- Leblová Marta** Odhalení památníku šoa v Jindřichově Hradci / Unveiling Shoa Monument in Jindřichův Hradec. In: Z/N 4/2017.
- Lebovic Peter** Vzpomínky na nejdelší rok mého života. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Erinnerungen aus dem längsten Jahr meines Lebens přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 3. Praha, OIKOYMENH 2017, 64 s.
- Lee Sander H.** Primo Levi's Gray Zone: Implications for Post-Holocaust Ethics. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 2/2016, s. 276–297.
- Lefkovits Ivan** Bergen-Belsen. Dokončeno – nedokončeno. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Bergen-Belsen, vollendet – unvollendet přel. Pavla Plachá. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 8. Praha, OIKOYMENH 2017, 96 s.
Předmluva k českému vydání [cyklu Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust]. Holokaust skončený – neskončený. Poděkování / Peter Iden: Pohledy na zpustošený svět. K cyklu obrazů „Birkenau“ Gerharda Richtera / Gert Weisskirchen: O minulosti, která nikdy nesmí upadnout v zapomnění. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 16. Praha, OIKOYMENH 2017, 39 s.
- Lieblová Dagmar** Memoriál Hany Greenfieldové. In: TI 86/2017, s. 24.
70 let Památníku Terezín. In: TI 86/2017, s. 3.
Věčná naděje [hudební festival na památku terezínských skladatelů]. In: TI 87/2017, s. 10.
- Lisa Miková: Terezín jsem prožívala jinak než ostatní** Rozhovor s Lisou Mikovou zaznamenala Zoja Franklová. In: TI 87/2017, s. 4–6.
- Longerich Peter** Wannseekonferenz. Der Weg zur „Endlösung“. München, Pantheon Verlag 2016, 221 s.
- Lorz Andrea** Damit sie nicht vergessen werden! Eine Spurensuche zum Leben und Wirken jüdischer Ärzte in Leipzig. Leipzig, Passage-Verlag, 2017, 264 s.
- Lutjens Richard N., Jr.** Jews in Hiding in Nazi Berlin, 1941–1945: A Demographic Survey. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 2/2017, s. 268–297.
Ordinary Crime and the Persecution of Jewish Germans in Deportation-Era Berlin. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 3/2017, s. 433–456.
- Makarovová Jelena** Friedl [Friedl Dicker-Brandeis]. Červený Kostelec, Pavel Mervart 2017, 609 s.
Terezínský umělec Erich Lichtblau-Leskly. In: TI 87/2017, s. 12–15 + TI 88/2017, s. 8–11.
- Malka Chana** In: DK 82/2017, s. 11.
- Maňák Pavel** Olomoucký rodák Egon Redlich. In: ŽaM XXIII., s. 107–112.

- Markovits Christa / Alpár Éva** Měla jsem vždycky štěstí / Přežila jsem v Budapešti. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatik. Z něm. orig. Ich habe immer Glück gehabt / Ein Überlebensschicksal in Budapest přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 15. Praha, OIKOYMENH 2017, 64 s.
- Marxová Alice** Friedl. Osud výjimečné malířky a pedagožky očima Jeleny Makarovové [Friedl Dicker-Brandeis]. In: RCH 9/2017, s. 19.
 Jeden ze spravedlivých. Rozhovor s překladatelem a prozaikem Zdeňkem Urbánkem [přetisk rozhovoru z RCH 8/1993]. In: RCH 10/2017, s. 6–7.
 Jsou i jiné statečnosti. Rozhovor se spisovatelkou a překladatelkou Ruth Bondyovou. In: RCH 12/2017, s. 6–7, 11.
 Před 20 lety, dne 9. července 1997, bylo v Dobré Vodě u Hartmanic založeno Muzeum Dr. Šimona Adlera. In: RCH 7/2017, s. 23.
 Předměty jako svědci. O osvětimském objektu na Bienále architektury v Benátkách. In: RCH 2/2017, s. 10–11.
 Před 50 lety, 4. března 1967, zemřel v Praze význačný český judaista a historik Otto Muneles. In: RCH 3/2017, s. 23.
 Před 145 lety, 12. 1. 1872, se v Praze narodil architekt a historik umění Alfred Grotte. In: RCH 12/2017, s. 19.
 Před 130 lety se narodil Moritz Müller. In: RCH 2/2017, s. 23.
 Připomínáme si 155. výročí narození Emila Kolbena (1. 11. 1862 Strančice – 3. 7. 1943 Terezín). In: RCH 11/2017, s. 23.
 U Winternitzů. Loosova vila v Košířích se otevřela veřejnosti. In: RCH 10/2017, s. 16–17.
 Veřejné čtení jmen obětí holokaustu. Jom ha-šoa v českých městech a obcích. In: RCH 4/2017, s. 18.
- McLeod-Liebllová Rita** Za Brundibárem z Čech až na konec světa. In: TI 83/2017, s. 16.
- Merová Evelina** Vzpomínka na Zuzanu. Zuzana Růžičková 14. 1. 1927 – 27. 9. 2017. In: TI 88/2017, s. 16.
 Za Noemi Makovcovou (5. 5. 1929 – 28. 2. 2017). In: TI 84/2017, s. 17.
- Městecká Milena** Lidé spontánně i organizovaně pomáhali. Výstava Transport smrti Litoměřice – Velešín bude z Roztok u Prahy putovat dále. In: NO 8/2017, s. 1.
- Meyer Beate** Fritz Benschler. Ein Holocaust-Überlebender als Rundfunk- und Fernsehstar in der Bundesrepublik. Göttingen, Wallstein Verlag 2017, 272 s.
- Meyer Florian** Příběhy o přežití a životě po holocaustu. Na výstavě Poslední přeživší holocaust ve Švýcarsku [...] vypráví čtrnáct pamětnic a pamětníků, jak přežili holocaust a jak potom žili dál. Z něm. přel. Dagmar Liebllová. In: TI 86/2017, s. 19.
- Mierzejewski Alfred C.** Taking from the Weak, Giving to the Strong: The Jews and the German Statutory Pension System, 1933–1945. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 2/2017, s. 193–214.
- Michal Efrat (Evelina Schlachetová) zemřela v Givat Chaim** In: TI 87/2017, s. 11.
- Michel Alain** La supercherie de Terezín. En 1943 et 1944, l'Allemagne nazie a organisé, en Bohême, une vaste mise en scène pour tromper les Alliés sur la réalité des camps de concentration et du génocide du peuple juif. In: Le Figaro Histoire, numéro 29, décembre 2016 – janvier 2017. Paris, Société du Figaro 2016, s. 102–111.
- Mikulcová Marie** Jediná přežila holocaust – životní příběh Erny Zwillingerové. In: Karlovský zpravodaj, zima 2016 (nestránkováno), jaro 2017, s. 9–10. Vyd. Obecní úřad Velké Karlovice 2016, 2017.
- Muir Simo** The Plan to Rescue Finnish Jews in 1944. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 1/2016, s. 81–104.
- Munk Jan** Památník Terezín v roce 2016. In: TI 84/2017, s. 5–6.
 70 let Památníku Terezín / 70 Years of the Terezín Memorial. Vyd. Památník Terezín. Praha, Nakladatelství OSWALD, 2017, 84 s.

- Münzer Jiří** Dospívání nad propastí. Deník Jiřího Münzera 1936–1942. Praha, Radioservis ve spolupráci s Nadací Židovského muzea v Praze 2002, 120 s.
- Nečas Jaroslav** Adolf Kolínský. Český dozorce ve službách gestapa. Edice 1938–1953. Praha, Academia 2017, 140 s.
- Nickelli Jiří Jaroš** Dvacet tun ostnatého drátu pro Čechy a Židy tábora Svatobořice aneb Jak nacisté vyráběli internační koncentrák. In: NO 18/2017, s. 3.
- Noack Thorsten** William L. Shirer and International Awareness of the Nazi – „Euthanasia“ Program. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 3/2016, s. 433–457.
- Novotná Markéta** Nejlepší manžel a tatíček Arnošt Löwy (31. 5. 1910 Planá – 16. 8. 1953 Praha). In: ŽvČ 6, s. 134–160.
- Nyirő (Neuman) Gábor** Tiha vzpomínek. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Die Last der Erinnerungen přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 7. Praha, OIKOYMENH 2017, 55 s.
- O’Halpin Eunan** The Fate of Indigenous and Soviet Central Asian Jews in Afghanistan, 1933–1941. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 2/2016, s. 298–327.
- Oktábec Karel – Andonov Radek** Vojenská vzpoura v Rumburku 1918. Od Rumburku po Nový Bor. Vydala města Rumburk a Nový Bor 2017, 254 s.
- Padevět Jiří** Krvavé léto 1945. Poválečné násilí v českých zemích. Průvodce. Praha, Academia 2016, 694 s.
- Pálka Petr** Židé v Kroměříži po druhé světové válce – restituce obecního majetku. In: ŽaM XXIII., s. 210–228.
- Pamatce obětí** Pamětní deska občanům německého města Bad Kissingen, deportovaných v letech nacistické okupace do ghetta v Terezíně. In: NO 20/2017, s. 6.
- Památku obětí holokaustu připomenou i v Litoměřicích** In: LD 23. 1. 2017, s. 3.
- Památník Terezín má po 27 letech nového ředitele** In: LD 10. 5. 2017, s. 3.
- Památník Terezín – 70 let** In: TI 86/2017, s. 11.
- Památník Terezín vyhláší na rok 2017 XXIII. ročník literární a XXI. ročník výtvarné soutěže – Memoriálu Hany Greenfieldové se společným tématem „Je minulost stále živá?“.** In: NO 3/2017, s. 6.
- Pařík Arno** Kateřina Králová – Hana Kubátová (edd.): Návraty. Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy. Univerzita Karlova v Praze, Karolinum 2016, 388 s., ISBN 978-80-246-3271-1. Recenze. In: Český časopis historický – The Czech Historical Review 2/2017. Vyd. Historický ústav AV ČR v Praze / Published by the Institute of History, Prague 2017, s. 574–579.
- Pejčoch Ivo** Major Jan Pulkrábek – vězeň policejní věznice gestapa v Terezíně ve světle vlastních vzpomínek. In: TL 45/2017, s. 76–93.
- Pěničková Petra** Štít národa. Historie jednoho antisemitského periodika. In: PaD 2017/02, roč. XI., s. 38–47.
- Pěničková Petra** Seminář pro britské a dánské pedagogy / Seminar for British and Danish Teachers. In: Z/N 2/2017.
- Pfeiffer Klaus – Rott Joachim** Die erste Ausbürgerungsliste vom 25. August 1933. Ed. Topographie des Terrors, Notizen Bd. 9. Berlin, Hentrich & Hentrich 2016, 104 s.
- Picciotto Liliana** Italian Jews Who Survived the Shoah: Jewish Self-Help and Italian Rescuers, 1943–1945. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 1/2016, s. 20–52.
- Piety na Národním hřbitově se zúčastnilo na tisíc lidí** In: LD 9. 5. 2017, s. 2.
- Plachá Pavla** Mezinárodní workshop. K projektu databáze a dokumentace československých obětí nacistického justičního aparátu. In: PaD 2017/01, roč. XI., s. 139.
- Múzy v Ravensbrücku. Kulturní a umělecké aktivity českých vězeňkyň. In: PaD 2017/02, roč. XI., s. 3–17.
- Solidarita i agitace. Příslušnice československé komunistické elity v Ravensbrücku. In: SI 30 (01/2017), s. 36–59.
- Transport smrti objektivem Vladimíra Fymana. Unikátní fotografie zachycující pomoc vězňům koncentračních táborů. In: PaD 2017/02, roč. XI., s. 117–120.

- Plachý Jiří** Jak StB hledala a (ne)našla lidické děti. In: PaD 2017/03, roč. XI., s. 58–67.
- Pohádkový život Věry Štinglové** Rozhovor s Věrou Štinglovou zaznamenal Michal Stránský. In: TI 88/2017, s. 12–14.
- Poláková Miroslava** S pozdravem pro Vás všechny, my všichni! [poslední terezínská poprava 2. 5. 1945]. In: NO 12/2017, s. 2.
- Pollin-Galay Hannah** Naming the Criminal: Lithuanian Jews Remember Perpetrators. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 3/2016, s. 506–531.
- Polohová Rachel** Zuzana Růžičková (1927–2017). In: Maskil 2/5778/2017, s. 7.
- Posnerová Patrícia** Lékárník z Osvětími. Dosud nevyčtený příběh Victora Capesia. Brno, BizBooks 2017, 123 s.
- Povídání s Evou Smolkovou-Keulemansovou zapsala Anna Lorencová** In: TI 85/2017, s. 12–14.
- Povídání s Janou Dubovou vedla Anna Lorencová** In: TI 83/2017, s. 10–12.
- „Práci je třeba umět předávat.“** Rozhovor Jana Vajskebra se Stanislavem Bimanem. In: PaD 2017/02, roč. XI., s. 68–74.
- Prchalová Jana** Filip Förster (1831–1907) – Osobnost ostravské židovské komunity. In: ŽaM XXIII., s. 72–80.
- Privilege John** The Northern Ireland Government, the New Industries Act, and Refugees from the Third Reich, 1934–1940. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 1/2017, s. 87–109.
- Pultorak Hani** “The Metamorphosis of an Object” – Experiential and Fascinating Inter – Generational Activity. In: DK 83/2017, s. 11.
- Radchenko Yuri** The Organization of Ukrainian Nationalists and the Holocaust: the Case of Ivan Iuriiiv. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 2/2017, s. 215–239.
- Rees Laurence** The Holocaust. A New History. Viking, Penguin Books 2017, 509 s. + 24 s. obr. příl.
- Renertová-Kopřivová Dagmar** Přátelství na život a na smrt. Kdo byla Alba Bedřichová? In: NO 5/2017, s. 4.
- Repressalien und Terror** „Vergeltungsaktionen“ im deutsch besetzten Europa 1939–1945. Hrsg. Oliver von Wrochem. Paderborn, Ferdinand Schöningh 2017, 271 s.
- Rescue in the Philippines** Refuge from the Holocaust. Educational Guide. Cincinnati, The Center for Holocaust and Humanity Education, s. d., 114 s.
- Rieger Tomáš** Památník Terezín má nového ředitele. In: Maskil 7/5777/2017, s. 9.
- Rosensaft Menachem Z.** In Memoriam: Elie Wiesel. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 2/2016, s. 425–428.
- Rozsypalová Michaela** Sobotka: Spolupracující Evropa je pojistkou proti válce a totalitě. Terezínskou trznu k uctění památky obětí nacistické okupace navštívily v neděli stovky lidí. In: LD 22. 5. 2017, s. 2.
- Růžičková Renáta** Přehled pramenů dochovaných z činnosti vystěhovalceckého fondu židovského. In: ŽvČ 6, s. 192–201.
- Rydell Anders** Zloději knih. Pátrání po zmizelých knihovnách. Ze švédského orig. Boktjuvarna. Jakten på de försvunna biblioteken přel. Olga Bažantová. Zlín, Kniha ZLIN 2017, 472 s.
- Salomonovič Michal** Viceprezidentem IAK za ČR opět zvolen Felix Kolmer. In: NO 23/2017, s. 4.
- Sás Andreas** A potom jsem začal vyprávět. Vzpomínky těch, kdo přežili holocaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Und dann begann ich zu erzählen přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 11. Praha, OIKOYMENH 2017, 44 s.
- Sbírkový fond Památníku Terezín se výrazně rozšířil** In: LD 14. 7. 2017, s. 1 a 2.
- Sedlák Petr** Konečné rozřešení židovské otázky? Československý stát, česká veřejnost a přeživší Židé, 1945–1948. In: PaD 2017/02, roč. XI., s. 57–67.
- Sedlák Václav** Její maminka pomáhala Židům, skončila v Osvětími [Olga Klicperová, Marta Neužilová]. In: LD 16. 10. 2017, s. 2.
- Perzekuce za heydrichiády postihly i roudnické studenty. Přesně před 75 lety vtrhlo gestapo do dvou roudnických škol [Miroslav Kubík, Robert Bardefeld]. In: LD 21. 6. 2017, s. 2.
- V Litoměřicích a Terezíně uctili oběti holocaustu. In: LD 28. 1. 2017, s. 1.
- Zájem o Památník Terezín se loni opět zvýšil. In: LD 11. 1. 2017, s. 3.
- Seifertová Naďa** Eva Štichová – její životní příběh / Eva Štichová – her life story. In: Z/N 4/2017.

70. výročí založení Památníku Terezín / 70th Anniversary of the Terezín Memorial. In: Z/N 3/2017.
Výstava: Přírůstky do sbírky Památníku Terezín z let 2010–2016 / Exhibition: New Arrivals to the Terezín Memorial's Collection from the Years 2010–2016. In: Z/N 4/2017.
- Seifertová Naďa – Palová Helena** Semináře pro pedagogy – podzim 2017 / Seminars for Teachers – Fall 2017. In: Z/N 4/2017.
- 75 Years since the Establishment of Ghetto Theresienstadt** In: DK 82/2017, s. 4.
- Shachar Sima – Maizels Tereza** Small Stories from the Archives. In: DK 83/2017, s. 12.
- Shean Nava** To Be an Actress [též Nava Shan, Vlasta (Váva) Schönová]. Z hebr. orig. Lehiyot Sachkanit přel. Michelle Fram Cohen. Lanham, Maryland Hamilton Books 2010, 166 s.
- Shlain Margalit** Prevention of Childbirth and Forcing Abortion in the Theresienstadt Ghetto 1941–1945. In: DK 83/2017, s. 13.
Rabbi Dr. Leo Baeck – Spiritual Leader in Ghetto Theresienstadt (1943–1945). In: DK 82/2017, s. 14–15.
- Schlesinger Arnost** Mládí v nesvobodě. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Jugend in Unfreiheit přel. Jana Mojžíšková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 9, Praha, OIKOYMENH 2017, 75 s.
- Sidon Efraim Karol** Když umřít, tak v Jeruzalémě. Rozhovor s Karlem Hvizďalou a Viktorem Vondrou. Praha, Mladá fronta 1997, 120 s.
- Sirtes André** Na cestě. Vzpomínky těch, kdo přežili holokaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. orig. Unterwegs přel. Jana Zoubková. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 14. Praha, OIKOYMENH 2017, 65 s.
- Sládek Luděk** Číslo 73 304 mi připomnělo mé kořeny [Eva Poláková]. In: Magazín Kam po česku, Praha 2017, s. 2.
- Sobański Tomasz** Úteky z Osvienčimu. Z pol. orig. Uciezki oświęcimskie přel. Anna Varsiková. Bratislava, Pravda 1982, 189 s.
- „Song expels the Darkness“ In: DK 82/2017, s. 6–7.
- Stach Stephan** Jak si disidenti připomínali holocaust. Nezávislé připomínání „noci pogromů“ v NDR a povstání ve varšavském ghettu v PLR. In: SD XXIII/3/2016, s. 347–370.
- Staudenmaier Peter** Preparation for Genocide: The “Center for the Study of the Jewish Problem” in Trieste, 1942–1944. In: HaGS, Vol. 31, Nr. 1/2017, s. 1–23.
- Steiner František** Fußball unterm gelben Stern. Die Liga im Ghetto Theresienstadt 1943–44. Hrsg. Stefan Zwicker. Verlag Ferdinand Schöningh 2017, 195 s.
- Stellmacher Martha** In Search of the Original Tunes: Siegmund Schul's and Salomon Lieben's 'Collection of Old Prague Synagogue Chants'. In: JB LII/2/2017, s. 69–122.
- Stern-Fischerová Viola – Homolová-Tóthová Veronika** Mengeleho děvče. Skutečný příběh ženy, která přežila čtyři koncentrační tábory. Ze slov. orig. Mengeleho dievča přel. Václav Králíček. Praha, Euromedia Group – Ikar 2017, 376 s.
- Straka Pavel** Je minulost stále živá? / Is the Past Still Alive? In: Z/N 3/2017.
Malířka Charlotta Burešová / Paintress Charlotta Burešová. In: Z/N 3/2017.
Mezinárodní seminář „Holokaust ve vzdělávání“ / International seminar “Holocaust in Education”. In: Z/N 1/2017.
Semináře pro pedagogy „Jak vyučovat o holokaustu“ / Seminars for Teachers “How To Teach About the Holocaust”. In: Z/N 2/2017.
- Strobach Vít** Dějiny obětí. K historiografii a politice identity českých židů. In: SD XXIII/3/2016, s. 391–421.
- Strzelecka Irena** Women in Auschwitz. Ed. Voices of Memory, Bd. 12. Oświęcim, Auschwitz-Birkenau State Museum 2017, 219 s.
- Sýkorová Jana** Spitzové na Mostecku. In: ŽvČ 6, s. 176–191.
- Šmidrkal Pavel** Zasnoubena se smrtí [Inka Bernášková]. In: NO 24/2017, s. 6.

- Šmolová Jana** Poštovní styk mezi protektorátem a ghettem / Correspondence Between the Protectorate and the Ghetto. In: Z/N 1/2017.
- Špringl Jan** Putovní výstava „Školákem ve válečných letech“ / Traveling Exhibition “Being at School in the War Years”. In: Z/N 3/2017.
Recenze knihy: Tomaz Jardim: Mauthausenský proces. Americká vojenská justice v Německu. Praha, Academia 2014, 279 s., ISBN 978-80-200-2336-0. In: TL 45/2017, s. 112–116.
- Štichová Eva** Ohlédnutí za obyčejným životem [vlastní vzpomínky]. In: TI 85/2017, s. 21.
- Štingl Pavel** Zemřel Petr Erben. In: TI 85/2017, s. 16–17.
- Štinglová Věra** Smutná vzpomínka na rodinu [vzpomínka na příbuzné – oběti holokaustu]. In: TI 84/2017, s. 17.
- Štusák Karel** K 70. výročí Památníku Terezín. In: NO 12/2017, s. 3.
Položil život za českou písničku [Karel Hašler]. In: NO 2/2017, s. 1–2.
Akce, výstavy a semináře Památníku Terezín v roce 2017 / The Terezín Memorial's Events. Exhibitions and Seminars in 2017. In: Z/N 1/2017.
- Švarcová Jana** Databáze českých vězňů v koncentračním táboře Buchenwald 1937–1945. Současný stav projektu, květen 2017. In: TL 45/2017, s. 108–111.
Nová publikace Židé v Dobříši / New publication Jews in Dobříš. In: Z/N 1/2017.
Výroční známky Památníku Terezín / Commemorative Stamps Featuring the Terezín Memorial. In: Z/N 3/2017.
Zpřístupnění dalších databází českých vězňů na stránkách Památníku Terezín / Making Further Databases of the Former Czech Inmates Accessible on the Web Pages of the Terezín Memorial. In: Z/N 2/2017.
- Tag des Gedenkens an die Opfer des Nationalsozialismus / Vzpomínkový den za oběti národního socialismu** Gedenkakt 2017 Leitmeritz und Theresienstadt / Vzpomínkový akt 2017 Litoměřice a Terezín. Gemeinsame Veranstaltung des Parlaments der Tschechischen Republik, des Bayerischen Landtags und der Stiftung Bayerische Gedenkstätten vom 27. Januar 2017 / Společná akce Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky, Bavorského zemského sněmu a Nadace bavorských památníků z 27. ledna 2017. München, Bayerischer Landtag – Stiftung Bayerische Gedenkstätten 2017, 43 s.
- Taylor Melissa Jane** American Consuls and the Politics of Rescue in Marseille 1936–1941. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 2/2016, s. 247–275.
- Taylor Richard** Filmová propaganda. Sovětské Rusko a nacistické Německo. Z angl. orig. Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany (Cinema and Society) přel. Petruška Šustrová. Edice Šťastné zítřky, sv. 20. Praha, Academia 2016, 429 s.
- Terezínská půda ožije** In: RCH 10/2017, s. 24.
- Theobald Paul** Die jüdischen Juristen in Frankenthal. Borsdorf, Edition Winterwork 2017, 64 s.
- Tichý František** Transport za věčnost. Baobab 2017, 244 s.
- Tobě zahynouti nedám...** Česká časopisecká šoa povídka 1945–1989. Eds. Ivana Cahová – Erik Gilk – Martin Lukáš. Praha, Akropolis – Filip Tomáš 2017, 389 s.
- Tomčík Jan** Internační tábor Svatobořice od věznění příbuzných odbojářů a dětí obětí heydrichiády k dnešku. In: NO 24/2017, s. 5.
- Tomek Prokop** Transport smrti Litoměřice – Velešín. In: PaD 2017/01, roč. XI., s. 138–139.
- Topographie des Terrors** Ausstellungen 1987–2017. Berlin, Stiftung Topographie des Terrors 2017, 224 s.
- Tronchin Alberto** Spravedlivý riskuje. Karel Weirich, český novinář a zachránce Židů v Itálii. Edice Osudy, sv. 59. Z ital. orig. Un „giusto“ ritrovato. Karel Weirich: la Resistenza civile e il salvataggio degli ebrei in Italia přel. Helena Tůmová. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2015, 142 s.

- Uhrin Marian a kolektiv** Slovensko v roku 1942. Politika – armáda – spoločnosť. Banská Bystrica, Múzeum Slovenského národného povstania 2013, 232 s.
- Ulmanová Hana** Srovnat zlo s dobrem. Rozhovor s izraelským spisovateľom Ufri Orlevem. In: RCH 7/2017, s. 18–19.
- Under Swiss Protection** Jewish Eyewitness Accounts from Wartime Budapest. Eds. Agnes Hirschi, Charlotte Schallié. Stuttgart, Ibidem-Verlag 2017, 403 s.
- Valouchová Zdeňk** Nebyl jen jeden z mnoha [Adolf Burger]. In: NO 9/2017, s. 8.
- Vaněk Michal** Sobibor – neznáma história. Bratislava, Edah 2014, 95 s.
- Veselská Magda** Early Documentation of the Shoah in the Czech Lands: The Documentation Project and the Prague Jewish Museum (1945–1947). Transl. S. Hattersley. In: JB LII–1/2017, s. 47–85.
- Vidláková Michaela** Birkenau Boys. In: TI 83/2017, s. 13.
Brundibár – už po kolikáté? In: TI 87/2017, s. 19.
V pondělí 6. února zemřel Eda Krása. In: TI 84/2017, s. 15.
- Vieten Michael** „Ich halte Euch fest und Ihr lasst mich nicht los!“ Katz-Rosenthal, Ehrenstrasse 86, Köln. Deutsch / English. Berlin, Hentrich & Hentrich 2017, 280 s.
- Vošta Karel** Židé a židovská obec v Choustníku. In: Maskil 4/5777/2017, s. 14–15.
- Vrzalová Jana** Zasnoubena se smrtí. Zapomenutý příběh Inky Bernáškové, první Češky popravené nacisty. Brno, JOTA 2017, 333 s.
- Výstava ukáže, jaké je být školákem ve válečných letech** In: LD 14. 3. 2017, s. 2.
- Weilová Nina** Osvětimský vězeň č. 71978. Vzpomínky těch, kdo přežili holocaust. Editor Ivan Lefkovits, k vydání připravil Ivan Chvatík. Z něm. originálu: Auschwitz-Häftling 71978 přel. Věra Zemanová. Edice Žiji se svou minulostí, sešit 1. Praha, OIKOYMENH 2017, 516 s.
- Weingarten Chan** In: DK 82/2017, s. 11.
- Wernisch Ivan** Stíny. K jedné fotografii z konce 20. let [Moritz Müller]. In: RCH 2/2017, s. 11.
- Westermann Eedward B.** Stone-Cold Killers or Drunk with Murder? Alcohol and Atrocity during the Holocaust. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 1/2016, s. 1–19.
- Wiesel Elie** The Trial of God (as it was held on February 25, 1649 in Shamgorod). Transl. Marion Wiesel. New York, Schocken Books 1995, 177 s.
Všechny řeky spějí do moře. Paměti. Z franc. orig. Tous les fleuves vont à la mer. Praha, Pragma 1997, 516 s.
- Winkler Christina** Rostow-on-Don 1942: A Little-Known Chapter of the Holocaust. In: HaGS, Vol. 30, Nr. 1/2016, s. 105–130.
- Wonschik Ilka** Chava Pressburger. Obrazy – práce na papíře – objekty. Z něm. orig. Chava Pressburger. Bilder – Papierarbeiten – Skulpturen přel. Milan Kolář. Praha, Trigon 2017, 190 s.
- World Klezmers Center in Safed – „Sounds of Hope“** In: DK 83/2017, s. 7.
- Za Zuzanou Růžičkovou** (14. 1. 1927 – 27. 9. 2017) In: RCH 11/2017, s. 18.
- Zemřel herec a divadelní režisér František Miška** In: TI 84/2017, s. 15–16.
- Zemřel Petr Erben** (20. 3. 1921 – 5. 4. 2017) In: RCH 5/2017, s. 23.
- Ziegler Franz – Rempe Gereon** Klara Oppenheimer. Würzburger Kinderärztin. Kämpferin für das Frauenrecht. Opfer des Holocaust. Würzburg, Verlag Königshausen & Neumann 2017, 150 s.
- Zoltan Meisel's Camera** In: DK 83/2017, s. 12.
- Zumbé Günter** Von den 25 Deportierten überlebten nur drei. „Angelaner“ brachten in Theresienstadt zum Gedenken an die ehemaligen jüdischen Mitbürger Münstereifels eine Reliefplatte an. In: Euskirchen / Eifel extra. Kölner Stadt-Anzeiger 9. juni 2017, s. 34.
- Zumr Jan** Himmlerova elita v Sudetech. Organizace Allgemeine-SS v československém pohraničí v letech 1938–1939. In: PaD 2017/02, roč. XI, s. 75–80.
- Zuzana Růžičková Celebrates her 90th Birthday** In: DK 82/2017, s. 13.

Zpracovala Marie Poljaková, Památník Terezín

TEREZÍNSKÉ LISTY 46/2018
SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí redakční rada ve složení PhDr. Vojtěch Blodig, CSc.; Miroslava Langhamerová;
PhDr. Marek Poloncarz; Mgr. Tomáš Raichl; PhDr. Ivana Rapavá, Ph.D.; PhDr. Jan Roubínek, BA;
Mgr. Jan Špringl; Mgr. Jana Švarcová; Mgr. Jan Vajskebr.

Grafická úprava: Petr Oswald s použitím obálky Milana Janáčka
Překlad z němčiny (s. 69–81): Zlata Kufnerová
Překlad resumé: Jan Valeška (do angličtiny),
Peter Zieschang (do němčiny)
Výkonný redaktor: Miroslava Langhamerová
Vydal Památník Terežín v roce 2018
ve spolupráci s Helena Oswaldová – Nakladatelství OSWALD, Praha

Náklad 600 kusů

ISBN 978-80-88052-14-2

© Památník Terežín, 2018

že a ženu se zavazadly, kteří sedí v transportním vlaku jedoucím do terezínského ghetta. Kromě kvality umělecké má velká část děl také významnou dokumentární hodnotu.

V souboru se nachází sedm kreseb Lea Haase (1901–1983), tři díla Bedřicha Fritty (1906–1944), dvě práce Otty Ungara (1901–1945) a jedna kresba Karla Fleischmana (1897–1944). Kromě nich jsou jeho součástí také výtvarné práce tří umělců, kteří byli dosud ve sbírce Památníku Terezín zastoupeni minimálně, nebo vůbec. Jde o kresbu starozákonního proroka od sochaře a grafika Rudolfa Saudka (1880–1965), kolorovanou kresbu terezínského kasárenského dvora od malířky Malvíny Schalkové (1882–1944) a portrét chlapce od textilního výtvarníka Otty Samische (1905–1944). Zbývající díla nejsou signována, ale vzhledem k jejich umělecké hodnotě je nepochybně vytvořili přední terezínští umělci.

*Tomáš Raichl,
Památník Terezín*

PAMÁTNÍK TEREZÍN
TEREZÍN MEMORIAL
ПАМ'ЯТНИК ТЕРЕЗИН
GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT

ISBN 978-80-88052-14-2

9 788088 052142